

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Száz éve halt meg Franz Kafka

- FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ: Az írás mint megváltás (*Franz Kafka elbeszéléseiről*) 609
FORGÁCH ANDRÁS: Kinézett az ablakon (*A Kafka-mondat szingularitása, avagy az írás folyamatának leképezése a mondat szerkezetében*) 615

*

- VÁRADY SZABOLCS: Régi csorbák köszörülgetése
(*Byron halálának kétszázadik évfordulóján*) 626
GEORGE GORDON, LORD BYRON: Harold lovag vándorútja (*Részletek a IV. énekből*) 630
MOLNÁR T. ESZTER versei 634
CSORDÁS KATA versei 637
BALOGH ENDRE versei 639
TAMÁS FERENC versei 640
MESTERHÁZY BALÁZS versei 643
RAKOVSKY ZSUZSA: Vattacukor (*elbeszélés*) 644
ZSEMBERY BORBÁLA: Amazónia frissessége (*novella*) 657
HORVÁTH VIKTOR: A Júdás-terv (*regényrészlet*) 661
FRÉDÉRIC GROS: Elfogadtuk az elfogadhatatlant (*esszé*) 670
KERESZTESI JÓZSEF: A kritikus neve (*Néhány szó Havasréti József kritikusai praxisáról*) 675
KURTÁG GYÖRGY: Noch etwas? Eötvös Péter (*Mit vesztettünk – kit vesztettünk?*) 680

Színház

- ARANY ZSUZSANNA: Csók, halál, sikoly, függöny le!
(*Csáth Géza ismeretlen melodrámája*) 681
CSÁTH GÉZA: Egy csók!... Melodráma 685
MILBACHER RÓBERT: Vörös Rébék (*Arany-átiratok 2.*) 696
P. MÜLLER PÉTER: Illat, színház, illékonyság, és a tartós emlékezet paradoxona
(*tanulmány*) 712
BÁLINT BÁLINT MARCELL – PARTI NAGY BERTA: Visszavonulás a világ végéről
(*dramamelléklet*)

*

- RADNAI DÁNIEL SZABOLCS: Kritikus, szerkesztő – szerkesztő, kritikus
(*Reményi József Tamás: Mindig volt egy szigetem. Darvasi Ferenc életútinterjúja*) 723
WEISS JÁNOS: „Hol a kulcs, mely minden zárt kinyit?”
(*Forgách András: A játékos és a többiek. Válogatott színdarabok*) 733
CODĂU ANNAMÁRIA: A valóság mint végtelen csillagporból gyúrt gyűrűsféreg
(*Mircea Cărtărescu: Szolenoid*) 738

2024

JÚNIUS

JELENKOR

LXVII. ÉVFOLYAM

6. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Főszerkesztő-helyettes
GÖRFÖL BALÁZS

Szerkesztő
MOHÁCSI BALÁZS

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai
PARTI NAGY LAJOS
főmunkatárs

BERTÓK LÁSZLÓ, CSUHAI ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF,
NAGY BOGLÁRKA, PINCZEHELYI SÁNDOR, SZOLLÁTH DÁVID, TAKÁTS JÓZSEF,
THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ, VÁRKONYI GYÖRGY

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére.
Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszbortékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: a Jelenkor Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Belföldi előfizetési díjak: előfizetési díj félévre 6600,- Ft, egy évre belföldre: 12 100,- Ft;
a Magyar Posta Zrt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.

Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.

Számlaszámunk: MBH Bank Nyrt. 50800111-11164573

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

BERTÓK-PÓDIUM. A beszélgetéssorozat újabb rendezvényén kettős könyvbemutatóra került sor május 17-én a pécsi Tudásközpontban. Előbb a *szecessale* kiadó szerzői, *Harcos Bálint*, *Lanczkor Gábor* és *Szabó Marcell* könyveiről esett szó, majd *Balázs Imre József*, *Szálinger Balázs* és *Vajna Ádám* közreműködésével *Szócs Géza* *Összegyűjtött verseiről* zajlott beszélgetés, a moderátor *Mohácsi Balázs* volt.

*

MAJDNEM LEHETETLEN. Upor László *Az SZFE autonómiahárcának története* alcímű könyvét mutatták be május 20-án a pécsi Művészetek és Irodalom Házában. A szerzővel *Balogh Robert* beszélgett.

*

PÉCSLIT KÖLYÖK. Első alkalommal rendezték meg a szeptemberi PécsLit Irodalmi Fesztivál előfutáraként a gyerekeknek szóló fesztivált május 18-án a Tudásközpontban. A különböző alkotófoglalkozások mellett bemutatták *Harcos Bálint*, *Kertész Erzsé* és *Simonfalvi Anca* könyveit, *Oravecz Gergely* képregényrajzoló workshopot tartott, *Varró Dániel* és *Molnár György* zenés irodalmi műsort adott.

VESZÉLYES CSILLAGZAT ALATT. Az Európai Iskola történetét feldolgozó szentendrei kiállítás katalógusának bemutatójára került sor május 21-én a pécsi Művészetek és Irodalom Házában. *Bodonyi Emőke* és *Várkonyi György* kurátorokkal, valamint a kötet szerzői közül *Havasréti Józseffel* *Ágoston Zoltán* beszélgett.

*

ALFA ÉS OMEGA. Beethoven *I. és IX. szimfóniáját* játszotta a Pannon Filharmonikusok május 4-én a pécsi Kodály Központban. Közreműködött *Pasztircsák Polina*, *Gál Erika*, *Brickner Szabolcs* és *Cser Krisztián* énekművész, valamint a Magyar Rádió Énekkara (karigazgató *Pad Zoltán*), vezényelt *Gérard Korsten*.

*

IRODALMI DÍJAK. Az Artisjus Irodalmi Nagydíjat idén *Rakovszky Zsuzsán*ak ítélték oda, Artisjus Irodalmi Díjban *Győri László*, *Milbacher Róbert*, *Bényei Tamás*, *Reményi József Tamás* posztumusz és *Darvasi Ferenc* részesült. – Az ez évi Osvát Ernő-díjat *Margócsy István* vehette át. – A Békés Pál-díjat 2024-ben *Bognár Péter* nyerte el.

Szerzőink

Földényi F. László (1952) – esztéta, kritikus, Budapesten él.

Forgách András (1952) – író, dramaturg, műfordító, Budapesten él.

Várad Szabolcs (1943) – költő, műfordító, az egykori *Holmi* szerkesztője, Budapesten él.

George Gordon, Lord Byron (1788–1824) – angol romantikus költő.

Molnár T. Eszter (1976) – író, biológus, Budapesten él.

Csordás Kata (1984) – költő, szerkesztő, Pécsen él.

Balogh Endre (1971) – szerkesztő, a Prae Kiadó vezetője, Budapesten él.

Tamás Ferenc (1956) – a Szilágyi Erzsébet Gimnázium magyartanára, költő, irodalomtörténész, Budapesten él.

Mesterházy Balázs (1974) – költő, író, Budapesten él.

Rakovszky Zsuzsa (1950) – költő, író, műfordító, Sopronban él.

Zsembery Borbála (1987) – író, kritikus, Budapesten él.

Horváth Viktor (1962) – író, műfordító, Pécsen él.

Frédéric Gros (1965) – francia filozófus.

Csordás Gábor (1950) – költő, műfordító, a Jelenkor Kiadó alapítója és szerkesztője, 2015 óta többnyire Nyugat-Európában tartózkodik.

Keresztési József (1970) – író, kritikus, Pécsen él.

Kurtág György (1926) – zeneszerző, zongoraművész, zenepedagógus, Budapesten él.

Arany Zsuzsanna (1976) – irodalomtörténész, a Pannon Egyetem oktatója, Budapesten él.

Csáth Géza (1887–1919) – író, orvos, pszichiáter.

Milbacher Róbert (1971) – irodalomtörténész, író, Kővágószőlősen él.

P. Müller Péter (1956) – irodalom- és színháztörténész, kritikus, Pécsen él.

Bálint Bálint Marcell (2003) – író, az ELTE szabadbölcész hallgatója, Budapesten él.

Parti Nagy Berta (2003) – író, Budapesten él.

Radnai Dániel Szabolcs (1995) – irodalomtörténész, kritikus, Budapesten él.

Weiss János (1957) – filozófiatörténész, kritikus, Pécsen és Szűrön él.

Codău Annamária (1993) – irodalomkritikus, a *Lító* szerkesztője, Marosvásárhelyen él.

E lapszámunk Kafkára emlékező írásainak megjelenését a Budapesti Goethe Intézet támogatta.

Csáth Géza kéziratának képei az *Egy csók!...* című színpadi művéből 636, 638, 669, 695, 737

Folyóiratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap és Pécs Város Önkormányzata támogatásával jelenik meg. Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását.

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül
a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSSETT: Fókusz Könyvárúháza, Jókai utca 25. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér 7–8.

BUDAPESTEN: Írók Boltja, 1061 Bp., Andrásy út
45. – Ludwig Múzeum, 1095 Bp., Komor Marcell
u. 1. – Magvető Café, 1074 Bp., Dohány u. 13.

A LIBRI budapesti és vidéki könyvesboltjaiban:

Allee Könyvesbolt
Árkád Könyvesbolt, 1. emelet
Campona Könyvesbolt
Csepel Plaza Könyvesbolt
Duna Plaza Könyvesbolt, 1. emelet
Könyvpalota
Mammut Könyvesbolt
Oktogon Könyvesbolt

Stop.Shop. Könyvesbolt
Pólus Center Könyvesbolt
Sugár Könyvesbolt

Budaörs Könyvesbolt
Debrecen Könyvesbolt
Győr Könyvesbolt
Győr Plaza Könyvesbolt
Kaposvár Plaza Könyvesbolt
Miskolc Könyvesbolt
Nyír Plaza Könyvesbolt
Pécs Könyvesbolt
Szeged Plaza Könyvesbolt
Szolnok Plaza Könyvesbolt
Zala Plaza Könyvesbolt

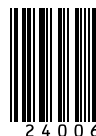
www.jelenkor.net

1100,- Ft

JELENKOR

9 770447 642002

2 4 0 0 6

AZ ÍRÁS MINT MEGVÁLTÁS

Franz Kafka elbeszéléseiről

Gregor Samsa és Georg Bendemann, Gracchus és Karl Roßmann, K. és Josef K., és a többiek, a névtelenek, élükön a falusi orvossal és a Törvény kapuja előtt várakozó vidéki emberrel. Egy és ugyanazon mítosz szereplői. Nem hétköznapi, prózai emberek, de nem is a fantázia mesés alakjai. Ebben a világban élnek és mozognak, de közben van bennük valami nem e világi is. Többnyire az ismeretlenből bukkannak elő, a végén pedig, ha nem halnak meg, nem tudni, hová távoznak. De amíg itt vannak, addig semmi kétségük afelől, hogy rossz helyre érkeztek, eltévedtek, az életük elhibázott, mivel nem abba a világba születtek bele, amelybe szerettek volna. Innen szeretnének kikeveredni, akár még a haláluk árán is. Mint akiket száműztek a Paradicsomból, és az eredendő bűn jegyével a homlokukon a megváltásra várnak. A csodával határos módon csöppennek egyik pillanatról a másikra meghökkentően új helyzetekbe, de azután kiderül, hogy továbbra is ugyanabban a vigasztalan világban tévelyegnek. Nem képesek kikeveredni a valóságból. A falusi orvos belerúg az évek óta üresen álló disznóól rozoga ajtajába, és máris az ismeretlenben találja magát (*Egy falusi orvos*). De változatlanul ugyanannak a világnak a foglya. Gregor Samsa egy reggel a fosztóképzők áldozata lesz: szörnyű féreggé – *ungeheuer Ungeziefer* – változott. De ettől még nem szabadult ki a világból. Nem is nagyon csodálkozik az új alakján, miként a többiek is legfeljebb undorítónak és visszataszítónak találják, de egy pillanatra nem merül fel bennük, hogy kiléptek volna a valóság keretei közül. A fosztóképzők nem megfosztják a világot valamitől, hanem ellenkezőleg, gazdagabbá teszik. És ezzel még nyomasztóbbá.

El lehet-e menekülni ebből a világból oda, ahol már semmi nem változik, ahol az ember végre nem rabnak érzi magát? Ahol az „elpusztíthatatlanban” találja magát, s maga is elpusztíthatatlan lesz? Be lehet-e lépni a Törvény kapuján? Képes lesz-e Gracchus végre meghalni? Kafka számára ez volt a nagy kihívás. „Nemcsak a dolgok alapjáig akart leásni, hanem ő maga is volt ez az alap”, írta róla Dora Diamant, utolsó élettársa. Amihez hozzá kell tenni, hogy éppen az alap véget nem érő keresése jelentette azt, hogy ő maga volt az alap. Elpusztíthatatlan volt benne az elpusztíthatatlan keresése.

Ehhez pedig egyetlen eszköz állt rendelkezésére: a nyelv.

*

Baal Sém rabbi egyszer megparancsolta egy tanítványának, hogy ünnepre ő fújja meg a sófárt, ezt a kosszarvból készült hangszert, amihez előbb meg kell tanulnia az úgynevezett kavvánát, azoknak a hangoknak az előírt sorát, ami biztosítja az Istenhez való odaforulás bensőségeségét. A tanítvány azonban, amikor sor került volna a sófár megfújására, hiába keresgélte a céduláját, amelyre felírta a kavvánát, ugyanis Baal Sém úgy intézte, hogy azt elveszítse. Elkeseredésében könny szökött a szemébe, és végül sírva fújta meg a sófárt. Baal Sém pedig, ahelyett, hogy megfeddte volna, így szólt: „A király palotájában

---

Az írás Kafka összegyűjtött elbeszéléseinek a halála 100. évfordulójára (1924. június 3.) megjelent német kiadása utószavaként jelent meg (S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main).

sok vendég tartózkodik, és finom kulcsok nyitják az ajtókat; de a balta mindegyiküknél erősebb, és semmiféle retesz nem képes neki ellenállni. Ugyan mit ér az összes kavváná a szívből jövő, igazi megbánáshoz képest!”

Egy kulcs bonyolult eszköz, egy zár még bonyolultabb. Aki mindenképpen be akar menni egy zárt ajtón, annak bárdal kell betörnie. A kétségbeesés könnyei is hamarabb eljutnak Istenhez, mint a kavváná bonyolult hangsorai.

1906-ban Robert Musil, aki Kafkát később nagyra becsülte, a *Törless iskolaévei* című regényében ezt írta: egy gondolat csak akkor lesz eleven, ha olyasmi társul hozzá, ami már nem a logika kérdése, és „érezniünk kell igazságát túl minden igazoláson, mintha horgonyt vetett volna eleven húsunkba hasítva”.

Kafka egyetértéssel olvashatta a haszid történetet, amelyet Martin Buber 1908-ban tett közzé. És Musilt is, aki két évvel korábban, 1906-ban jelentette meg a regényét. Ő maga ugyanis már őelöttük, 1904 telén, még mielőtt írni kezdett volna, egy levelében ezt írta: „olyan legyen a könyv, fejsze, a bennünk befagyott tenger jegéhez”.

Balta. Fejsze. Horgony. Az erőszak eszközei. Kafka számára a nyelv volt a szerszám, amellyel, miután írni kezdett, a valóság befagyott tengerét fel akarta törni, hogy eljusson oda, ahol a valóság már nem tartogat semmilyen rettenetet, hanem ahol az ember otthon érzi magát. Rövid írói pályafutása során ennek elérésére törekedett. Biztos volt a meglétében, de abban is, hogy soha nem fog eljutni oda. Ezért kelti minden írása a törekvés, a kísérlet benyomását. Úgy „készek” az elbeszélései, hogy közben lezáratlanok is hatnak. Még amikor egy-egy írását tökéletesen be is fejezte, akkor is érezni, hogy a történet továbbmutat ismeretlen irányba. Merre hajózik tovább Gracchus? Mi lesz a császári üzenettel? Hol lesz a vödör lovasának új hazája? Mifélek Samsa úr és felesége „új álmai”, miközben lányukat nézik a villamosban Gregor halála után? Kafka úgy zár le, hogy közben egy fejszével szét is törí a zárat. Az irodalom számára többet jelentett annál, mint amit az ő korában szépirodalomként tartottak számon: áttörés az ismeretlenbe, olyasminak a megidézése szavak segítségével, amire talán nincsenek is szavak. Egyfajta ima.

*

„Az írás mint az ima formája.” Kafka értelmezői közül többen, így barátja és hagyatékának gondozója, Max Brod is úgy magyarázzák Kafkának ezt a híres kijelentését, hogy az irodalmat a vallás szolgálatába állította. Ezzel azonban leszűkítenénk az életművét. Az ima eredendően varázslatot jelentett: szavak segítségével előhívni azt, amire látszólag nincsenek szavak. „Az élet pompája”, ami délibábként Kafka írásai mögött ott lebeg, nem elérhetetlen ugyan, de messze, a mélyben rejtőzik. „Ha a megfelelő szóval idézik meg, a megfelelő néven, akkor eljön”, írja *Naplójában*. Majd hozzát teszi: „Ez a varázslat lényege, ami nem létrehoz, hanem megidéz.”

Az ilyen varázslat rokon a költészettel. Még akkor is, ha nem feltétlenül vers formájában történik. Kafka prózája ebben az értelemben mondható költőinek: pontos szavakat talált arra, ami látszólag elmondhatatlan. Nem egyszerűen „irodalmat” akart írni, hanem a szavak segítségével varázsolni. A korai írásai, a *Szemlélődés* című kötet darabjai, amelyek 1907 vége és 1912 eleje között keletkeztek, megannyi tapogatózás ebbe az irányba. Egyelőre még csak „irodalmi” szövegek. Az áttörés 1912. szeptember 22-ről 23-ra forduló éjszakán következett be, amikor egy ültő helyében megírta *Az ítéletet*. Amikor a kiadójával *Az ítélet* megjelentetéséről levelezett, akkor azt írta, hogy „Az ítélet«... inkább költemény, mint elbeszélés”. Ezért is nevezte a legkedvesebb munkájának: sikerült a varázslás. Az elbeszélés kapcsán azt írta, hogy csakis „a testnek és a léleknek ilyen maradéktalan megnyílásával” lehet írni. S ezzel mintha átszakadt volna a gát: pár nappal később elkészült *A fűtő* című szövege, amelyet Max Brod szerint éjszakánként szabályos eksztázisban írt, majd két hónappal később a világirodalom leghíresebb elbeszélése, *Az átváltozás*, amely-

nek végére érve úgy zokogott, ahogyan legkedvesebb írója, Kleist is, amikor befejezte a *Penthesileiát*. (A három elbeszélést *A fiúk* címmel közös kötetben szeretne volna kiadni.) S ettől kezdve rátalált a saját hangjára: „Álomszerű belső életem ábrázolásához való érzésem minden mást háttérbe szorított”, írta a *Naplójában* 1914 nyarán. Ezt az írásából kibontakozó „álomszerű belső életet”, aminek az európai irodalomban nincsen párja, azóta is „kafkaí” jelzővel szokás illetni.

*

Amit 1914 decemberében a naplójában feljegyzett („Tegnap csaknem öntudatlanul írtam *A falusi tanítót*”), azt számos írása kapcsán leírhatta volna. De vajon tényleg lehet „öntudatlanul” prózai elbeszéléseket írni? Igen is meg nem is. Kafka elbeszélései radikálisan különböznek a kortárs novellairodalomtól. Ha csak a korabeli nagy elbeszélőkre gondolunk – Robert Walser, Thomas Mann, Musil, Joyce, Hemingway –, akkor ezek, mégoly különbözőek is, egyvalamiben hasonlítanak: nem áttörik a valóság falát, hanem azon belül akarnak építkezni, annak egyre több rétegét napvilágra hozni. Vérbeli prózaírók, a szó hagyományos értelmében. Nem csoda, hogy többnyire a regény műfajában teljesedtek ki: otthonosan mozogtak a valóságban, és nem a „valóságon túli valóságot” keresték. Kafka ezzel szemben az olvasót egy tükörlabirintusba tereli be, ahol, mint az álomban, minden ismerős és még sincsen fogódzó. Prózát írt, de alapvetően nem prózában gondolkodott. Ezért is okozott számára gondot a regényforma. *A fűtő* egyetlen nagy lendület eredménye. Ám amikor folytatta, és a regénnyé formálódó történet (*Amerika*) egyre terjedelmesebb lett, úgy érezte, már nem ura az anyagnak, a kezdeti lendületet már csak mesterségesen tudja fenntartani, mivel engedelmessé kell a realizmus szabályainak. „Öntudatlanul” nehéz regényt írni. Cspádjában érezte magát, s a történetet nem egyszerűen félbehagyta, hanem elmenekült előle.

Ahhoz az irodalomhoz képest, amit a kortársai képviseltek, Kafka írásai megannyi idegen test benyomását keltik. A műfajuk ezért is kérdéses. Nevezhetők *elbeszéléseknek*, noha Kafka a nyelv baltájával már az első mondatokkal áttöri a valóságosság kapuját, s a mögötte feltáruló képtelenségeket a lehető legtermészetesebbnek látja. Nevezhetők *beszámolóknak* – olyan visszafogottak, olyan „objektív” beszámolók, mintha ténylegesen megtörtént esetekről szóló híradások lennének. *Testvérgyilkosság* – olyan érzelemmentes a hangneme, mint egy film forgatókönyvéé. De közben izzik a lehetetlentől. *Anekdotáknak* is lehetne őket mondani – Kafka annyira lelkesedett Kleist anekdotáiért, hogy miután 1911-ben kötetben kiadták azokat, nemcsak írt róluk, hanem azt szeretne volna, ha a *Szemlélődés* ugyanabban a kötésben jelenik meg, ugyanolyan papírra nyomva. *Legendák* is lehetnének – Kafka maga nevezi így például *A törvény kapujában* című írását. De *paraboláknak*, *példabeszédeknek*, *meséknek* vagy *hasonlatoknak* is lehetne őket nevezni. De bármilyen műfaji megjelöléssel illessék is őket, kibújnak az irodalom szabályai alól.

Nincsen író, akinek az írásait milyen sokféleképpen próbálták volna magyarázni; de ennek oka az, hogy olyan írói életmű sincsen, amely ennyire ellenállt volna a különféle értelmezéseknek. Nem vitás, hogy minden elbeszélése mögött fölsejlik valamilyen rejtett értelem, de ez mindig kicsúszik azok keze közül, akik meg akarják ragadni. *A törvény kapujában* értelmezései százszor olyan terjedelmeseek, mint maga a rövid szöveg, anélkül, hogy valaha is megnyugtató magyarázat született volna. Legkedvesebb elbeszélése, *Az ítélet* kapcsán maga Kafka azt írta leendő jegyesének, Felice Bauernek: „»Az ítéletben« találsz valamilyen értelmet, úgy értem, valamilyen nyilvánvaló, összefüggő, követhető értelmet? Én nem találok, és nem is tudok benne semmit megmagyarázni”. De közben az elbeszélésnek – miként a többi írásának is – megvan az a „belső igazsága”, amely a költészetnek a jellegzetessége. *A hasonlatokról* című rövid szövegében ezt írta: „Mindezek a hasonlatok voltaképpen csak azt akarják mondani, hogy a megfoghatatlan

az megfoghatatlan.” Ennek a megfoghatatlannak a véget nem érő tükröződéseiből épül fel Kafka univerzuma.

Kafka írásai, legyenek befejezett elbeszélések, befejezetlenül hagyott regények, naplófeljegyzések, töredékes vázlatok, a kilátást próbálják megnyitni arra, ami itt van a közvetlen közelünkben, de amit csak elvétve sikerül megpillantani. Maurice Blanchot azt írta, hogy Kafka töredékei olyanok, mintha ereklyék lennének, „melyeknek ereje oszthatatlan”. Ám ehhez hozzá kell tenni, hogy az ereklye amennyire segít a keresésben, annyira el is zárja a keresőt az igazságtól. Egy kézzelfogható tárgynak kellene átsegítenie a keresőt oda, ahol minden megfoghatatlan. Kafka univerzuma: kilátást ígér a végtelenbe, de közben olyan is, mint egy áthatolhatatlanul vastag falakból épült hatalmas börtön.

*

„Ez az élet elviselhetetlennek látszik, egy másik pedig elérhetetlennek”, írta egyik aforizmájában. Az élet elviselhetetlenségéről sokan írtak előtte is, utána is. De hogy az élet egy másik, egy elérhetetlen élet felől nézve elviselhetetlen – ez Kafka sajátos, máséval össze nem téveszthető látásmódja. Az az élet, ami az írásaiban megjelenik, látszatélet, labirintus, ahonnan nem vezet kiút az igazi életbe. Bábel tornya nem azért nem sikerült, mert Isten nem engedte közel magához az embereket, írta *A Kínai Fal építése* című elbeszélésében, hanem mert az ember vétette el az utat Istenhez. Kafka írásaiban a „valóság” a telyegés világa: semmiről nem mondható el végérvényesen, hogy „az, ami”. Az oroszországi barát létezése éppúgy kérdéses (*Az ítélet*), mint a kísértetként feltűnő gyermek (*Boldogtalanság*), pedig akik elmesélik a történetet, nem kételkednek a létezésükben. A falusi orvos szórakozottan belerúg az évek óta használaton kívüli disznóól rozoga ajtajába, a két jöltáplált ló kúszik elő a mélyből. (Honnan jönnek ezek a lovak? Természetesen a *Kohlhaas Mihályból*, hiszen Kohlhaas két lovát egy disznóólba zárták.) „Sosem tudhatja az ember, miféle dolgok akadnak a tulajdon házában”, mondja a falusi orvos a szolgálólánynak, s mindketten nevetnek. Freud cseng ebben vissza („Az ember nem ura önmagának”). Kafka ezt a pszichológiai felismerést egyetemesé tágítja: az ő világában minden alá van aknázva, mindenütt az idegenségnek, a megfoghatatlannak a nyomaira bukkanni. Ennek felfejtésében semmiféle pszichoanalízis nem segít. A dolgokat nem lehet egy Egésszé összerakni. A valóság romhalmaz benyomását kelti, ami agyonnyomja az embert.

Kafkánál nem az ember van beledobva a világba, ahogyan ezt a gnosztikusoktól kezdve az egzisztencializmusig sokan állították, hanem fordítva: a világ az, ami rázuhant az emberre, a csillagokkal, a Holddal, az égbolttal és a házakkal együtt (*Beszélgetés a részeggel*). „A kalicka elindult, hogy madarat keressen”, írta egyik aforizmájában. A rá leselkedő kalitka – a létezés súlya – elől senki nem tud elmenekülni. Az emberre a létezés csapdája előbb vagy utóbb rázárul. Ettől olyan, mint aki már életében is meghalt – mint Gracchus, a vadász, aki képtelen meghalni, hiszen még él, de élni sem tud, hiszen már halott.

Miért nem tud Gracchus rendesen meghalni? Mert nem találja a kiutat a labirintusból, az élet csapdájából. A kalicka ajtaját belülről nem lehet kinyitni. A megváltás Gracchusnak nem a halál lenne, hanem hogy végre partot ér – a túlsó parton, ami már nem ennek a világnak a része. Az éhezőművész számára az éhezés szintén nem cirkuszi mutatvány, mint sokan gondolják róla, hanem lehetőség, hogy az életből valahová máshová átkerüljön. Ezért csalódott, amikor negyven nap után fel kell hagynia az éhezéssel. Föl sem merül benne annak gondolata, hogy esetleg meghalhat. A halál gondolata mellékes a fő célhoz képest: nem csak minden idők legnagyobb éhezőművésze szeretne lenni, úgy, hogy „még önmagát is felülmúlja, túl az értelem határain”. A végső horizont az értelem határain túl van. Hogy ez merre húzódik, nem tudni; mindig máshol nyílik meg, sohasem ott, ahol az ember éppen keresi. Ismered a célot?, kérdezi a szolga az urát, aki lóhátra száll. Igen, feleli ez, „»Innen el«, ez a célot” (*Útrakelés*).

Kafka szereplői saját megváltatlanságuk foglyai. Ha mégis meg akarják váltani magukat, akkor olyanok lesznek, mint Münchhausen báró: saját hajuknál fogva szeretnék kiemelni magukat a valóságból. De mivel elválaszthatatlanul hozzátartoznak ehhez a valósághoz, ezért csakis saját pusztulásuk révén tudnak elmenekülni. Georg Bendemann az apja ítéli ugyan halálra (*Az ítélet*), de valójában a fiú legfelsőbb vágyát mondja ki. A keselyű, aki a névtelen elbeszélő lábát időtlen idő óta vagdossa, a végén az elbeszélő torkába vájja a csőrét. „Hátrazuhanomban felszabadultan éreztem még, ahogy belefutad minden mélységet kitöltő, minden partot elárasztó vérembe” (*A keselyű*). Saját vérebe fulladnak mindketten, s ő ettől válik szabaddá. Az odú (*Az odú*) körös-körül van véve láthatatlan ellenséggel, amitől végül olyan érzése támad, hogy már nem is a saját házában lakik, hanem idegenekében. Nagy álma hasonlít az éhezóművészére: bevehetetlen odút szeretne építeni, ahol semmi nem fenyegeti őt többé. A megváltás az lenne számára, ha maradéktalanul úr lehetne a saját házában – ha végre felfogható lenne az, ami addig felfoghatatlan volt. Erről álmodva „az öröm és a megváltás könnyei” csillognak a szemében és a szakállán.

*

Walter Benjamin azt írta egyszer Kafkáról, hogy egyedüli és egyetlen tárgya „a létezés eltorzítása”. Kafka azonban nem egyszerűen „eltorzította” a létezést (mint például E. T. A. Hoffmann vagy Poe), hanem olyannak mutatta be, amilyenek akkor látszana, ha az ember a megváltás állapotából tudna visszatekinteni rá. *Beszélgés az imádkozóval* című írásában az imádkozó így szól az elbeszélőhöz: „Mindig vágyom arra, kedves uram, hogy olyanok lássam a dolgokat, amilyenek, még mielőtt megmutatnák nekem magukat.” A látástól elválaszthatatlan a tudás – legalábbis az ember esetében. Bármire irányítunk is a tekintetünket, soha nem vagyunk képesek kikapcsolni a tudásunkat, amit a bűnbeeséssel szereztünk. Végső soron nem azt látjuk, amire a szemünket rászegezzük, hanem amit látni akarunk. Egy poharat, egy széket, egy könyvet látunk, mondjuk, miközben szigorúan véve nem poharat, széket, könyvet látunk, hanem formákat, alakzatokat, színmezőket, s csak a tudásunk birtokában mondjuk egyből, hogy pohár, szék, könyv. De mit mondana egy állat, ha képes lenne beszélni (anélkül persze, hogy bármiféle tudása lenne)? *A Nyolcadik duinói elégiában* (1922) Rilke azt írja, hogy egyedül az állat látja „a Tártat”. Kafka egy évtizeddel korábban hasonlóképpen ír arról, hogy a „tisztá látáshoz” az kell, hogy „az állat szemével lássuk a másikat” (*Döntések*). *Szétszórt szemlélődés* című írásában is ilyesmire gondol: látni valamit, anélkül, hogy értelmet adnánk neki. Ilyen lehet a bűnbeesés előtti látás. Vagy a megváltást követő látás. Amilyen ijesztő, olyan felszabadító.

Az, ahogyan Kafka a világot látja, nem „eltorzítja a létezést”, hanem a létezést az eredendő bűn állapotában lévőnek mutatja. Attól, hogy Gregor Samsa féreggé (*Ungeziefer*) válik – és Kafka szándékosan nem a rovarvilág konkrét példányáról ír –, a valóság nem „eltorzul”, hanem a leplezetlen mivoltában mutatkozik meg. Kafka röntgenschemmel vizsgálja a valóságot, és tárja fel a bűnbeesettség végtelenül sokféle változatát. Újabb és újabb rétegek bukkannak felszínre, és bármelyik kerül napvilágra, az nem a végső. A szörnyeteg, amely félig macska, félig bárány (*Kereszteződés*), éppúgy a megváltatlanság áldozata, mint Gracchus. A bűnbeesésen túl, de a megváltáson innen a valóságot a maga „valóságában”, „színről színre” soha nem lehet tetten érni. Az ember örökös tévelygésre van ítélve. Úgy, ahogyan a falusi orvos, aki „földi kocsin, földöntúli lovakkal” sodródik a véget nem érő télben. Vidékről (*Land*) jön, mint ahogyan a törvény kapujához is az ember vidékről (*Land*) érkezik (*A törvény kapujában*). A vidék az Édentől elzárt földi világ, ahol nincsen megváltás, ahol az ember kirekesztettségben él. Nem részesül a Tanból, a törvényből, a földi viszonyok foglya. Kafka kutatója, Heinz Politzer utal rá, hogy az ilyen embert héberül *Am-ha'arez*-nek, jiddisül *amhorez*-nek nevezik. Kafka a *Naplójában* írt is egyszer az

„amhorez”-ről, aki a túléléshez szükséges dolgok ismerője. Minél otthonosabban mozog az e világi ügyes-bajos dolgok között, annál messzebb kerül az igazságtól, a megváltástól.

*

Túl a bűnbeesésen, de még a megváltáson innen: mindez nem lenne annyira fájó Kafka szereplői számára, ha közben nem sejténék, hogy kell lennie valaminek, ami nem része az őket körülvevő valóságnak, és ezért nem is változik. Az „elpusztíthatatlanba” vetett hit láthatatlan kötőszövekként sejkik fel Kafka legtöbb írása mögött. „Az ember nem élhet anélkül, hogy ne lenne tartós bizalma valami benne lévő elpusztíthatatlanban”, írta. De még mielőtt ebből pozitív, erős hitre következtetnénk, érdemes elolvasni a mondat második részét: „miközben mind az elpusztíthatatlan, mind a bizalom tartósan rejtve maradhat előle”. Hinni, minden remény nélkül – Kafka számára ez az alapvető emberi léthelyzet, a *condition humaine*. Az emberlét eleve egyfajta gyötrelem, ahogyan erről a majom beszámol az akadémiának szóló jelentésben, amit Kafka barátai egyszerűen csak „majomtörténetnek” neveztek. Max Brod szerint e történet a zsidók asszimilációra törekvésének a szatírája. De jóval több annál: a *Jelentés az Akadémiának* magának az emberlétnek a szatírája, amelyel keserűségében csak Swift *Gulliverje* ér fel. Embernek lenni annyi, mint végtelen sok gyötrelmet elviselni – hagyni, hogy mindaz, ami nemes lehetne bennünk, szétmorzsolódjon. Egyedül az nem pusztítható el, ami vagy megelőzi, vagy követi az emberlétet.

Még Kafka életében, 1921-ben jelent meg Franz Rosenzweig *A megváltás csillaga* című könyve, amelyben ez áll: „Végtelen életet keresünk, véges életet találunk. A véges, amit találunk, tehát csupán a még nem végtelen. A világnak teljesen élővé kell válnia... A létezésnek minden pontján élővé kell válnia. Az, hogy ez még nem így van, nem jelent mást, mint hogy a világ még nincs befejezve.” Nem tudni, Kafka olvasta-e Rosenzweig könyvét; Rosenzweig mindenesetre nagyra becsülte Kafkát, s egy levelében azt írta, hogy egyetlen könyv sem emlékeztette őt annyira a Bibliára, mint *A kastély*. Kafka mindenesetre Rosenzweighoz hasonlóan érzett. 1922-ben, már nagy betegen azt írta a *Naplójában*, hogy még nem született meg: „Életem a születés előtti hahozás.” Éppúgy nincsen még készen, ahogyan Rosenzweig szerint a világ sincsen. Kafka minden leírt szóval egy jobb, élhetőbb életbe szeretne beleszületni – vagyis kikerülni abból a világból, amely megadatott számára –, úgy, ahogyan Gracchus, a vadász is végre meghalni szeretne.

A marionettszínházról című írásában Kleist szerint a bábu vagy az isten az, amelyiket nem érinti az emberi léttel együtt járó deformáltság. Ahhoz, hogy büntelenné váljon, az embernek ismét ennie kellene a tudás fájáról. Addig azonban minden véges és romlékony. Kafka is a bűnbeesettség állapotából szeretne kikerülni. Az írással a Paradicsom kapuját próbálta feszegetni, anélkül, hogy tudná pontosan, odabent mi vár rá. Nem az őt körülvevő világ társadalmi, történelmi viszonyai érdekelték, hanem a létezés csapdjából akart kikeveredni. Amilyen szilárd volt az ebbe vetett hite, olyan biztosan tudta azt is, hogy reménytelen hinnie. Ezzel a belső őrlődéssel magyarázható, hogy naplója tele elbeszéléstörredékekkel, s maguk a kész elbeszélések is olyanok, mintha valami nagy elveszett Egészből törtek volna le darabonként. Úgy teljesekek, hogy közben töredékesek. Ha valaki egyben, folyamatosan olvassa az úgynevezett *Októfüzeteit*, akkor fölsejlik egy univerzum, amely a maga teljességében mégsem pillantható meg. Mint akinek mindvégig egy hatalmas, megírhatatlan mű lebegett a szeme előtt. De ez nem egy regény, nem *A varázshegy*, nem *A tulajdonságok nélküli ember* – hogy csak a két legjelentősebb kortárs művet említsük –, hanem egy új, szilánkokból, töredékekből, kész és félkész evidenciákból összeálló *Biblia*, amely azért modern, mert befejezhetetlen, és azért kínál megváltást az olvasónak, mert befejezetlenségében tökéletes. Kafka a megváltást kereste egész életében, de közben a keresés eszköze, az írás bizonyult számára egyedüli megváltásnak.

KINÉZETT AZ ABLAKON

*A Kafka-mondat szingularitása,
avagy az írás folyamatának leképezése a mondat szerkezetében*

*Az ihletem különös fajtája, amilyen állapotban én,
a legboldogabb és legboldogtalanabb, most, éjjel 2-kor aludni megyek
(ez az ihlet talán, ha a gondolatát kibírom, megmarad,
mert magasabbrendű minden eddiginél),
az, hogy mindenre képes vagyok, nem csak egy bizonyos fajta munkára.
Ha taláломra lérok egy mondatot pld. Kinézett az ablakon,
az máris tökéletes.
(Napló, 1911. február 19.)*

*Csúfnak vélem a „K”-kat, szinte viszolygok tőlük,
mégis lérom őket, nagyon jellemzőek lehetnek rám.
(Napló, Berlin, 1914. május 27.)*

Kafka úgy kapaszkodott Flaubert-ba, mint saját magába. Nem is csupán a művei voltak fontosak a számára (bár azokat eredetiben és divatos angol szóval élve close readinggel olvasta, nemritkán Max Broddal közösen), hanem az íráshoz való viszonya. Erről Flaubert így beszél: „Je suis un homme-plume. Je sens par elle, à cause d’elle, par rapport à elle et beaucoup plus avec elle.” „Én egy ember-toll vagyok. Mindent azon keresztül érzékelek, miatta, hozzá képest és általa sokkal többet”, írta Louise Colet-nak 1852. január 31-én. Kafka pedig így írt Felicének 1913. augusztus 14-én: „Ich habe kein literarisches Interesse, sondern bestehe aus Literatur, ich bin nichts anderes und kann nichts anderes sein.” „Engem nem érdekel az irodalom, hanem irodalomból állok, én nem vagyok semmi más, és nem is lehetek semmi más.” Érdekes módon mindkét szerző így hozza kis kerülőúton az általa megudvarolt nő tudomására, hogy az csak második helyet foglalhat el az életében. Ez a hasonlóság jól hangzik, de nem egészen igaz: Flaubert szerelme sikeres költőnő volt, a kapcsolatuk szabad, és Louise Colet Felice Bauerral ellentétben szellemtársa is volt Flaubert-nek, azonkívül Flaubert komoly vagyont is örökölt az apja halálakor, aki a levél írásakor már hat éve halott volt, és így nem is tudta nyomasztani a fiát azzal, hogy milyen egy semmirekellő, és hogy ugyan miért is hagyta félbe az egyetemet, stb. Ami viszont nagyon hasonló mindkettejüknél: a szünet nélküli önmardosás, önkorbácsolás, önbecsmérlés. Az elérhetetlenül magasra tett léc. Amivel szemben csak alulmaradni lehet. És hogy soha nem adtak maguknak könnyítést vagy önfelmentést. Ma már legenda a Flaubert leveleiből kibontakozó éjt nappallá tevő viaskodás az írás démonaival és praxisával, mindent tudunk a szüntelen átírásokról, átfogalmazásokról, kerti elkiabálásokról, a sok ezer oldalas kompendiumokról, könyvtárnyi könyv kijegyzeteléséről, az írás sivatagáról, mint ahogy az is a legenda része, ahogyan Kafka meg-megtorpanva, de mindig újratekve, telve mardosó kételyekkel írja később megtagadott főműveit, a megtagadásuk által beépítve a művekbe létrehozásuk legfontosabb elemét, az önmagával való elégedetlenséget.

Nabokov frappánsan foglalja össze a Flaubert–Kafka együttállást egy *Az átváltozásról* szóló egyetemi előadásában:

„A legnagyobb irodalmi hatást Flaubert gyakorolta Kafkára. Flaubert, aki minden öntetszelgően csinos prózáirát megvetett, ünnepelte volna Kafka viszonyát az eszközhöz. Kafka szívesen kölcsönözte kifejezéseit a jog és tudomány nyelvéből, egyfajta ironikus precizitással, a szerző privát érzéseinek taglalása nélkül; pontosan ez volt Flaubert módszere is, miáltal egyedülálló költői hatást ért el.”

Hozzáteszem, hogy két, Kafkával egy időben alkotó író, Joyce és Proust művészetében legalább olyan nagy szerepet játszott Flaubert (ám gyökeresen más eredménnyel). Joyce bonmot-ja szerint „Gustave Flaubert immár megpihenhet, megalkotván engem”, Proust viszont egy a halála előtt nem sokkal írt, strukturalistákat megelőlegező csodálatos esszéjében fejt ki, miért olyan kiemelkedően fontos számára Flaubert, aki szerinte végrehajtotta a kopernikuszi fordulatot az irodalomban, habár, teszi hozzá szigorú pedellusként, a metaforáit illetően, ami szerinte a szépirodalomban a lényeg, többnyire alulmaradt. Többek között ezeket írja: „Mindenesetre van grammatikai szépség is (mint ahogyan van erkölcsi, drámai szépség, stb.) amelynek semmi köze a nyelvhelyességhez. Ezt a fajta szépséget kellett Flaubert-nek nehéz vajúdással megszülnie. (...) többek között a személyes névmás úgymond megfordított használatának szigorú grammatikája van, mert a tét a tabló részeinek viszonya egymáshoz, a Flaubert-re jellemző szabályos ritmus: »...a domb, amely jobbról követte a Szajná, lassanként aláhanyatlott, s újabb domb tűnt fel, még közelebb, a folyó szemközti partján«. (...) Mindennek ellenére az *Érzelmek iskolájában* beteljesül a forradalom; ami Flaubert előttig cselekvés volt, benyomás lett. A dolgoknak nála legalább annyira van élete, mint az embereknek, mert a következtetés tulajdonít utólag minden vizuális jelenségnek külső okot, de az első benyomásunk ezt nem tartalmazza. Újra előveszem az *Érzelmek iskolájának* második oldalán található mondatot: »...a domb, amely jobbról követte a Szajná, lassanként aláhanyatlott, s újabb domb tűnt fel, még közelebb, a folyó szemközti partján«. Jacques Blanche mondta, hogy a festészet történetében egy felfedezés, egy újdonság gyakran a tónusok egyszerű viszonyában, két egymás mellé állított színben nyilvánul meg. Flaubert szubjektívizmusa az igeidők, az előjárósók, a határozósók új használatában fejeződik ki, az utóbbi kettőnek az ő mondataiban szinte csak ritmikai értéke van.”

Ami Joyce-t illeti, hetyke bonmot-ján túl az ő epifánia-elmélete – amelyet a *Stephen Herőben* az *Ifjúkori önarckép* első változatában fogalmazott meg először, és ami az *Ulysses* esztétikájának egyik meghatározó princípiuma lesz – nem születhetett volna meg a Flaubert-ral való intenzív foglalkozás nélkül. Joyce világbábrázolása soha nem a cselekvő szubjektumnak pszichológiai motívumokat tulajdonító szemszögből történik, a *Dublini emberek* minden darabjából süt a végtelen önfegyelem és a választott témának novelláról novellára, a zsánereket tekintve is enciklopédikus bejárása, az *Ulyssesben* pedig, a fejezetek változó előjegyzésű stílusgyakorlataiban szinte tobzódik a Flaubert által először fölvetett lehetőség nyelvi kihasználásában: a leírás az első, a „történetítés”, hogy így fejezzem ki magam, avagy a hős csak ahhoz képest van érvényben.

Részlet a *Stephen Herőből*:

„...Egy este, egy ködös este az Eccles streeten ment át, gondolatai nyughatatlan táncot jártak a fejében, amikor egy jelentéktelen esemény lelkes verssorok írására indította: »A megkísértés villanellája« címet adta nekik. Egy ifjú hölgy állt a barna téglaházak egyikének lépcsőjén, amelyekben Stephen az ír paralízis megtestesülését látta. Egy ifjú úriember az alagsort körülvevő rozsdás korlátra támaszkodott.

Stephen, ahogy keresőútján elhaladt ott, a következő szóváltást hallotta, amely igen mély benyomást gyakorolt rá, s érzékenységre súlyos csapást mért:

Az ifjú hölgy (*óvatos vontatottsággal*): ...Hát... igen... a temp...lom...ban... vol... tam...

Az ifjú úriember (*alig hallhatóan*): ...Én... (*ismét alig hallhatóan*): ...én...

Az ifjú hölgy (*lágyan*): ...Ó... de maga... na..gyon... rossz...

Ez a jelentéktelen eset adta az ötletet, hogy sok hasonló összegyűjtsön egy epifánia-könyvbe. Epifánián hirtelen spirituális megnyilatkozást értett: a beszéd vagy a gesztus közönségességében, vagy magának az elmének egy emlékezetes állapotában. Hitt benne, hogy az ilyen epifániák rendkívül gondos rögzítése az irodalmi ember feladatai közé tartozik, mert ő képes felismerni, hogy ezek a legfinomabb, legtünékenyebb pillanatok. Azt mondta Cranlynak, hogy a tókesúlyhivatal órája is képes epifániára. Cranly a tókesúlyhivatal kifürkészhetetlen számlapját faggatta nem kevésbé kifürkészhetetlen arckifejezéssel.

– Igen – mondta Stephen. – Időről időre elmegyek mellette, utalok rá, hivatkozom rá, megpillantom a szemem sarkából. Csak egyetlen tétel Dublin utca-bútor-katalógusában. Aztán egyszer csak meglátom, és azonnal tudom, micsoda: epifánia.

– Micsoda?

– Képzeld el, hogy azok a pillantások, amelyeket az órára vetek, egy spirituális szem tapogatózásai, amelyekkel a pontos fókuszra próbálja beállítani a látásélességet. Abban a pillanatban, amikor megtalálja a fókuszot, a tárgy epifanizálódik.”

Kafka naplója, 1912. június 6.: „Most Flaubert leveleit olvasom: »Regényem a szikla, amelybe kapaszkodom, és nem tudok semmit arról, mi folyik a világban«. – Hasonló, mint amit én jegyeztem fel magamnak május 9-én.” A május 9-i Kafka-feljegyzés pedig így szól: „Ahogy minden zaklatottság dacára kitartok a regényem mellett, szakasztott úgy, mint egy emlékmű alakja, amely a távolba néz, és szilárdan tapad a kötömbjéhez.” Ez a távolba (előre? hátra?) néző kőalak emlékeztet Walter Benjamin *Angelus novus*ára, a történelem angyalára, aki: „mintha rámeredne valamire és el akarna hátrálni tőle. Szeme tágra nyílik, szája nyitva, szárnyai kifeszülnek”. Kafka később így ír Felicének (november 15-én): „...az *Education sentimentale* évekig olyan közel állt hozzám, mint legföljebb talán két vagy három emberi lény; akármikor és akárhol nyitottam is ki, mindig rám ijesztett, és magával ragadott, és később mindig úgy éreztem, hogy ennek az írónak vagyok a szellemi gyermeke, noha szegény és gyámoltalan gyermek.” (Két nappal később kezdte el írni *Az átváltozást*.)

Kezdetnek szemügyre vehetjük a legjelentősebb Kafka-művek nyitómondatait.

1. Vasárnap délelőtt történt, gyönyörű tavaszi időben. (*Ítélet*)
2. Amikor egy reggel Gregor Samsa nyugtalan álmából felébredt, szörnyű féreggé változva találta magát ágyában. (*Az átváltozás*)
3. Amikor a tizenhat éves Karl Rossmann, akit szegény szülei Amerikába küldtek, mert elcsábította egy cselédlány, és gyereket szült tőle, a már lassuló hajón megérkezett New York kikötőjébe, a szabadságistennő szobra, melyet már jó ideje figyelt, egyszerre tündöklő napsütésben tárult eléje. (*A fűtő*)
4. Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták. (*A per*)
5. – Különleges egy gépezet – mondta az Utazónak a tiszt, és noha jól ismerte már, mégis némi bámulattal nézett végig a gépezeten. (*A fegyvergyármaton*)

6. Az utóbbi években igen megcsappant az éhezőművészek iránti érdeklődés. (Az éhezőművész)
7. Késő este volt, mikor K. megérkezett. (A kastély)
8. A mi énekesnőnket Josefine-nek hívják. (Josefine, az énekesnő, avagy Az egerek népe)

Feltűnő szinte mindenütt a többé-kevésbé precíz időmeghatározás – és ha most a nyitómondatokat játékosan egyetlen virtuális elbeszélő-folyamnak tekintjük, a reggelből és délelőttől lassan késő este, és végül föld alatti félhomály lesz. Csupán az 5.-ből és a 8.-ból hiányzik a pontos idő- és térmeghatározás (habár a címekből: „egerek népe”, „fegyencgyarmaton” az utóbbiról kapunk eligazítást). És csupán *A fegyencgyarmaton* kezdődik *in medias res*, vagyis egy már korábban elkezdett beszélgetés közepén elhangzó félmondat-tal, amennyiben a novella legközepébe ugorva egy számunkra ismeretlen valaki, egy „tiszt”, egy bizonyos nem tudni milyen „gépezet” iránti csodálatáról beszél az „Utazónak”. A többi nyitómondat általában valódi kezdőpont, később kifejlő mag, illetve a 2-es, a 3-as és a 4-es azt is elárulja, mi is az a legfontosabb, dinamikus körülmény (nyugtalan álmom, féreggé változás, elcsábította a cseléd lány, rágalom és letartóztatás), amelyből aztán kibontakozhat egy előre nem látható logikájú történet. A 8-as nyitómondat csupán annyit árul el, hogy van egy „énekesnőnk”, akit Josefine-nek hívnak. A kollektív tudatú elbeszélő annak a világnak a része, amelyről beszámol, ám maga a nyitómondat még mindig csupán tényközlés, és a többes szám sugallja csupán, hogy mégiscsak kívül vagyunk ezen a ténytérzésen. Leginkább *A fegyencgyarmaton*, ez a szubtilis szadomazochista rémálmom lóg ki a sorból, egy olyan elbeszélés, amellyel Kafka (az „Utazó”) talán a leginkább azonosult. A híres nevetőgörcs, amelyet felolvasás közben kapott, némi értetlenséget váltott ki a hallgatók között. Kafka úgy érezhette, hogy muszáj a történet kibillentségét, devianciáját megelőlegezni ezzel a bemozdult pillanatfelvétellel. De ha nem is voltak ilyen előzetes megfontolásai, képzeletében ő már ekkor egészen biztosan ott állt a magában régen építgetett, a középkori inkvizíció kínpadjaira és egyben a modern ipar gépeire emlékeztető monstrum előtt. Egy kis szadomazochizmus egyáltalán nem volt idegen Kafkától, szüntelen belső hadakozása a külvilággal, illetve a saját démonaival gyakran kulminálódott ilyesféle, a fájdalomhatárig részletezett szadomazochista fantáziákban, mint amilyen az örök megkorbácsolása *A perben* vagy Josef K. brutális kivégzése, vagy a Gregor hátába fúródott alma *Az átváltozásban*. Továbbá ezt olvashatjuk a naplójában 1913. május 4-én: „Szüntelenül egy széles hentesbárd képzele, amely nagy sebesen és gépies szabályossággal oldalról belém hatol, és egészen vékony szeleteket hasít belőlem, amelyek a gyors munka közben csaknem összegöngyölvölde röpködnek odébb”. Ehhez tudni kell, hogy ugyanezen a napon írt levelet menyasszonyának, melyben az egy héttel későbbre tervezett rettegett berlini családlátogatásának részleteivel kapcsolatban kér tanácsokat, valamint bejelenti: az a legfőbb célja, hogy elmondja Felice apjának, mennyire alkalmatlannak találja magát a férj szerepére.

A nyitómondatok többnyire szikár alulfogalmazottsága még nem árulja el, vagy inkább tudatosan leplezi azt, ami a regények és elbeszélések szövetéből határozottan kifejlik, vagyis hogy Kafka viszonya a nyelvhez egyenesen testi viszony, és ennek az lesz az egyik következménye, hogy a regényei szereplői társírókká válnak. Nem egyszerűen azért, mert – mint ez legnyilvánvalóbban *A perben* vagy *A kastélyban* látszik – a szereplők ugyanazon a hangon beszélnek, ugyanazzal a szókinccsel, megtévesztően hasonló stílusban, mint a regény főszereplője és írója, hanem azért, mert mindig úgy lépnek föl, mint fordulatok, ők tulajdonképpen a regényfordulatok *elnevezései*, és K.-val, a Földmérővel egy szinten állnak, ami az anyagformálást illeti. De Kafka ennek is tudatában van.

„Nagyon zaklatott vagyok most, talán nem is kellett volna írnom. De a kis elbeszélésem hősnének is nagyon-nagyon rosszul ment ma a sora, pedig ez csak az utolsó lépcsőfo-

ka immár állandóvá váló boldogtalanságának. Hogy lehetnék hát akkor jókedvű én!" – írja Felicének 1912. november 23-án *Az átváltozás* születésnapján, illetve pusztulóban lévő hősről, Gregor Samsáról.

Kafkának testi viszonya van a szavakhoz, mondatokhoz, ennek tudatában is van, és ez nála ráadásul állandó elemzés tárgyát is képezi – bizonyos értelemben a regényeiben sem történik semmi más. Ez K., Josef K., Gregor Samsa és a többi alteregó cselekvésének indítéka, forrása, hajtóereje is, sőt, jószerével ez maga a cselekmény.

„Bizonyos, hogy mindaz, amit előre kitalálok, jó érzésemben akár szóról szóra vagy csak mellékesen, de határozott szavakban, az íróasztalon, mikor megkíséreltem leírni, *száraznak, zagyvának, mozdulatlanoknak, az egész környezetét gátlóknak, féltékenyek, de mindenekelőtt hiányosnak fog hatni*, pedig az eredeti leleményből nem merült semmi feledésbe. Ennek persze nagyrészt az az oka, hogy a papírtól szabadon csak a felemelkedés idejében, amelytől jobban félek, mint amennyire vágyom rá, bármennyire vágyom is rá, találok ki jót, de ilyenkor aztán olyan nagy bőség támad, hogy lemondásra kényszerülök, vaktában, csupán a véletlenre bízva ragadok ki valamit az áradatból, csak épp belenyúlok, és ez a szerzemény aztán a megfontolt leírás során semmi ahhoz a bőséghez képest, amelyben élt, képtelen rá, hogy ezt a bőséget oda vonzza, és ezért ócska és zavaró, mert hasztalanul csalogat.”

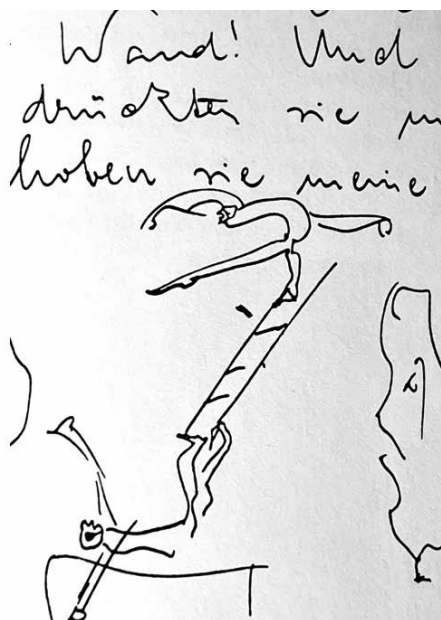
(Napló, 1911. november 15.)

„Csakhogy éppen az az egyik hibám, hogy akármilyen gondosan összerakosgatok is előre valamit, utána képtelen vagyok egyhuzamban leírni. Nagyon rossz az emlékezőképességem, az igaz, de még a legjobb emlékezőképesség sem érne semmit, ha le akarnék írni egy akármilyen rövid, előre kitervelt és pusztán fejben tartott bekezdést, minthogy minden mondaton belül vannak árnyalatok, amelyek a leírás előtt óhatatlanul függőben maradnak. Amikor pedig nekiülök, hogy a fejben tartott mondatot leírjam, csak törmeléket látok, ott hever szanaszéjjel, nem igazodom el benne, nem látok át rajta, és akár el is hajítanám a tollamat, ha kitelnék a lagymatag természetemtől.”

(Felicének, 1912. szeptember 28.)

„Hogy nem tudom, ez biztosan összefügg azzal, hogy nem tudok írni. Emezt pedig érteni vélem anélkül, hogy tudnám az okát. Ugyanis bármi eszembe jut, nem gyökerestül jut eszembe, hanem csak valahol félúton. Próbálja aztán azt így megtartani valaki, próbáljon valaki megfogni egy fűszálat, amely csak a közepénél kezd nőni, és hozzáigazodni. Egyesek biztosan képesek erre, japán szemfényvesztők például, akik olyan létrára másznak föl, amely nem a földön áll, hanem egy hanyatt fekvő társuk felfelé tartott talpán, és nem falnak támaszkodni, hanem csak úgy felnyúlik a levegőbe. Én nem tudom, arról nem is beszélve, hogy az én létrámnak az a talp sem áll a rendelkezésére. Ez persze nem minden, és ilyen megszólítás még nem készlet megszólalásra. De legalább egy sor írás szegeződjék nekem naponta, ahogy a távcsövet szegezik mostanában az üstökösre.”

(Napló, 1910. január 1.)

Kafka szerelmes-horrorisztikus kapcsolatban áll a nyelvvel, ezzel egyidőben pontosan tudja, hogy mire szolgál, és mikor és miért mond csődöt.

„A hamis mondatok ott ólálkodnak a tollam körül, a hegye körül kígyóznak, és belopóznak a levelekbe. Nem hiszem, hogy az embernek ne volna bármikor ereje tökéletesen megfogalmazni azt, amit valóban meg akar mondani vagy írni. Nagy hiba a nyelv esendőségére hivatkozni vagy a szavak korlátoltságát és az érzelmek határtalanságát szembeállítani egymással. A határtalan érzelem szavakban éppoly határtalan, mint volt a szívben. Ami belül világos, az feltétlenül az lesz a beszédben is. Épp ezért sose féltjük a nyelvet, féltjük inkább a szavaink láttán önmagunkat. Mert ugyan ki tudja meg magától, hogy hogy van önmagával. Az a viharzó vagy fortyogó vagy ingoványos mélység mi magunk vagyunk, de azon a rejtelmesen létrejövő úton, amelyen kitör belőlünk a szó, napvilágra jut az önismeret, és még ha leplezetten is, ott van a szemünk előtt, fölemelő vagy lesújtó látvány.”

(Felicének, 1913. február 18.)

A szavak hangzása, a betűk látványa, a szöveg teste számára épp olyan fontos információ vagy ihletforrás, mint ami egy adott helyzetről, továbbá olvasmányai hatására eszébe jut (Flaubert mellett futólag meg kell itt említenünk Kleistet, Dickenst, E. T. A. Hoffmannst, Stevensont, Kierkegaard-t, Nietzsche-t, Dosztojevszkijt, Poe-t, Robert Walsert, de Grillparzert is), és legalább annyi impulzust kap az éppen leírt mondattól, mint a saját belső világa gomolygó képzetektől.

„...nem ismerem tökéletesen magamat. *Meglepetések és csalódások szakadatlan láncolata van bennem.* A levelekben rejtőző lehetőségek rejlenek bennem is, a rosszak éppúgy, mint a jók. A lényemnek ez a *képlékenysége*, ez a talán szerencsés, talán szerencsétlen *változékonysága.*”

(Napló, levélfogalmazvány Felicének, 1914. március 25.)

Továbbá ezt írja 1915. január 25-én, szintén a Naplóban:

„...gondolkodásom, vagyis pontosabban tudattartalmam roppant *ködös*.”

Ez a roppant ködösség, képlékenységgel, változékonysággal, a meglepetések és csalódások szakadatlan láncolata arra utal, ami érezhető is Kafka szövegein, hogy voltaképpen improvizatív maguknak a szövegeknek a születése: a szerző folytonosan meglepi magát, javít ugyan, de egyáltalán nem olyan sokat, mint Flaubert, és ezért is áll neki olyan jól a haszid szövegek csattanójához hasonlatos minden kinyilatkoztatásszerű megnyilvánulás, amely Kurtág György *Kafka-töredékek* című kompozíciójának legfőbb alapanyaga. Kurtág hegedűre és szopránhangra írt zenedarabjának egyik titka: hogy 4 tételben 40 töredékből, 40 mozdulatból meg lehetett írni Kafka harmadik regényét. (Egy példa: „Nichts dergleichen, nichts dergleichen” – „Csak ezt ne, csak ezt ne.” Kurtág, I/19) És a regényekké bővülő Kafka-mondatok, mert Kafkánál a bekezdések voltaképpen írásjelek és mondatrészek, ennek a cirkuszi számnak is beillő szellemi erőmutatványának a demonstrációi. Ez a rögtönzöttség (habár Kafka bizonyos gondolatokat és témákat évekig formálgat magában) nem kevés kockázattal is jár:

„Az elmúlt napokban sok mindent nem írtam fel magamról, részben lustaságból ... de részben attól félttem is, hogy elárulom az önismeretemet. Ez a félelem jogos, mert az önismeretnek csak akkor volna szabad feljegyzés által végleges formába rögződnie, ha ez a legmellékesebb következményekkel együtt is a legteltesebb tökéletességgel és maradéktalan igazsággal történhetne. Ha ugyanis nem így történik – és én legalábbis nem vagyok képes erre – akkor a pusztán általános érzést az önszántunkból végzett és rögzítettség lenyűgöző erejével ható feljegyzés csak oly módon pótolja, hogy a valódi érzés eltűnik, míg a feljegyzés értéktelensége csak később ismerszik fel.”

(Napló, 1911. január 12.)

Amikor végre lélegzethez (íráshoz) jut, állandóan egyszerre nagyon sok minden jut eszébe. Erről, vagyis az ő „asszociációs” írói technikájáról így ír:

„Számomra örökre felfoghatatlan, miként képes szinte minden írástudó a fájdalom közepén a fájdalmat objektívalni, ahogyan például én, nagy szerencsétlenségemben, a szerencsétlenségtől izzó fejjel leülök és írásban közlöm valakivel: szerencsétlen vagyok. És ezt még fokozni is tudom, és a tehetségemtől függően, melynek ehhez a szerencsétlenséghez úgy látszik semmi köze, *asszociációk egész zenekarával* tudok erről a szerencsétlenségről fölöttébb cikornyás fordulatokban egyszerűen vagy az ellentétes oldaláról fantáziálni. És ez egyáltalán nem hazugság, a fájdalmat sem csillapítja, mert ez nem más, mint az erők kegyelemszerű túláradása éppen abban a pillanatban, amikor a fájdalom, láthatólag lényem legaljáig kaparva az utolsó cseppig kimeríti minden erőmet. Akkor honnan ez a túláradás?”

(Napló, 1917. szeptember 19.)

Honnan ez a túláradás? És az elakadás:

„Az egész testem figyelmeztet minden egyes szó előtt, és a szó, mielőtt megengedné, hogy leírjam, előbb körülnéz; a mondataim széttörnek, meglátom a belsejüket és akkor gyorsan abba kell hagynom.”

(levél Max Brodnak, 1910. december 17.)

Ennek fontos része, hogy kizárólag a saját belső világa érdeklí:

„Az irodalom felől nézve a sorsom nagyon egyszerű. *Álomszerű belső életem* ábrázolásához való érzékem minden mást háttérbe szorított.”

(Napló, 1914. augusztus 6.)

Ezt az „álomszerű belső életet” alapvetően a mindenre kiterjedő szellemi bizonytalanság határozza meg, ez a lehetőségek egymást tükröző végtelen tükörfolyosója, részben ebből ered az állandó döntésképtelenség, a habozás („Van cél, de nincs út: amit útnak nevezünk: habozás.” Kurtág: Kafka-töredékek III/7) – mely a lerázhatatlan életfeltételek függvénye: kezdve azon, hogy nem tud megbékülni a külsejével, folytatva azzal, hogy az apjával – az egész családjával – szemben nem tudja érvényesíteni legsajátabb belső igényeit, hogy felnőtt emberként is a szüleiivel lakik, mint egy kiskorú, tehát fenntartja azt az elviselhetetlen érzelmi-anyagi függőséget, ami állandóan lehetetlen helyzetbe hozza, hogy hivatalba kell járnia ahhoz, hogy igazolja a létezését a világban, hogy ugyanezen okból beleesik egy házasság fenyegető csapdájába. A Felicének írt végtelen levéláradat maga egy óriási paradoxon, mert miközben úgy érzi, hogy a házasság megölné benne az író, közben ezek a levelek az íróvá válásának talán legfontosabb dokumentumai, ki is használja a folyamatos, pillanatról pillanatra történő nyilvános gondolkodás és önkifejezés lehetőségét, és az is kiderül, mennyire felszabadítóan hat rá a családjáról való leszakadás lehetősége. Viszont a házasság, ha létrejönne, a normalitás kényszerzubbonyában épp önállóságától való végleges megfosztatása lett volna, miáltal írni se írhatott volna, de az is igaz, hogy első remekművei, *Az ítélet* és *Az átváltozás* enélkül az abszurd fordulatokkal teli szökési kísérlet nélkül talán sosem születtek volna meg. A szüntelen krízishelyzet, melynek végállomásaként a külső és belső függetlenséget csupán azzal sikerült kicsikarnia a sorstól, hogy 1917. augusztus 12-ének éjjelén, amikor éppenhogy kezdett berendezkedni a Schönborn palotában, ahol magának és jövődöbelijének, Felicének vett ki lakást, nagy megkönnyebbülésére arra ébredt, hogy a torkából ömlik a vér.

Tehát adott a bizonytalanság, ez a végtelen hőmező, és vele átellenben a fizikai realitás szűkössége, az ember sebezhetősége, halálra ítéltetettsége, és mégis, a nyelv által történő önkifejezés révén az egyetlen lehetőség a kitörésre, a létezés meghosszabbítására, a túlélésre. Ebből a minden-semmiből alakul ki a karkai mondatok és bekezdések tényleges ritmusa. **A és nem-A**, ez pulzál minden egyes mondatában. Amire aztán ráépül az „álomszerű belső világ”, „az asszociációk egész zenekara.”

Hogyan is épül föl tehát a Kafka-mondat?

Itt mondaton most, meglehetősen önkényesen, bár úgy vélem, megalapozottan, nem a szintaktikai (mondattani) értelemben vett mondatot értem, hanem a regénynek vagy prózai műnek hosszabb, mégis egyetlen mondatként értelmezhető egységét.

Ebben az értelemben akár egy egész Kafka-mű egyetlen mondatként értelmezhető.

Lássuk *A kastély* első fejezetét, amit nyitánynak tekinthetünk.

Nem térek ki a szöveg minden elemére, ez itt most csak illusztráció.

A szövegbeli ugrásokat külön nem jelölöm.

„Késő este volt, amikor K. megérkezett.” (A)

„K. sokáig állt a fahídon, mely az országútról a faluba vezetett, és fölnezt a semmibe.” (nem-A)

„A kocsmában még ébren voltak, kiadó szoba nem volt” (A)

„de a kocsmáros ... azt ajánlotta neki, aludjék egy szalmazsákon az ivóban” (nem-A)

„Néhány paraszt még ott gubbasztott az ivóban” (A)

„Ő azonban senkivel nem akart szóba elegyedni” (**nem-A**)

„Meleg volt, a parasztnok hallgattak, fáradt szemével egy ideig még fürkészte őket, aztán elaludt.” (**A**)

„De hamarosan felébresztették.” (**nem-A**)

Itt most egy magasabb szintre lépünk, az eddig sejtetett primitív, világvégi közeg világával hangsúlyosan ellentétes szereplő lép színre:

„Városi ruhás, színészes arcú ... fiatalember állt mellette” (**nem-A**)

aki ugyan durván felrázza, de

„udvariasan bocsánatot kért K.-tól, amiért fölébresztette” (**A**)

„bemutatkozásul közölte, hogy a várnagy fia” (**A és nem-A** – valójában nem mutatkozik be, és később kiderül róla, hogy nem is a várnagy fia)

„Ez a falu a kastélyé, aki itt lakik vagy éjszakázik, mintegy a kastélyban lakik vagy éjszakázik. Ehhez pedig grófi engedély kell.” (**A**)

„Milyen faluba tévedhettem? Hát van itt valami kastély?” (**nem-A**)

A diskurzus a fiatalember és K. között, mely a hangnemváltások és ripsztnok tekintetében ugyanilyen **A és nem-A** logika mentén folyik tovább, voltaképpen a kastély, illetve a földmérő létezésének megkérdőjelezése és valódisága mentén, és odáig fajul, hogy a fiatalember kijelenti:

„Megkérdezem telefonon” (**A**)

„Hogyan, hát ebben a falusi kocsmában telefon is van?” (**nem-A**)

„K. hirtelenében meglepődött, alapjában véve természetesen számított rá.” (**A és nem-A**)

„A telefon majdnem a feje fölött függött” (**A**)

„csak az álmoságtól nem vette észre” (**nem-A**)

A fiatalember neve csupán a telefonbeszélgetésből derül ki (Schwarzer – az író a nevet az általa felidézett éjszaka fekete színéből kölcsönözte, voltaképpen az éjszaka leírásához tartozik, a figura csak egy elejtett jelző vagy határozószó a nagy Kafka-mondatban), és azt a kifejezetten flaubert-i technikát („sárbovári”), hogy a szereplők nevéből az olvasó mintegy elejtve, véletlenül értesül, talán el is siklik fölötte (Joyce és Proust is előszeretettel alkalmazták, fontos szereplők a szövegben elrejtve már jóval korábban felbukkannak, észrevétlenül), mint ahogy annak a nevére („egy alvárnagy, egy a sok közül”) is, akivel Schwarzer telefonon beszél („bizonyos Fritz úr”), mellékesen tudjuk meg. Kafkánál a valódi nevek mandinerből való megismerése a névtelen és fenyegető szereplők tényleges létezésének pillanatnyi valódiságát bizonyítja, és azt vannak hivatva jelezni (**nem-A és A**), hogy van remény.

„Újra csönd lett, Fritz utánanézett odafönt a dolognak, itt meg várták a választ.” (**A**)

„K. feküdt, ahogy addig, még csak meg se fordult, maga elé nézett, egyáltalán nem látszott kíváncsinak.” (**nem-A**)

„Schwarzer elbeszéléséből, a gonoszságnak és óvatosságnak ebből a keverékéből” (**A és nem-A**)

„sejthette, hogy a kastélyban még az ilyen Schwarzer-féle alantasabb rangú embereknek is van bizonyos diplomatikus képességük. (**A és nem-A**)

Schwarzer, amikor meghallja a meglepően gyorsan jelentkező Fritz által adott választ, dühöngve lecsapja a kagylót.

„Nyoma sincs semmiféle földmérőnek!” (A – erre az állításra később érkezik a válasz)

K. már attól fél, hogy a kocsmában levők Schwarzer uszítását hallva rárohannak.

„Ekkor ismét megszólalt a telefon” (A és ugyanakkor egy másik szinten **nem-A**, mert a korábban befejezettnek vélt telefonálás mégiscsak folytatódik)

„K.-nak úgy tetszett, különösen erősen.” (**nem-A** és ugyanakkor **A**, mert a vélt hangerő-fokozódás a realitás valamiféle megerősítésének tűnik)

„Bár valószínűtlen volt, hogy a hívás megint K.-ra vonatkozzék” (A és **nem-A**)

„Schwarzer visszament a készülékhez” (**nem-A** és **A**)

„Hogy magyarázzam meg a földmérő úrnak?” (A – Schwarzer, mint eddig is, a folyamatosan változó regiszterű beszédmóddal jelzi, hogy a beszéd címzettje létezik)

„K. fölfigyelt. Szóval a kastély kinevezte földmérőnek.” (**nem-A** – K. fölfigyel, mint egy vadászkutya, szimatot fog, ellentétes hatással van rá ez a kinevezés, éberre teszi)

Ami most Schwarzer számára megkérdőjelezhetetlen valóság, az K. számára voltaképpen különös fejlemény, hiszen csak félálomban rögtönözte helyreutasító szavaiban a foglalkozását, és hogy segédei vannak, tette mindezt abból a pozícióból, hogy lerázhasson egy hatáskörét túllépő goromba fiatalembert és aludhasson tovább, és erre most legnagyobb meglepetésére kiderül, hogy amit ő az előbb félálomban konfabulált, arról a valóság jelenti ki azt, hogy valóság. Most kell ébernek lennie a nyelvnek. Ebben a világvégi faluban van telefon, van kastély, hatalmas apparátussal – és jön az első úgynevezett „túlradás”, amelyből egyre több lesz a regényben: a megsokszorozódó, egymásban tükröződő lehetőségek matematikai számbavétele, egyfajta szintugrás. Ugyan a szerkezet folytatja az eddig megismert **A** és **nem A** komponálási módot, amit a környezet vagy a szereplők viselkedésének leírásában láthattunk, de az az eddiginél jóval bonyolultabb és sokrétűbb, archaikus, habár anonim és kortalan, belátni enged K. (Kafka) gondolkodásába. Amiképp a telefon váratlan megjelenése ebben az archaikus világban meglepetést keltett, ugyanígy meghökkentő, hogy az erőviszonyok analízise filozófiailag és pszichológiailag, de politikailag is mennyire komplex ebben a látszólag egyszerű helyzetben. Ez voltaképpen egy komplett Kohlhaas-szinopszis. Az írói „túlradást” a lehetőségek számbavételének öröme okozza, az író örül, hogy erre milyen lehetniyi nüanszokig elmenve képes:

„Ez egyfelől kedvezőtlen volt rá nézve, mert arra vallott, hogy a kastélyban mindent tudnak róla, fölmérték az erőviszonyokat és mosolyogva fölvtették a harcot. (**nem-A**) Másfelől viszont kedvező is volt, mert azt következtette belőle, hogy alábecsülték, és több szabadsága lesz, mint amennyit eleve remélhetett. (A) Ha pedig azt hiszik, hogy földmérőségének ezzel a szellemi szempontból kétségkívül túlzott elismerésével tartósan megfélemlíthetik: nos, akkor tévednek, (**nem-A**) éppen csak beleborzongott egy kicsit, ennyi volt az egész.” (A)

Vajon miképpen lehet a földmérőséget „szellemi értelemben” elismerni, ráadásul „túlzottan”, és ezáltal „megfélemlíteni” valakit, ráadásul „tartósan”? Hiszen ez a földmérőség

éppenséggel Kafka, vagyis K. kósza ötlete volt. De mint ahogy máshol írta: „Bele fogok ugrani a novellámba, még ha az arcom szabdalja is szét.” (Kurtág: Kafka-töredékek I/17.)

„Szinte egyetlen leírt szavam sem illik a másikhoz, hallom, ahogyan a mássalhangzók bádorgózással súrlódnak egymáshoz, és a magánhangzók úgy énekelnek hozzá, mint a kirakat-négerék. A kétségeim minden egyes szót körbefognak, előbb látom őket, mint a szót, de mit beszélek! a szót egyáltalán nem látom, azt csak kitalálom. És ez még nem volna a legnagyobb szerencsétlenség, csak tudnék aztán olyan szavakat kitalálni, amelyek a hullaszagot olyan irányba képesek terelni, hogy ne csapjon azonnal az én arcomba és az olvasóéba. Amikor leülök az íróasztalomhoz, nem érzem magam jobban, mint az, aki a Place de l’Opera forgatagában elesik és eltöri mindkét lábát.”

(Napló, 1910. december 15.)

Kafkánál mindig és mindenkor az írói pozíció megteremtése a fő cél – a következő mondat megírásának kényszere és lehetősége. (És ez van a mondatba beleírva.)

„Hogy ilyen gyalázatosan kelljen bűnhődni a jól sikerült írás öröméért! Tulajdonképpen nem is igazi boldogtalanság ez, nem érezni benne a boldogtalanság tüzes fullánkját, csak nézi az ember végzetlenül a füzetlapokat, mint telnek meg sorra olyan dolgokkal, amelyeket gyűlöl, amelyek undort vagy legalábbis kusza közönységet keltenek benne, de mégis le kell írnia őket, ha életben akar maradni.”

(Felicének, *Az átváltozás* írása közben, 1912. november 30.)

(A szövegben szó szerint idéztem vagy kissé átdolgozva felhasználtam Tandori Dezső, Györfly Miklós, Rónay György, Szabó Ede, Gyergyai Albert és Kappanyos András fordításait. Van olyan is, ami az én fordításom. A Kafka-szövegekben található valamennyi kiemelés tőlem származik.)

RÉGI CSORBÁK KÖSZÖRÜLGETÉSE

Byron halálának kétszázadik évfordulóján

Nem csak életünkben öregsünk, öregszik a halálunk is. Byroné most lett kétszáz éves. Ebből az alkalomból már jelentek meg új fordítások. Ebbe a sorba szeretnék beállni én is, csak hogy az én fordításom újdonsága magyarázatra szorul. A *Childe Harold's Pilgrimage* negyedik énekéből vett, Velencét dicsőítő tizenkét stanza megjelent Byron *Válogatott műveiben* (Európa, 1975), és aztán benne volt a klasszikus angol költőknek abban az antológiájában is, amelyet 1986-ban adott ki az Európa Könyvkiadó. Sőt megjelent 2009-ben is, amikor Deme Gyula földmérnök, lelkes műkedvelő lefordította és megjelentette a teljes Byron-művet, helyenként közbeiktatva a korábbi fordítók részletfordításait. Mi több, én magam is beválogattam ezt a fordításomat *A rejtett kijárat* című gyűjteményes kötetembe (*Versek, fordítások, próza, egyebek*. Európa, 2003). Legalábbis azt hittem, hogy ezt a fordítást. Ha Byron nem kétszáz éve hal meg, most is boldog tudatlanságban élne felöl. Az évforduló alkalmából azonban felkérték Nádasdy Ádámot, hogy fordítson le egy részletet a *Childe Harold* negyedik énekéből. Ádám, szokása szerint, körbeküldte a fordítását néhány barátjának: bíráljátok! Egy-két észrevétellel és javaslatral együtt azt is megírtam neki, hogy ugyanebből az énekből egykor én is lefordítottam valamennyit. Elkérte, és a kölcsönösség jegyében meg is bírálta. Három hiba volt különösen fájdalmas. Az pedig ennél is fájdalmasabb, hogy kiderült: ezeket már annak idején a Byron-válogatást készítő és kontrollszerkesztő Tótfalusi István is észrevette, ki is javítottam, az évszázadot évezredre az első szakaszban, a sort porra a negyedikben, a tizenegyedikben pedig a császár nem part-ra szállt, hanem mint kérő járt a téren. Ezt még tovább kell javítani, mert azt hihetnénk, hogy leánykérőben járt, igazából azonban ez a császár, Barbarossa Frigyes, 1177-ben térdre borult a Velencében tartózkodó III. Sándor pápa előtt, kérve és elnyerve az egyházi ki-közösítés feloldását.

Hogy sikerült ezeket a már 1975-ben kijavított hibákat visszacsempészni a 2003-ban nyomdába küldött kéziratba (aminek következtében most már ott virítanak a Digitális Irodalmi Akadémia honlapján is)? Csak találgatni tudok. Évfordulókra gyanakszom. Ezúttal nem Byron, hanem a fordítója részéről, és nem halál, hanem születés forog fenn. Nekem még nem volt számítógépem, amikor ötvenéves lettem (1993-ban), de feleségem meg akart lépni egy számítógépről kinyomtatott, szépen bekötött kötetel. Az én fordításaim voltak benne. *50 költő* – ez állt a címlapon. Talált egy dossziét, ebben gyűjtöttem az elkészült és itt-ott még szerkesztetlen versfordításaimat. Ebből lett – titokban, a hivatal egyik számítógépén, baráti segítséggel – a könyv. Amikor már nekem is lett számítógépem, a komputerbe gépelt anyagát nyilván megkaptam a pendrive előtti időkben használt kis lemezen (floppynak hívták). És jött egy újabb évforduló, a hatvan. Most is könyvet kaptam ajándékba, ezúttal a munkahelyemtől. És mivel az könyvkiadó volt, nem is titokban nyomtatták ki. Addigra a könyvkiadás is számítógépesedett. Sok mindent be kellett írni, de ami már megvolt, az tiszta haszon, ugyebár. Így sikerülhetett végre nyomtatásban közreadni a régen kigyomlált hibákat.

Nádasdy Ádám alapos ember. Nem csak a rikító hibákra figyelmeztetett. Sorról sorra megvizsgálta a fordítást. Vegyük mindjárt az első négy sort.

A Söhajok Hídján megálltam egyszer,
s úgy rémlett – mint ha varázspálca int –,
a habokból börtön s palota kel fel,
Velenice műve föltámad megint –

A megjegyzések: úgy rémlett – láttam, ahogy; kel fel – balra palota, jobbra börtön; műve – épületei; föltámad megint – nem! Csak ott magaslik, kiemelkedik a vízből.

I stood in Venice, on the Bridge of Sighs;
A palace and a prison on each hand:
I saw from out the wave her structures rise
As from the stroke of the enchanter's wand:

Hát persze. És ha jobban meggondolom, az sem jó, hogy „egyszer”. Nem egy régi úti élményt elevenít fel, hanem folyamatosan elbeszéli utazását, a negyedik énekben Itáliát járja be. Az első állomás Velenice.

A Söhajok Hídján megálltam, ott, hol
egymásra börtön s palota tekint,
és láttam, hogy kibomlik a habokból
Velenice, mint ha varázspálca int –

Mindent javítottam, amit és amennyire tudtam. És amennyire a versforma engedte. Byron ezt a művét azokban a nagyon szigorú rímképletű kilencsoros strófákban írta, amelyeknek a szerkezetét Edmund Spenser alkotta meg nagy eposza, *A tündérr királynő* (*The Faerie Queene*) számára a 16. század végén. (Szerette halmozni a nehézségeket a rímelésben: a maga külön szonettformáját is ennek jegyében alakította ki.)

Nádasdy Ádám a saját fordításában a Dantéval megkezdett gyakorlatát folytatta. A pontosság érdekében a versformából csak a metrumot tartotta meg, a rímeket elhagyta. Illetve nem egészen. A spenseri stanza utolsó sora egy lábbal hosszabb a többinél, cezúrával tagolva, s ezzel – miközben rímelt az előtte levőre – hangsúlyosan lekerekíti a strófát mint verstani alapegységet. Ezt Nádasdy is pontosan követi. És ezzel jobban érzékelteti e lírai útleírás formai menetét, mint elődje a rímtelenségben, a teljes mű első fordítója, a címlapon Johankává magyarosodott Lady Jane Bickersteth (Teleki Sándor gróf angol felesége) 1857-ben.

A teljes *Childe Harold*ot a még egyetemista Kosztolányi is lefordította, 1904-ben, a Kisfaludy Társaság pályázatára. Péti Miklós írta meg a *Vigília* 2024. áprilisi számában, hogy az elveszettnek hitt kézirat megvan. És idézi – betűhíven – a fordításhoz csatolt előszót, amelyből kiderül, hogy Kosztolányi sem ragaszkodott az eredeti versformához:

„A fordító még csak annyit jegyez meg, hogy az eredeti versmértékét a Spencer [sic] stanzát, nem annyira rim-készlete szegénysége miatt, mint inkább esztétikai szempontból, nem tartotta meg. A rímelhelyezésnek (ababbcbcc) változtatásával (ababcbdd) oda törekedett, hogy minél szabadabban és kerekebben adja vissza a költő gondolatát, ki – bár a rímekben bámulatosan gazdag angol nyelven írt – sokszor lett a versmértéknek és a rímeknek rabszolgája.”

A művet általában *Childe Harold*ként emlegetik. Kosztolányinál a cím: *Childe Harold zarándoklása*. Harsányi Zsolt azonban, amikor 1924-ben publikálja az első két éneket tartalmazó, 1812-ben megjelent kiadás fordítását, a címadásnál figyelembe veszi, hogy a Childe nem keresztnév. Országh László és Magay Tamás nagyszótárában: ifjú lovag, ifjú nemesember. Harsányi a nemességet nem jelzi, nála a cím: *Ifjú Harold zarándokútja*. Nádasdy közelebb megy a *Childe* jelentéséhez, a *Pilgrimage* esetében viszont távolabb lép, a zarándok-

doklást túl fennköltnek érzi, a cím: *Harold úrfi utazása*. (A szótár jóváhagyja ezt a választást is. A *pilgrimage* második jelentése: (biz) hosszú utazás, és a *pilgrim* nemcsak zarándok, hanem világgjáró, vándor, utazó is. (A Childe-nak van más magyar fordítása is. Childe Roland egy régi skót balladából került a *Lear királyba*, innen meg egy Robert Browning-versbe, magyarul Roland vitéz lett.) Én most, bevallom, zavarban vagyok, milyen címmel is tegyem közzé ezt az alaposan átdolgozott, tehát lényegében új fordítást. Szívesen átvenném Ádám címét, de aki nem látta az áprilisi *Vigiliát*, azt hihetné, hogy az én leleményem. A *Childe* lefordítása egyébként lehetőség, de nem evidencia. Az Európa Könyvkiadónál, ahol életem felét töltöttem, két iskola volt. Az asszony például a franciásoknál Bovaryné, az angolosoknál Mrs. Dalloway. Sir John Falstaff Szőrét senkinek sem jutna eszébe leborotválni. Byron azonban az előszóban többször is kitér a *Childe* elnevezésre. A régies hangzása miatt választotta, mondja, jól illik a régi verselési technikához. Az előszóhoz írt kiegészítésben védelmébe veszi a lovagi mivoltát azokkal szemben, akik a lovagkor (szerinte félreértett) hagyományait kérnék rajta számon. Úgyhogy a magam számára végül is annál a címnél kötöttem ki, amit majd odateszek ennek a fordításnak az elejére. Most térjünk még vissza a szöveg alakulásához.

Az első négy sort javítottam, az ötödikben csak a szerencsétlenül elért évezredet kellett helyre tenni, de az igazi nehézségek most kezdődtek.

A thousand years their cloudy wings expand
 Around me, and a dying Glory smiles
 O'er the far times, when many a subject land
 Look'd to the winged Lion's marble piles,
 Where Venice sate in state, throned on her hundred isles!

Prózában: Egy évezred terjeszti ki körülöttem ködös szárnyait, és egy haldokló dicsfény mosolyog át a távoli időközön, mikor sok alávetett föld nézte a szárnyas oroszlán márványoszlopait, ahol Velence nagy pompával trónolt száz szigetén! Versben:

ködös szárnyán egy évezred kering
 körém, s haldokló dicsfény mosolyog rám
 az időből, mikor Velence mint
 királynő trónolt, s a szárnyas oroszlán
 sok szolgaföldön állt márványoszlopok ormán!

Az évezred szárnyainak tevékenységét egy kissé módosította a rím kényszere, de ezt elfogadható kompromisszumnak érzem. Nagyobb baj, hogy kimaradt a száz sziget, viszont belekerült a „királynő” szó, amit Byron majd a XI. stanzában fog alkalmazni. Ráadásul a kényszer, ami behozta, a rímet biztosító „mint” Nádasdy szerint csak látszatrím, csak a szemnek szól, „hiszen az éles áthajlás miatt nincs sorvég – írta –, ha pedig nincs sorvég, akkor sorvégi rím sincs”. Én ebben engedékenyebb vagyok, vagy másképpen van a fülem beállítva, amellet Byron is használ éles áthajlásokat. (A szülőföldjétől búcsúzó Harold dalában megszólaló apródja például az „I am” szintagmát is képes kettévágni, rímhelyzetben: „Let winds be shrill, let waves roll high, / I fear not wave nor wind; / Yet marvel not, Sir Childe, that I / Am sorrowful in mind”.) Ráadásul itt egy négyes rímnek kellene újra nekifutni.

A „szolgaföld”-et valószínűleg a *Nemzeti dal* sugallta. Eszembe jut, hogy mehetnék egy lépéssel tovább is a száz szigetén trónoló Velence irányába: „a szárnyas oroszlán / száz szolgaszigetén állt márványoszlop ormán”. Dalmáciában nyaralva gyakran láttam a szárnyas oroszlánt, nem okvetlenül oszlopon állt, gyakran középületek vagy városkapuk falán – de hát költői szabadság is van a világon. De van fonetika is. A z után az sz nehezen

mondható ki. A szolgaföld meg már a szívemhez nőtt. Hagyjuk így. De valami mégis zavart. Időbe telt, amíg rájöttem: egy névelő hiánya. „Haldokló dicsfény mosolyog rám / az időből, mikor Velence mint...” Velence fénykorából halott dicsfény mosolyog? Ez a fénykor ezek szerint hazugság? Nem. Csak kell a névelő. A haldokló dicsfény – nem mosolyog, mert az így egy szótaggal hosszabb a kelleténél, hanem ragyog. Az a dicsfény, amelyik a jelenben haldokol, tüstént ragyogni kezd, ha a múltból néz vissza.

A munka úgy zajlott, hogy javítottam, cseréltem, amit tudtam, majd visszaküldtem Ádámnak: „Csere itt, szerva ott.” És ő le is csapta a labdát még jó néhányszor. Volt már gyakorlatunk ebben. Nem sokkal előbb az ő egyik Keats-szonett-fordítása alakult, akkor csoportos munkával, heteken át, kettős haszonnal: új fordítás született, én pedig megírtam ennek a történetét a Széchenyi Akadémia versfordítás-konferenciájára, amelynek az anyagát aztán a *Magyar Tudomány* is közölte a 2023/5. számában.

Nem csak javítani volt nehéz, sokszor dönteni is. Nádasy Ádámnak az az alapelve, hogy inkább legyen kevesebb a fordításban, mint az eredetiben, de az álljon biztosan a lábán; kényszeredetten ne akarjunk hüek lenni. Legnehezebben a fordításom utolsó stanzájában álltam kötélnek. Itt Byron a Velencéhez fűződő irodalmi élményeit sorolja.

Szerettem már gyerekként – meseváros!
ahogy vízoszlopként emelkedett
a tengerből – piaca kincse számos,
és benne lakni csupa élvezet.
Otway-, Radcliffe-, Schiller-, Shakespeare-művek
formálták bennem képét, s így találván,
nyomorában sem válok tőle meg.
Tán becsesebb is mostani apályán,
mint a büszke csoda, a pompás régi bálvány.

Mi? Rövid ü-vel, verstani kényszerből? Na ne! – háborgott Ádám. Én meg azt gondoltam, elmegy, van ilyesmire jó néhány tekintélyes példa, és ki kellene hagynom az egyik nevet, ha szebben akarom megoldani. De az utolsó menetben Ádám visszatért rá. „Tiltakozom a »művek« ellen, pláne sorvégen – kétszer kellett nekifutnom az olvasásnak, míg rájöttem, hogy ezt hímrímnek akarod eladni. Ilyen szóalak nincs. (És mivel rímel?)” Belátam: rímnek elég gyatra volna akkor is, ha nem erőszakolja meg a kiejtést. De mivel négyes rím, nem csak az egyik írot kellett kitessékelní a szövegből, Anne Radcliffe-et (1764–1823), akinek több regénye játszódik Velencében. Lényegében újra kellett írni az egész stanzát (az utolsó két sorban figyelembe véve két korábbi Nádasy-megjegyzést).

Szerettem már gyerekként – meseváros!
Mint vízoszlop toronylott fölfele
a tengerből – piaca kincse számos,
időzni benne örömmel tele.
Otway, Schiller, Shakespeare művészete
formálta bennem képét, s így találván,
nagy bajában sem szakítok vele.
Tán kedvesebb is mostani apályán,
mint régen a csoda, a fény, a büszke látvány.

Két köszönetet kell mondanom. Az elsőt Lord Byronnak, mert halálának kétszázadik évfordulójával alkalmat adott nekem, hogy valamelyest kiköszörüljek egy régi csorbát, a másodikat Nádasy Ádámnak, hogy odakényszerített a köszörűkőhöz.

Szükségesnek látszik néhány lábjegyzet. Amit maga Byron írt, azt idézőjelbe teszem.

Harold lovag vándorútja

Részletek a IV. énekből

I

*A Sóhajok Hídján megálltam, ott, hol
egymásra börtön s palota tekint,
és láttam, hogy kibomlik a habokból
Velence, mint ha varázspálca int:
ködös szárnyán egy évezred kering
körém, s a haldokló dicsfény ragyog rám
az időből, mikor Velence mint
királynő trónolt, s a szárnyas oroszlán
sok szolgaföldön állt márványoszlopok ormán!*

II

*Az óceánból, tenger Kübeléje,¹
hűvös fenséggel kiemelkedett,
büszke tornyok ékét tűzvén fejére,
úrnő a habok hatalma felett –
ilyen volt. Népeket sarcolva meg,
lányainak telt hozományra; zsákszám
hordta ölébe kincseit Kelet.
Bíbort öltött; s uralkodó akárhány,
mind büszke volt, ha részt vehetett lakomáján.*

III

*Nem visszhangozza Tassót már Velence,
nem hallani gondolás énekét rég,²
a paloták enyésznek düledezve,
elzengtek a zenék. De itt a Szépség –
állam bukását, mű megszürkülését
a Természet túléli, s benne lüktet,*

¹ Kis-ázsiai eredetű istennő, földanya. Neki tulajdonították a városok alapítását is, és gyakran városfal koronával ábrázolták. „Velence megjelenését leírva Sabellicus a fenti képet használta, amely nem lenne költői, ha nem lenne igaz. »Quo fit ut qui superne urbem contempletur, turritam telluris imaginem medio Oceano figuratam se putet inspicere.«” Magyarul: Ennek következtében aki felülről látná a várost, úgy gondolná, hogy az óceán közepén kialakult tornyos szárazföld képét szemléli. – Marcus Antonius Coccius Sabellicus vagy Marcantonio Sabellico (1436–1506) velencei tudós és történész volt.

² A gondolasok egykor egymást váltva Tasso verseire írt dalokat énekeltek.

*hogy milyen volt Velence, benne él még:
Itália bálterme, mindig ünnep,
hol egy egész világ vidult és részegült meg.*

IV

*Nekünk van benne még nagyobb ígézet,
mint hírneve és mint ama nagy árnyak,
kik a dőzsétlan város levitézlett
dicsén borongni sorra visszajárnak;
a mi zsákmányunk nem romlik, szilárdabb,
mint a Rialto: Shylock és a Mór
és Pierre³ mozdíthatatlanul állnak:
kőoszlopok! Ha semmi nincs sehol –
nekünk benépesül megint a pusztá por.*

.....

XI

*Urát gyászolja most az Adria,
a frigy nem újul meg már minden évben,
a Bucintoro⁴ korhadozva ma
árván hever, özvegyi fátylaképpen!
Szent Márk oroszlánja még megvan épen,
de csak hogy csúfos romlását jelentse,
ahol egy császár térdre hullt, a téren,
mikor gazdag királynő volt Velence,
s irigy uralkodók bámulták szemmeresztve.*

XII

*A sváb könnyörgött, regnál most az osztrák⁵ –
császár tapos, hol császár térdelpelt;
gyarmattá satnyult sok független ország,
fővárosok bilincsből, égre kelt
népek, akikre a nap rálehel,
szétmállva omlanak le mély verembe,
mint lavina, mit hegyerinc növelt.*

³ Thomas Otway (1652–1685) angol drámaíró *A megóvott Velence* című drámájának főszereplője.

⁴ Aranylemezekkel borított luxusgálya, a dőzse minden évben kihajózott rajta, és egy gyűrűt vízbe dobva eljegyezte magát a tengerrel. Napóleon 1797-ben a dőzse intézményével együtt ezt a szertartást is megszüntette.

⁵ Napóleon bukása után Velence Ausztria fennhatósága alá került.

*A vén, vak Dandolo⁶ ha itt teremne!
Nyolcvanéves vezér, ki Bizáncot bevette.*

XIII

*A Szent Márk előtt még napszakra támad
az érclovak arany szerszámzatán.
De nem telt be jóslata Doriának?⁷
Nincs zablá rajtuk? Vesztve-győzve, lám,
ezerháromszáz szabad év után
fejét Velence vízbe visszahajtja.
Hullámok alatt jobb is volna tán
az ellenséget elkerülni halva,
mint a behódolás gyalázatos nyugalma.*

XIV

*Ifjan – új Türosz⁸ – tündökölve kezdte.
Ki tűzzel-vassal terjeszkedni látta
szárazon és vízben, csak úgy nevezte:
„az oroszlánplántáló”.⁹ Leigázva
sok mást, maga szabad maradt továbbra:
ottomán ellen, Európa, pajzsod!
Tanú vagy rá, Kandia,¹⁰ Trója mása,
s örök habok, ti láttátok Lepantót.¹¹
Olyan nevek: idő nem győz rajtuk, se zarnok.*

XV

*Üvegszobrok, holt dózsék nagy sora:
szétzúzva lenn a porban mindegyik;
szilánkjaik fényűző otthona
túnt káprázatukról tanúskodik;
jogaruk eltörött, kardjuk pedig*

⁶ Enrico Dandolo (1107 k.–1205) a Velencei Köztársaság negyvenegyedik dózséja. Több mint nyolcvanévesen és már vakon került trónra. A kereszties hadjáratba kapcsolódva személyesen vezette a flottát előbb Zára, majd Bizánc (Konstantinápoly, a mai Isztambul, az egyházszakadás után akkor az ortodox kereszténység központja) ellen. Megszilárdította Velence hatalmát a Földközi-tenger keleti térségében.

⁷ Lamba Doria (1245–1323) genovai admirális. 1298-ban a curzolari csatában legyőzte a velenceieket, és állítólag azt jóslta, amire Byron itt utal.

⁸ Virágzó föníciai városállam (a mai Libanonban), fénykora Kr. e. 332-ig tartott, akkor Nagy Sándor elfoglalta.

⁹ „Szent Márk oroszlánjáról, a Köztársaság címerállatáról van szó, innen ered a Pantalone név – Pantaleone, Pantaleon, Pantaloon.”

¹⁰ Krétai kikötő, a velenceiek fontos kereskedővárosa és flottabázisa a 14–17. században. A velencei-török háborúk idején több mint húsz évig zajlott Kandia ostroma, amely 1669. szeptember 4-én a törökök győzelmével ért véget.

¹¹ A lepantói csatában 1571. október 7-én az egyesült keresztény – velencei, genovai és spanyol – flotta döntő győzelmet aratott az Oszmán Birodalom hajóhada felett a Jón-tengeren, a mai Görögországhoz tartozó Patraszi-öbölben.

*a jöttmenteknek hódolt. Pusztá termék,
külföldi arcok emlékeztetik
folyóást Velencét, hogy kit és ki vert meg:
a szép falak fölött sötét, mogorva felleg.*

XVI

*Midőn Athént legyőzte Szirakúza
s rabszíjra fűzve vánszorogtak ezrek,
a távolból az attikai múzsa¹²
szerzett nekik a hangjával kegyelmet:
a gyászdal hallatán, mit énekelnek,
döbbenet áll a győző, s a rabok
béklyóját, nézd, elmetszi, és csak egyet
köt lelkükre: „A bárdnak mondjatok
köszönetet ezért s azért, mit alkotott.”*

XVII

*S neked, Velence, ha más semmi se,
ha tetteid felejtés mossa el,
isteni költő emlékezete:
Tasso-szerelmed a csomót, amely
a zsarnokodhoz köt, nem vágja el?
Sorsod más népek szégyene – tiéd,
Albion, főképp! Nem karolja fel
tenger úrnője¹³ tenger gyermekét?
Te is bukatsz el így, pedig víz-bástya véd.*

XVIII

*Szerettem már gyerekként – meseváros!
Mint vízoszlop toronylott fölfele
a tengerből – piaca kincse számos,
időzni benne örömmel tele.
Otway, Schiller, Shakespeare művészete
formálta bennem képét, s így találván,
nagy bajában sem szakítok vele.
Tán kedvesebb is mostani apályán,
mint régen a csoda, a fény, a büszke látvány.*

VÁRADY SZABOLCS fordítása

¹² „A történetet Plutarkhosz mondja el a *Nikiasz életében*.” *Párhuzamos életrajzok: Nikiasz–Crassus*. A foglyok Euripidész kardalait énekelték, ennek köszönhatték szabadulásukat.

¹³ Az angol flotta 1588-ban szétverte Spanyolország „Győzhetetlen Armadá”-ját, és ezzel bejelentette igényét a világtengerek feletti uralomra. Ennek megvalósulását évekig próbálták a hollandok megakadályozni, de végül London átvette a holland városoktól az Amerikából érkező gyarmatárúk fő elosztóközpontjának szerepét, és Anglia (költői nevén Albion) valóban a tengerek királynője lett.

Vándorkövek

Terméskő

*Szoknyáim felfogom, úgy ülök rá.
Rücskös és hideg, sérti a bőröm.
Ez a szikla szemérmetlen idegen,
oldalát zöldre festi a zuzmó,
arrébb húzni ökrökkel sem lehet,
az iskolát, temetőt, templomot,
az egész falut köré építették.
Azt beszélik, az ördög labdája,
és átkot hoz arra, aki ránéz,
ám ha egy asszony meglovagolja,
bő gyermekáldás kíséri útján.
Én már másfél éve vagyok asszony,
nappal a földek fölé görnyedek,
üres bölcsőt ringatok éjjelente.
Most tavasz van, nedves alattam a kő.
Nyolcat üt a toronyban az óra.
Mielőtt hazamennék, azt kívánom:
négy fiam legyen és három lányom,
erősek legyenek, mint a bivaly,
a lányok csípője bírja a terhet.
Néma idegen, felsérti a bőröm.
A tó felől nekem támad a szél.*

Írott kő

*Itt állt. Vagy ott. Gyerek volt.
Porrá robbant és kavicsná,
zöld és zöld és hideg víz hullámszik felette,
de nem pusztult el. A szelleme velünk él.
Régen történt. Kicsi volt, és elveszett a prérin.
Leesett a szánról a hóba. Hideg és fehér és hideg.
Bölények találtak rá. Gyerek, mondták, és felnevelték.
Velük élt, azt hitte magáról, hogy bölény.
Földet rágott, és eget ivott rá, amíg egy nap,
mikor már nagyobb volt, meglátta magát a patakban.
Bölénynyelven kérdezte az apját: ki vagyok?*

*Miért vagyok más, mint a többiek körülöttem?
Ember vagy. Megtaláltunk, és felneveltünk. Ember.
Nehéz és forró és éget.
Nem ízlett a föld, nem kellett az ég.
Elhagyta a bölényeket. Az emberek befogadták.
Megtanulta a nyelvoüket, családja lett,
mégis visszavágyott.
A tűz mellett ült, de a testvéreiből nem evett,
földet és eget kívánt helyette.
Egy nap elment. Otthagyta a családot.
Fekete és barna és meleg: a bölényeket kereste.
Az emberek követték. Ehesek voltak, új volt a hátukon.
Éles és éles és éles. A fiú apját is lenyilagták.
A fiú elfutni nem tudott, támadni nem akart.
Előbb bölényé, majd sziklává változott.
Mondom, itt állt. Vagy ott. Kő és gyerek és bölény.
Porrá robbant, kavicsá. Vízátározó hullámzik fölötte.
Sötét és hideg és fehér.*

Ingó kő

*Rücskös és hűvös, mint egy orrszarvútetem.
Húsz tonnát nyom, mikor összehúzza magát.
Árnyékában állok, árnyékot vetek rá.
Reszket és könnyörög, hogy hozzá ne érjek.*

*Tudja, hogy ha élne, meg kellene ölnöm.
Tudja, hogy én vagyok ő, és ő vagyok én.
Amire nem emlékszem, az vele történt.
Amit letagadtam, azt ő követte el.*

Zárvány

*Eltévedt lelenc, reszket benne az út.
Nem kérdez, jöhet-e. Ideállít,
nehézkedik, elfoglal, kiszorít.*

*Egy még hidegebb kor eredője,
üledékeimbe ékelődik
a magmás, durva rácsú pegmatit.*

*Ellenem van, nálam maradása
betölt, feszít, még egyre tágul,
szántóföld, patak nem állja útját.*

Neonzöld atomvillanás

*Lőni tanítottad, dadogod majd,
ha lebuktál, mert le fogsz
bukni, ez bizonyos.
A vásári forgatagban még most is
őt keresed: szemed sarkában
neonzöld atomvillanás.*

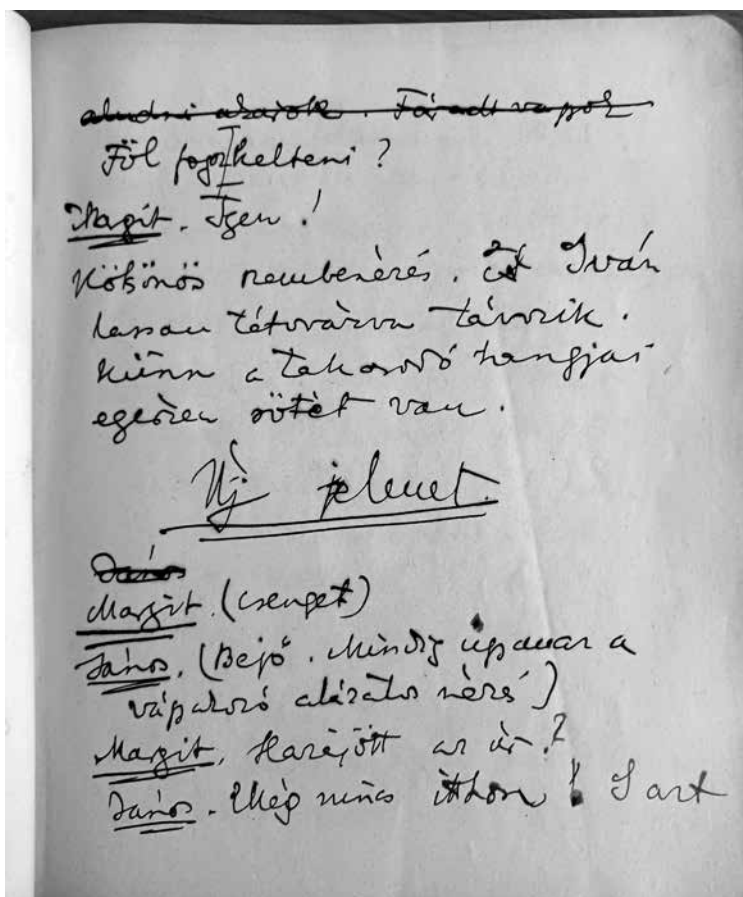
*Csak a testtartását akartad beállítani,
megemelni a könyökét.
A kiszőkült pihék a karján. A neonzöld top,
rövidnadrág, az elcsúszó szövet alatt
az árnyalatokkal fehérebb bőr.
A szájából áradó dinnyeillat.
Mégfoghatatlan, melyik pillanatban lett
a jószándékból vágy.*

*A kezed a tarkójára tetted:
egy atyainak hazudott mozdulat.
A nyakába hulló haj sűrűjében
nyirkos pára. A tenyered nyirkos.
Ez a te tenyered, ez az élettársad lánya.*

Kedves Ismerőseim!

*Nincsenek nagy igényeim, ezt tudjátok,
hiszen titeket sem kereslek soha.
De azért arról ábrándozom, hogy a feleségem
haja az arcomba hull, amikor fölém hajol.
Nincsenek nagy igényeim, de azért az a haj
barna legyen, és hosszú.
Aztán csak úgy mellékesen elmorzsolok
egy hangyát, és sírva fakadok.
Értsétek meg: egy olyan liftben élek,
ahol kizárólag Wagner szól.*

A munkámra nincs panasz, bár
előléptetni nem engem fognak.
A háztartást ellátom, mégis el tudnék vészni
egy női testben. Talán cserébe
a gyerekzsívoajt is elviselem. Nem tudom,
még soha nem próbáltam.
Szóval van-e valakinek kölcsönbe esetleg.
De akár meg is vásárolnám.

Csáth Géza Egy csók!... című színpadi művének kézírata.

Szájszag

*Csendben kikúsznál az ágyból,
de átkarollak, mert észreveszem,
a legkisebb mozdulatodra is reagálok,
a túlzóan józan délutáni fényben
végigszkennelem az arcod, orrod,
szemed, itt az ajkak, közelítek –
várj, súgod, kimegyek fogat mosni,
de nem hagyom – ne gondolj a szagra,
kérlek, jó lesz az – de ha ilyen hosszan
csukva tartom, akkor büdös, amitől
megundorodsz – meglátod,
egy-két pillanat, és minden,
ami zavart, íz, illat, feloldódik,
huss – nem hiszem – de, higgy
nekem, és igazam lett, mondtad
aztán, és olyan illatosan szálltunk ki
az ágyból, mint két óvodás, a délutáni
alvásból, minden porcika ruganyos,
teára kész, játékra, dalra, sétára.*

Szemtanú

*Elfordíthatná a fejét,
mégsem néz felre.
A valóságra kíváncsi,
még ha önmagától is
undorodnia kell
a látvány miatt.
Közel áll a szemtanú.
Jutalma és púpja egy:
látja őket, a képmutatást,
hallja a hazugságot,
részben részt vállalva
benne, mégis
hű marad. Osztozik
életen-halálon.*

Karácsonyi stáció

Kingának

*A gyógyulásomat szerettem volna hozni
karácsonyi ajándékként neked,
hogy örvendezhessünk: a győztes fény ragyog... ni!
Gyötrő, komor, sötét idők helyett.*

*Üres kezű karácsony! s az égbolt még sötétebb,
halványan itt-ott kósza csillagok,
angyalszárny nem suhan, nem hangzik fel az ének...
... a semmi ága ... bizony, ott vagyok.*

*Szűkös nyelőcsövem nem vesz be szinte semmit...
két hónap óta... kínok, izgalom:
kiszáradás-veszély, kóros fogyás – de meddig?
meddig tart még? s én meddig húzhatom?*

*De te itt vagy velem, megtartóm, feleségem,
a vénás táplálásra elkísérsz,
velem van mosolyod, erőt adsz gyöngeségben,
foszló köddé teszed a csüggedést,*

*ápolsz és támogatasz hű társamként a bajban,
együtt könnyebb a nehéz küzdelem.
Az esti biztatód rám omló dunna, paplan:
„Holnap legyen jobb nap!” Úgy lesz... S ha nem?*

2023 szenteste

Egyedül vagy haláloddal

*Egyedül vagy haláloddal
még ha fogják is a kezed
kupacnyi szürke semmi
a kijelölt helyed*

*minden parányi itt
sejtmagnyi maszat ennyi vagy
ebben a nyúlós semmiben
még érzékeled magad*

*itt nincs idő csak állapot
örökre süket néma csend
behúz körülvesz átitat
a végtelen a végtelent*

*amikor felold ott a vég
ágyad mellett családtagok
a végső ponton túlkerülsz
de nem tudják te sem tudod*

*csak várakoznak csendesen
fönről látod idegenek
mozdulatlan némaságban
szemléled hűlő testedet*

*az nem te vagy már nem dehog
gyerek vagy elhagyott gyerek
még intenél de nincs kinek
foszlik kialszik ez a kép is
elvégeztetett*

(2023 karácsony másnapja hajnalán)

Alba

*bogársötét a kórterem
nem tudni hol az ablak
falra mereszted szemedet
tágult pupilla vak vagy*

*falra mereszted szemedet
hol a világ kopoghat
sötétben órád figyeled
mikor hozza a nappalt*

*mikor jön el a pillanat
amikor rezzen a sötét*

*meg fogod-e pillantani
az új nap legelső jelét*

*meg fogod-e pillantani
látni fogja-e szemed
parányi pendülés csupán
mintha derengő képzelet*

*akár ha káprázat csupán
szomjas szemed káprázata
reményedből kipattanó
jelentéktelen jelhiba*

*fél négy körül van július
bármelyik pillanat lehet
most már bármelyik pillanat
húrként feszülve figyeled*

*és akkor itt van rád tör és
egész lényed beleremeg
az éjszakának vége van
az éjszakának vége lett*

*az éjjel sűrű rejtekén
csírázásba kezdett a fény*

*a kert a fák a madarak
szívükben felujjonganak*

*halál torkából kikerült
elindult útjára a nap*

(2024 január)

A Mediterrán-állandó

UTOLSÓ ESTE LEMENTÜNK A PARTRA. Te a bokáig érő vízben, mezít-láb, a buzukit utánozva táncoltál, kezedben egy üveg ouzo. A parton már nem fért el több görög közhely. És mégis, valahogy nagyon saját volt ez a búcsúzás, privát közröhej, felületi vérzés létfontosságú szerven, szivacsból szikladarab. Tudtuk, holnap indulunk, de a tenger itt marad. Néhány nap múlva majd ugyanazt az életet kell folytatnunk, amit nemrég odahagytunk, abba az életbe kell belehelyezkednünk, ami talán nem is létezik. Mi pedig már soha nem leszünk ugyanazok. Nézem, ahogy táncolsz, olyan vagy, amilyen én voltam, na, milyen vagyok?, vagy amilyen egyszer lehetnék. Az idő iránya, olybá tűnik, lényegében csak játék, a végén pedig már nem értünk semmit, és nem is kell.

*

ÚGY HITTED, HA VISSZATÉRSZ a szigetre, megismétli magát a múlt, és minden úgy lesz, ahogyan volt régen. A kikötőben a középkorú, elvált nő ül a jegypénztárban, az Il Mare teraszán ugyanaz a lány van, két rendelés között még mindig a tupírozott haját mutatja a barátnőjének, hogy bor-zadály, ugyanazok a pékek, a sóhajok, a halászhajók, a legendák, mi pedig fiatalon ülünk ugyanannál az asztalnál, ahol már harminc éve is azt mon-dad, mindegy, végtelen. A szigetet időből kimetszett térnek, megismételt múltnak gondoltad. Ahogy a komp orra lassan, nyögve, szuszogva nyílik, és látod előtűnni a pálmafákat, egyesével, sorban, az egész már nem is tűnik olyan lehetetlennek. Vagy fontosnak.

Vattacukor

– Szegénykém! Mint egy kis koreai gyerek!

Ez a mondat a legkorábbi világos emlékei közé tartozik (mert vannak korábbiak is, de ezek meglehetősen homályosak, egy idősebb férfi szerepel bennük, aki örökösen egy fotelben ül, egyik lábát mereven kinyújtja, bal karja élettelenül hever a fotel karfáján, jobbjával szorosan magához öleli őt, a feje a férfi vállán, az arcát nem is látja, csak a fülét: lilás ereket és ősz szőrszálakat). Ez a férfi azóta nyomtanul eltűnt, csak gyanítja, hogy az apja lehetett.

A mondathoz képek is kapcsolódnak: egy asztalon áll, a karjait égnek emeli, hogy az anyja ráadhassa a hálóingét. A csillár óriáspókja, minden lába végén egy-egy világító gömbbel, most közelebb lebeg a feje fölött, mint amikor lentről, a padlóról látja. Két arc hajol föléje, az egyik szelíd, szemüveges, orra tövénél összetorlódott a púder, ezt az arcot csillogó ősz haj keretezi, a másikat, a fiatal, rakoncátlan, sötét fürtök sokasága. A fiatal az anyja: ő öltözteti éjszakára. A hálórúha, amit éppen ráad, bár hálóingnek nevezik, valójában sötétzöld, kötött női blúz, itt-ott tényleg lyukas. A másik, az idősebbik, a nagynénje, a nővére annak a bizonyos férfinak a fotelben.

(Később, amikor már többet tudott ezekről a dolgokról, néha eltöprengett rajta, hol is láthatott a nagynénje ilyen rongyos, koreai kisgyereket. A tévében aligha, hol volt akkor még a tévé? Esetleg a filmhíradóban... de nem, a nagynénje aligha vett magának mozijegyet, hiszen mindig panaszkodott, hogy a nyugdíja semmire sem elég. Talán egy plakáton... igen, ez lesz az, egy plakáton láthatta...)

– Menjek a gyerekért hétfőn? – Ezt a nagynénje kérdezte, talán egy másik, későbbi alkalommal. Mert amikor az anyja túlórázik, olyankor a nagynénje megy érte az óvodába, márpedig gyakran túlórázik. Néha a nagynénje nem hozza egyenesen haza, hanem a saját lakásába viszi. Szeret nála lenni: színes gombokból bonnyolult ábrákat rak ki a padlón, vagy a nagynénje fejből mesét mond neki, törpékről, tündérekről és egy engedetlen medvebocsról, aki elcsavargott otthonról, és eltévedt, végül egy angyal vezette haza. Imádkozni is a nagynénje tanította meg, a mennyekben lévő Atya képe a képzeletében homályosan egybeolvadt a karosszékben ülő férfiével, talán mert róla is azt mondták, azért nem találja többé, mert fölment a mennybe.

De szoktak a nagynénjén kívül más öregasszonyokat is látogatni. Némelyik panaszos hangú és könnyes szemű, mások gunyorosak és életvidámak, és mindenütt egyforma szag van, öreg bútorok, molyirtó és vaníliás kifli szaga. És mindenféle tárgyak egy eltűnt világból, tacsból, székbe, furcsa, szögletes madár-minták a kopott perzsaszőnyegeken, aranyozott szélű csészék és porcelán pásztorlányok a vitrinekben.

De azért van az anyjának fiatal barátnője is, magas, nyúlánk, nevetős, igaz, férje neki sincsen, de az övé nem halt meg, hanem ez a bizonyos Judit állítólag megszökött tőle: ezt a lányától hallotta, a kicsi Jutkától, egy nála néhány hónappal idősebb, dacos képű, „komisz kölyöktől”, akiben „tíz fiú veszett el”, legalábbis így mondogatja róla sóhajtva az óvónőjük, mert ugyanabba az óvodába járnak, a Textilparéba, ami, ha úgy vesszük, szerencse, mert Jutka, családi ismeretségükre való tekintettel, megvédi őt, ha az óvoda réme, egy bizonyos Attila, sípcsonton akarja rúgni. „Az én apám egy gazember! – közölte vele egy alkalommal Jutka sötéten, felnőttes, ellentmondást nem tűrő hangon, nem mintha ő ellent akart volna mondani neki: az apákra vonatkozó tapasztalatai a karosszékben ülő, félig béna férfitra korlátozódtak.

– Jaj, igen, igen! – feleli az anyja a nagynénjének. – Köszönöm, Mancikám, angyal vagy! Nem is tudom, mi lenne velem nélküled! Hétfőn megint túlórázom... és ha még legalább megfizetnék! Még lecsúsztatni sem tudom, amíg a Bözsike betegszabadságon van! Már annyi túlóráim összegyűlt... ha a Bözsike egyszer meggyógyul végre, egy teljes hétig nem csinálok semmit! Leadom a gyereket az óvodában, aztán otthon végigvágom magam a díványon, és csak olvasok. Vagy nézem a plafont...

– Mancikám, meghívhatlak egy kávéra? – Ezt az anyja kérdezi, amikor vasárnap délután hármásban elsétálnak az Ibolya cukrászda előtt. A nagynénjének persze nem lenne pénze cukrászdára, „abból a nyomorúságos kis nyugdíjból”, az anyja, ahogy mondani szokta, egy Krózus hozzá képest. A nagynénje szabódik: – Ne könnyelműsködj, Klárám, te se nagyon ugrálhatsz a gépirónői fizetésedből! – Hát abból nem is... de eladtam az egyik retikült! Azt a gomba alakút, a rojtokkal! – suttogja a nagynénje füléhez hajolva az anyja. – Az Illésné vette meg a bérelszamolóból! – Ne mondd, megint csomagot küldött a Bébé? Hát jó... De tényleg csak egy szimplára! – A nagynénje ellenállása gyengül, végül egy tátracsúcsra is engedi rábeszélteni magát. – Ezzel meg is van a vacsorám! – sóhajtja elégedetten, miután a csúcsos, sündisznó forma sütemény – fehér mandula-tüskék állnak ki a fényes csokoládémázból – piskóta alapját is eltüntette. Az anyja lassan, elgondolkodva kortyolgatja a kávéját, mintha várna valamire. Az egyik távoli sarokasztalnál feláll egy férfi, és odalép az asztalukhoz:

– Megengedik a hölgyek...? Ha már így véletlenül összefutottunk...?

– Egy kollégám! – mondja az anyja elpirulva. A kolléga bánatos, sovány, hűséges szemű kutyára emlékeztet, eltekintve a szemüvegtől. – De igazán nem akarok zavarni! – szabódik. A hangja zavart és ünnepélyes. – Csak sétáltam egyet így vasárnap délután, ebben a szép időben, és megörültem az ismerős arcnak... Még nem sok embert ismerek ebben a városban! – Dehogya, egyáltalán nem zavar... Én már különben is menni készültem... Te maradj csak nyugodtan, Klárikám! Egyedül is hazatalálok! – mosolyog rá a férfitra esetlen, öregasszonyos kacérsággal, és zavarában egy pillanatra olyan lesz, mint egy fiatal lány. Az anyja kollégája udvariasan felemelkedik a székéről, így, állva várja meg, amíg a nagynénje fürgén, öregesen kacsázva kisiet a cukrászdából. A férfi visszaül, nagyon egyenesen tartja magát, hűséges kutyatekintete most őrá, Kisklárára fordul, zavartan mosolyog, nehézkesen tréfálkozni próbál:

– Meghívhatom a kis hölgyet egy Rigó Jancsira?

– Ugyan, dehogy, miért haragudnék? Nagyon rokonszenves, komoly fiatalembernek tűnik. Azt mondod, elvált? És a felesége kirakta a lakásból? – A nagynénje szomorúan csóválja a fejét. – Szegény ember... Persze szerencsésebb lenne, ha özvegy volna, de nálatok, reformátusoknál ez nem képez házassági akadályt... És ha azt mondod, a felesége hibájából...

– Dehogyis, Klárikám, egyáltalán nem gondolom azt, hogy rosszul teszed... Azt mondják, kitűnő munkaerő, tudod, a Manyi, aki a szalagraktárban dolgozik, az valósággal ódákat zeng róla, hogy milyen pontos és megbízható! Hát persze, ezerszer inkább egy ilyen, mint valami széltoló szoknyavadász, mint például a Tóni a könyvelésről! Tudod, aki egy időben tetszett nekem... És látszik, hogy imád téged! Csak éppen... – A szép Judit megnyikkan, és a szájára tapasztja a tenyerét, hogy elfojtsa a kikíváncozó nevetést. – Jaj, ne haragudj, tudom, butaság, csak... nekem mindig az jut eszembe róla, hogy egy kicsit olyan, mint a Bádogember, akit elfelejtettek megolajozni!

De az anyja nem haragszik, ellenkezőleg: ködös, ábrándos arckifejezéssel néz el valahová, ahogy olyankor szokott, amikor szóba kerül valamilyen számára kedves emlék abból az eltűnt, régi világból: régi filmek, könyvek, amelyeket már nem lehet kapni, vagy például a törökméz vagy a vattacukor. Talán a vattacukrot emlegeti a leggyakrabban.

– Istenem, a Bádogember! Meg a Gyáva Oroszlán! Emlékszel? Ha én még egyszer láthatnám az Őzt, csak egyetlenegyszer... Azt, meg a Manderley-ház asszonyát... Erről jut eszembe! – Az anyja közelebb hajol a szép Judit füléhez: – Az Illésné, tudod, aki megvette a retikült, azt mondja, meg tudja szerezni valakitől egy hétre az *Elfújta a szél*...

Jutka szigorú arccal tanulmányozza a kezében tartott Fekete Péter-kártyákat.

– Mostohád lesz! – mondja vészjóslóan, miközben a keze egy pillanatilag ott tévovázik Kisklára legyezőszerűen széthúzott kártyái fölött, aztán határozott mozdulattal kihúzza a kéményseprőt. – Verni fog! – közli ellentmondást nem tűrő hangon. – Engem is vert az apám, azért is jöttünk el tőle. Nekem az anyám megígérte, hogy nem megy többet férjhez...

A vasárnapok szokott rendje átalakult: most nem a nagynénjét látogatják meg ebéd után, hanem amint az anyja kapkodva elmosogatott, megszólal a csengő: megérkezett a Bádogember. Többnyire hoz is valamit, egy doboz konyakosmeggyet, az anyja kedvencét („Jaj, igazán nem kellett volna!”), vagy neki egy zacskó Zizit vagy Dunakavics cukorkát. Egy pillanat türelmet, eseng zavartan nevetve az anyja, és eltűnik a másik szobában. Amikor előkerül, szokatlanul elegáns, a sűrke kosztüm, amelyet visel, csomagban jött, és biztosan akadt volna rá vevője, de megtartotta magának. Eddig többnyire feketét viselt („Tudom, hogy régen lejárt a gyászév, de valahogy nincs szívem megválni tőle...”). És a harisnyáján sincsen felszaladva a szem, mint rendszeren, biztosan járt a szemfelszedőnél. – Mehetünk? – kérdezi a Bádogembert, aki erre fölemelkedik a karosszékéből, ahol eddig ült, és a kezét nyújtja Kisklárának, aki a karfán kuporog. Elindulnak, őt közrefogják: most egészen olyanok, mint mások, mint egy igazi család. Elsétálnak egészen a Zita-kertig: ott a Bádogember lekasztja a válláról a fényképezőgépet, és lekapja őket, amint a padon ülnek, és az anyja a kislésű után kotorá-

szik a retiküljében. („Hagyd csak, nem szeretem a mesterséges beállításokat... nagyon jók vagytok így, nagyon természetesekek!” – mondja a Bádogember.)

A séta után beülnek valahová, többnyire az Ibolyába, és ő kap egy gesztenyepürét vagy egy Rigó Jancsit. Amazok meg szimplát rendelnek, és munkahelyi dolgokról beszélgetnek. Legalábbis úgy tűnik, de néha mintha mégsem. Legutóbb például arról tanácskoztak, mennyivel előbb kell feliratkozni a listára, ha az ember nyáron szeretne két hetet tölteni a Balatonnál a vállalati üdülőben. – Akkorra már... – mondta jelentősegteljesen a Bádogember, és az anyja kezére simította a kezét. Megpróbált a szemébe nézni, de az anyja elkapta a pillantását, és néhány másodperc múlva a kezét is elhúzta, hogy kibontogassa a papírjából a kockacukrot, amit a kávéhoz adtak. Az egyik, kávéba áztatott kockacukrot ő szokta megkapni, de az anyja erről most megfeledeznek.

Mostanában gyakran megesett, hogy amikor az anyja túlórázott, nem a nagynénje ment érte az óvodába, hanem a Bádogember. Míg az anyját várták otthon, a Bádogember a saját gyerekkoráról mesélt neki, egy házról, ahol az udvarban csirkét és kacsát tartottak, a kert végében folyt egy patak, és volt ott egy kisbárány is, meg egy Pajtás nevű puli. A ház még most is megvan, a Bádogember édesanyja lakik benne, és még most is vannak időnként kiscsirkék. A bárány már nincs meg, de a puli igen, vagyis hát nem a régi Pajtás, hanem annak az ük-ük-ük unokája. Majd egyszer, nemsokára elviszi őt is abba a házba.

Ősz van, kora délutáni sötétség, ezúttal megint a nagynénjénél ülnek. – Hát pedig lassanként döntened kell! – mondja a nagynénje töprengve. – Nem halogathatod az idők végezetéig! Nézd – mondja, és most ő simítja a kezét az anyja kezére, talán hogy megengesztelje, amiért az előbb olyan szigorúan beszélt vele –, ne felejtsd el, hogy már nem vagy egy húszéves fruska... érhető, ha nem ugyanúgy érzel, mint annak idején szegény Árpád iránt! Az a fő, hogy derék ember, és ragaszkodik hozzád... a gyereket is szereti... és hogy sokkal könnyebb lesz az életed, ha ketten vagytok!

– A gyerek meg egyenesen imádja! – mondja az anyja nevetve, de mintha bosszúság vagy – ami még rosszabb – gúny bujkálna a hangjában. Mind a ketten lenéznek rá, ahogy ott rakosgatja a gombokat a szőnyegen, az anyja lábához húzódva. – Mindig valami házat emleget, amiről Sándor beszélt neki, hogy ott kiscsirkék vannak meg valami patak... – Na látod! – vágja rá a nagynénje, aztán a nyomaték kedvéért megismétli: – Na látod!

Karácsonykor a Bádogembertől meséskönyvet kap ajándékba, és könyvet kap az anyja is, verseskötetet. – Nahát, Mécs László! – mondja az anyja zavartan. – Hogy tudtad megszerezni? – Megvannak a titkos forrásaim! – tréfál nehézkes büszkeséggel a Bádogember. Az ő meséskönyve láttán a nagynénje összecsapja a kezét: – Istenem, a Mesék az erdőből! Maga tényleg egy varázsló! – mondja a szerényen elpiruló Bádogembernek. Aztán a Bádogember odaülteti őket a karácsonyfa alá, az anyja a fotelben ül, ő a kissámlin az anyja lábánál, és lefényképezi őket. Margitka megengedi, hogy magáról is csináljak egy képet? – kérdi a nagynénjét a Bádogember, de az nevetve szabadkozik: – Ugyan mi fényképezni való van már énrajtam, öregasszonyon? – Akkor, ha megkérhetem... ezt a gombot kell meg-

nyomni! – A Bádogember odaáll a fotel mögé, a keze az anyja válla fölött, mintha rá akarná simítani, aztán mégis inkább csak a fotel háttámlájára támasztja. A nagynénje, kezében a géppel, kicsit mintha imbolyogna. – Ne haragudjatok, olyan ügyetlen vagyok! – Aztán mégiscsak megnyomja azt a bizonyos gombot. – Jaj, Istenem, már megint pont akkor pislogtam! – nevet büntudatosan az anyja.

Az anyja áll a nagyszekrény előtt, kezében a levéllel, a szép Judit helytelenítően csóválja a fejét. – Nem írhatnád meg neki, hogy rövidesen férjhez mész? A két szoba kellene fog nektek meg a kicsinek! – De hát értsd már meg! – vág vissza fölindultan az anyja, és Kisklára valami hamisat érez az anyja hangjában, valami nem őszintét. – Nem tehetem meg vele, szegény boldogult nővérem lánya, félig-meddig mintha az enyém lenne... Még ha nincs is több köztünk tíz évnél... És ha egyszer ide helyezték! Most végzett orosz–könyvtár szakon. Pesten nincs elég tanári állás. Választhat: kirakják valami kis alföldi faluba orosz tanítani... őt, aki olyan igényes! Rengeteget olvas, gondolhatod, egy könyvtáros! – és imádja a zenét, a komolyzenét! Egy ilyen kis faluban soha nem lesz magához illő társasága, se hangverseny, se színház... gondold meg, milyen élete lesz ott! Egy ilyen fiatal lány, pár év, és valóságos vénkisasszony lesz belőle... abban a környezetben! Vagy pedig elfogadja ezt az állást itt az iskolai könyvtárban, de ehhez nem adnak szolgálati lakást. Olyan csinos kislány... Itt előbb-utóbb biztosan férjhez megy, és akkor ez a lakásprobléma is remélhetőleg megoldódik. – Vagy a férjét is ide akarja majd hozni! – dűnnyögi a szép Judit. – Ne haragudj, nem akarok beleszólni... végül is te tudod!

– Mancikám, ugye te megérted? Hogy nem tehettem mást? Végére is az unokahúgom! – A nagynénje zavartan kerüli az anyja pillantását.

– Na és szegény Sándor mit szól hozzá? – kérdezi végül óvatosan. Az anyja vállat von.

– Hát mit szólhatna? Megérti, persze... tudod, milyen rendes ember! Ellesz még egy darabig az albérletében... Mondtam neki, hogy ez csak átmeneti megoldás...

Ebben Kisklára is őszintén reménykedik: nem szereti ezt a Karolát. Már a neve is... mintha fiúnév akarna lenni, csak a vége felé hirtelen meggondolná magát. Pesten náluk szoktak megszállni, az apja ünnepélyes, kopaszodó férfi arany keretes szemüveggel, állítólag orvos. Karola talán nem olyan csinos, mint az anyja állítja, igaz, a haja hullámos és sötétszőke, a szeme barna, a pillantása egyszerre megbántott és fölényes, kicsit emlékeztet a *Színház és Mozi* barnadrapp címlapján látható filmszínésznőkre. De a lába rövid és vaskos, a nevetése meg valahogy erőltetett. Kisklára hallotta, ahogy a Duna-parton a fiúk, az „évfolyamtársai”, ahogy nevezte őket, Karcsinak szólítják, ő meg magas, erőltetett üveghangon kacag. Kisklára úgy találta, az anyja sokkal szebb, ahogy az illedelmes, sötétkék, egyrészes fürdőruhájában, könyökére emelkedve, fejét hátra hajtva, behunyt szemmel napozik, olyan, mint valami szobor, sugárzó és titokzatos. Vajon mi járhat ilyenkor a fejében?

– Eeez? – kérdezi Karola egy kínosan akadozó társalgással eltöltött félóra után, melynek során a Bádogember félszegen és tiszteletteljesen a tanulmányai iránt érdeklődött, és hogy mit gondol, sikerül-e megszoknia neki a nagyváros után

ebben a csöndes, álmos kisvárosban. Hát nem lesz könnyű, nevetett föl Karola azon az éles, természetellenes üveghangon, különösen a zene fog neki hiányozni, ő ugyanis él-hal a zenéért. – A Pannónia kertvendéglőben – felelte bizonytalanul a Bádogember – esténként van cigányzene. A Textiles-kultúrházban pedig szombatoként szalonzenekar játszik... – tette még hozzá gyorsan, mert érzékelte a két nő kényelmetlen feszengését. Kis kínos csönd, Karola kis éles kaccanást hallat, amit megpróbál csuklásnak álcázni. – Igen, igen – mondja végül, és elnéz valahová a semmibe a Bádogember válla fölött – de én nem egészen erre gondoltam...

– Eeez? – ismétli meg most, hogy hármásban maradtak Kisklárával és az anyjával. – Már ne is haragudj, Klárikám... Cigányzenekar meg szalonzene... És te, aki imádod a *Toscát*! Meg Mécs Lászlót hoz ajándékba... neked, akinek Ady a kedvenc költő! És még nekem volt rossz a lelkiismeretem, azt hittem, hogy az érkezéssel beletenyerelek valamibe, egy perspektivikus kapcsolatba... most már nagyon is örülök, hogy még idejében jöttem! Én megértem, hogy nehéz neked egyedül a gyerekekkel, de azért nem kellene ennyire leadnod az igényeidből! Te nem vagy egy besavanyodott özvegyasszony, aki örül, ha akad valakije... Szép vagy, és fiatal! A Laci, tudod, aki a műszaki rajzot tanítja nálunk, és látott minket együtt vasárnap délután, azt mondta, nem is tudta, hogy ilyen csinos nővérem van! Nővérem, érted? Nem nagynénem – nővérem!

És ettől kezdve megváltozik az élet. Emberek tűnnek föl, férfiak főként, fiatal férfiak, Karola kollégái, de nők is, az iskolából meg a kórusból, mert Karola rövidesen csatlakozik valami kórushoz, ahol madrigálokat énekelnek – de vajon mi az a madrigál? –, és a kórustagok kirándulásokat szerveznek vasárnap délutánonként. Ilyenkor a nők halásznadrágot viselnek, napszemüveget vagy bő szoknyát, alatta kikeményített alszoknyát, a széle kivillan a szoknya alól, ahogy elnyújtóznak a fűre terített pléden, a merészebbek kigombolják a blúzukat, vagy éppen le is vetik, furdóruha van alatta, szeplős fehér és egyenletesen aranybarna vállak ragyognak a napsütésben. A férfiak a tábortűz körül tüsténkednek, tréfás-gorombán ugratják egymást (– Na mi az, Sanyikám, nem gyullad? Pedig a te korodban még...), a nőket oktatják a szalonnaszelet és a hagyma nyársra húzásának fortélyairól, vagy vizet hoznak kulacsban a forrásból, leveszik a cipőjüket és a zoknijukat, feltűrt nadrágszárral gázolnak a süppedős, szittyóval benőtt talajon a forrásig. Kávét főznek fémdobozban, szűrős szagú, fehér tablettával gyűjtanak alá a kávéfőzőnek. A patakon túl tehenek bukkannak elő, szám szerint három, kettő közülük tudomást sem vesz róluk, odaadóan legelnek, de a harmadik megáll és báván, kitartóan bámul rájuk. – Na, mit szeretnél? – kérdezi a csinos Panni, akinek állatorvos a férje. – Talán a Gyurit keresi! – jegyzi meg csípősen az éles nyelvű Mara. – Gyuri, egy hölgy keres! – kiált fel az egyik végzős főiskolás, a Misi nevű. – A tehénszemű Héra! – kiált fel Lenke, a csúnyácska magyartanár-nő fontoskodva. Gyuri, a kövérkés, szeplős állatorvos férj, behunytt szemmel hever a pokrócon, egy fűszálat rágcsál, és elengedi a füle mellett az ugratást. – Bóg a tehen... – kezdi rá a mókás, kissé majomképzű Ella. Nagy nevetés.

Az első néhány kiránduláson még a Bádogember is velük tart. Ahogy kettésével-hármásával haladnak a keskeny földúton, az anyja és Karola egymás mellett, mögöttük két-három harsány és vidám fiatal férfi, végzős mérnökhallgatók, aztán sorra a többiek – a Bádogember lemaradva, valahol a sor végén. Kisklára

az anyja mellett, igyekeznek lépést tartani vele, az anyja mintha nem venne tudomást a jelenlétéről, a mögötte haladó fiatal férfiak közül az a bizonyos Misi, akinek nagy, fényes barna szeme van, mint két gesztenye, az arcvonásai meg olyan mozgékonyak, mintha gumiból lennének, igyekeznek felhívni magára a két nő figyelmét. Az anyja néha oldalra fordítja a fejét, kicsit gúnyosan hátramosolyog, odavet valamit a gumiarcúnak, aztán megy tovább, emelt fejjel, gyors léptekkel, halásznadrág van rajta, meg valami sötétkék blúz, nyilván csomagban jött az is.

Kisklára az anyja kezét rángatja, próbálja magára vonni a figyelmét ő is, akár a gumiarcú. Az anyja lehajol hozzá: – Mi baj? Szomjas vagy? Pisilni kell? – kérdezi suttogva. Kisklára a fejét rázza, aztán: – Igen... szomjas vagyok! – mondja, bár igazából nem szomjas. – A kulacsot... odaadnád egy pillanatra? – fordul az anyja Karolához sóhajtván, mintha bosszús lenne, amiért megzavarták. Kisklára iszik néhány langyos kortyot a kulacshoz tartozó fém pohárból, a fém áttüzesedett a napsütésben, szinte égeti a száját. – Én is! Én is kérek! – bohóckodik a gumiarcú Misi. – Te? Mikor ittál te utoljára vizet? – ugratja a társa, magas, szőke, az orrán napszemüveg, ha leveti, látszik, hogy az arca keskeny, és olyan szép, de éles vonásai vannak, mint a főtéri félmeztelen szobornak. Kisklárát valamiért egy sasra emlékezteti, amelyet egy filmen látott, talán mert van az arcában valami kegyetlen. – Hát ha jobb nincs! – von vállat a gumiarcú. – Maga nem kér, Gábor? – kérdi Karola a napszemüveget azon a csengő üveghangon, ahogy a férfiakkal szokott beszélni. A napszemüveges vállat von: – Víz? Nem, köszönöm. Én tudok várni, megvárom, amíg beérünk a Turistaházba. – Mert ott szoktak letelepedni a kirándulás után, a férfiak sört isznak vagy hosszúlépést, a nők szódát, Kisklára többnyire bambit.

Hátrasandít, merre lehet a Bádogember, mert az anyja már megint nem figyel rá. Kiáll a sorból, engedi, hogy a nevető, fecsegő felnőttek elhaladjanak mellette, a Bádogemberhez szeretne csatlakozni. Csakhogy az már nincs egyedül: Lenke, a csúnyácska tanárnő magyaráz neki valamit fontoskodva. A következő kirándulásra már nem jön el, az azután következőre sem.

– Örülj neki! – mondja felháborodva Karola az anyjának. Kisklára, maga sem tudja, honnét, de sejti, hogy a Bádogemberről beszélnek. – Még ezt a kis szórakozást is sajnálja tőled! Képzeld el, micsoda életed lett volna mellette! Ki akart sajátítani magának: az persze nagyon kényelmes volt neki, hogy rajta kívül nem volt körülötted számba jöheto férfi. Amikor kiderült, hogy mások is érdeklődnek irántad, felhúzta az orrát, mint egy elkényeztetett kölyök.

Az anyja vállat von:

– Ugyan, ki érdeklődik énrántam? Talán inkább teirántad! Öreg vagyok én már ezekhez a fiatal gyerekekhez!

– Már hogy volnál öreg! – háborog Karola – Harminchárom, az még egyáltalán nem kor! Különbösen se nézel ki huszonhatnál többnek... legfeljebb huszonhétnek! – Kritikusan méregeti a másik nőt. – Világosabb holmikat kellene hordanod!

Aztán beáll az esős idő, és nincs több kirándulás. De a társaséletnek ezzel nincs vége: hol itt, hol ott gyűlnek össze, igaz, fogyatkozó számban, mígnem végül csak a főiskolások maradnak, és egy-két fiatalabb, magányos tanár, akiket vala-

honnán messziről helyeztek ide – hozzájuk legalábbis csak ezek járnak látogatóba, nők nincsenek köztük, csak Karola barátnője a kórusból, a gúnyos és szabadszájú Éva néz be időről időre, aki rikító vörösre festi a száját és a körmét – igen, még a lábkörmét is! –, és olyan szavakat használ, amelyeneket Kisklára felnőttek szájából még sose hallott, legfeljebb az óvodában a rossz gyerekektől. Éva nem járt kirándulni („Már ne is haragudj, kisanyám, de hogy én azért keppeszek két óra hosszat, hogy aztán a végén beleüljek egy hangyabolyba és a hangyák összecsípjék a se... sejhajomat... hát olyan Isten nincsen!”), viszont a cukrászdában rumos feketét rendel, mint a férfiak, és csúnya képet vág, ha odahaza Kiskláráéknál csak teával kínálják („Valami komolyabb nincs?”).

De van komolyabb: hoznak a fiúk. És Karola fizetésnapon egy valódi, szalagos magnóval állít haza: ketten cipelik a gumiarcú Misivel, és Karola éles, izgatott, parancsoló hangon rendelkezik, hogy hova rakják („Klárikám, azt a régi vázát nem lehetne elrakni onnét valahová? Úgyis repedt a széle...”). És ettől kezdve tánc is van: hej, mambó! Kisklára az ajtórésben leskelődik, mert már ágyba dugták, aludnia kellene, de nem tud, a szomszéd szobából átszűrődő zenétől és az ismeretlen izgalomtól: Karola fölszegett állal, kimérten táncol, mint akinek semmi köze ahhoz, amit a lába művel odalenn; de az anyja... Kisklára rémülten nézi, ahogy mintha egy idegen öltötte volna magára az anyja alakját, egy jóval fiatalabb, de vad és féktelen idegen, akinek zilált a haja, égő és ködös a pillantása, és könnyű elhinni róla, hogy a következő pillanatban fölpattan egy seprűnyélre és kiröppen a fekete téli égbe. Kisklára az ajkába harap, megpróbál nem sírni.

– Az a szegény ember... – A nagynénjénél ülnek, mostanában ritkán látják egymást, a nagynénje nemigen jön hozzájuk, talán nem kedvelik egymást Karolával, vagy ki tudja, miért. – Itt járt nálam, és elpanaszolta...

– Igen? Elpanaszolta? – Az anyja fölszegezi a fejét, a szeme villog. A nagynénje gyorsan megrázza a fejét, de maga elé néz, nem az anyja szemébe.

– Nem, ne érts félre, nem rád panaszkodott... utóvégre arra nincsen semmiféle jogcíme, vagy igen? Igaz, neki voltak bizonyos reményei, de te még nem köteleztél el magad, és ezzel ő is tisztában van...

– Jaj, Istenem! – szisszen föl bosszúsan az anyja. – Ekkora ügyet csinálni egy ilyen semmiségből! Hogy társaságba járok, és néha vendégeim vannak... Vendégeink! – javítja ki magát gyorsan. – Az unokahúgom barátai! Utóvégre is egy fiatal lány... mert Karola alig múlt huszonhárom... az még nem élhet úgy, mint egy remete. Mint ahogy én éltem idáig! – tör ki az anyja, de mintha valami bizonytalanság lenne benne, és azt akarná túlkiabálni. A nagynénje szomorúan ingatja a fejét.

– De hát hidd el, nem mondott rád semmi rosszat...

– De valamit csak mondott?!

– Csak annyit, hogy ő, úgy látszik, félreismert téged... Hogy ő egy komoly, szolid, mély érzésű fiatalasszonyt látott benned, aki csöndes családi boldogságra vágyik... és nagyon tisztel téged, amiért egészen idáig egyedül is helytálltál és neveltetted a kislányodat... de most hirtelen úgy érzi, mintha kettő lenne belőled, mintha időnként átváltoznál egy másik nővé, egy olyan... izé...

– Micsodává? – kérdezi az anyja szinte viczorogva. – Egy... démonná? – kérdezi kihívóan, de azért valamivel csöndesebben. Valószínűleg nem ezt akarta

mondani, hanem valami még rosszabbat, de a nagynénje figyelmeztetően Kisklára felé intett a szemével, aki ott rakosgatta a szőnyegen a gombokat.

– Semmi ilyesmit nem mondott! – feleli a nagynénje erélyesen. – De ha már szóba került... és már ne is haragudj, de kénytelen vagyok... már csak a kicsi miatt is... szóval szerintem sincs ez így rendben... már mások is észrevették, és ők nem olyan tapintatosak, mint szegény Sándor...

– Mit? Mit vettek észre? – Az anyja fölvégja a fejét, a szeme szikrázik, de a nagynénje nem hátrál meg.

– Nézd, én tudom, hogy nincsen ebben semmi... nehéz életed volt hosszú évekig... most egy kicsit kikapcsolódsz, egy kicsit visszafiatalodsz az unokahúgod mellett... De azért ne felejtse el, hogy neked már gyereked van, és felelősséggel tartozol érte... Már ne is haragudj, de nem szerencsés dolog, ha holmi ugrifüles fiatalemberekkel... táncolsz – fejezi be gyorsan a nagynénje, mert az anyja égő szemmel, merően néz rá. Aztán valamivel csöndesebben még hozzáteszi: – Valaki azt terjeszti, hogy isztok is... napközben. Gondolom, hogy nem te... természetesen nem te, hanem a vendégeid... de hát tudod, milyenek az emberek! – mondja békítően, és a másik nő karjára teszi a kezét.

– Tudom – mondja az anyja keményen. – Már hogyan tudnám. Ne haragudj, Margit, most mennünk kell! – Föláll a székből, és Kisklára felé fordul. – Fejezd be, légy szíves! Indulunk!

– De még nincsen készen! – kiáltja döbbsen Kisklára. Máskor az anyja majdnem mindig tiszteletben tartja, ha ő csinál valamit, ha mondjuk ő be szeretné fejezni a kifestő oldal beszínezését vagy a kirakóst, akkor, ha csak nincs éppen sürgős dolguk, legfeljebb azt szokta mondani, jó, csak siess! Márpedig most nincs sürgős dolguk, és a virágnak, amit kirakott a gombokból, még hiányzik az egyik szirma. De az anyja most mintha meg se hallaná, némán nyújtja a kezét, és ő kénytelen belekapaszkodni, és felhúzódkodni a szőnyegről. – Ne fáradj, Margit, kitalálok! – veti oda az anyja, és húzni kezdi kifelé Kisklárát.

– Jár a szájuk! – mondja otthon Karola megvetően. – Azt hiszed, énrólam nem pletykálnak a kolléganőim? Egyik-másiknak böki a csőrét, hogy én nem vagyok olyan sótlan, bigott vénkisasszony, mint az itteniek! Szerintem a drágalátos kolléganőd kürtölhette szét, hogy mi itten orgiázunk!

– Ugyan... Judit nem az a pletykás típus – mondja az anyja fáradtan, és Kisklárának eszébe villan, hogy egyik délután csakugyan beállított hozzájuk a szép Judit, de csak percekre, és amíg ott ült, a szemét a földre szegezte, igyekezett nem nézni semerre, se a borospoharakra az asztalon, se a férfialapokra a díványon, sem a kissozba felé, ahol a két főiskolás az elromlott magnót igyekezett megszerelni.

– Te eddig túlságosan is alkalmazkodtál hozzájuk, ne is haragudj, ez nem volt okos dolog! – tüzelt Karola. – Nem élhetsz úgy, mint egy apáca, csak azért, hogy egy csomó kisvárosi kávénikének a kedvére tegyél! Magadra is gondolnod kell!

– De nekem itt van a gyerek... – mondja az anyja rekedten. Karola megvetően elbiggyeszi a száját.

– Na és milyen példát mutatsz te annak a gyereknek? Mit lát tőled? Hogy egy nőnek muszáj alkalmazkodnia ezekhez az ósdi, zsarnoki követelményekhez?

Hogy nincs joga a saját életét élni? A gyerekek is akkor teszed a legjobbat, ha nem igyekszel mindenkinek megfelelni, hanem önmagadat adod... az igazi önmagadat! – fejezi be tanárnősen. Az anyja elnéz a semmibe.

– Az igazi önmagamat... – ismétli szórakozottan. – De melyiket? Vagy te nem tudtad, hogy kettő van belőlem? – kérdi és fájdalmasan elmosolyodik. Karola hökkenten néz rá, aztán vállat von.

– Azért az nem szép tőled, ahogy azzal a szegény fiúval bánasz! – mondja vádlón, tanítónősen.

– Milyen szegény fiúval? – kérdi az anyja, de mire kimondja, alighanem már tisztában van vele, kire vonatkozik a kérdés, mert elpirul. Kisklárának eszébe jut a szilveszter este, őt már ágyba dugták, de kicsit később valami nagy csöndre ébredt: aznap este nem volt más vendég, csak a két főiskolás, de amikor bekukucskált az ajtórezen, Karolát és a szőke Gábort nem látta sehol, biztosan a konyhában ügködtek valamit, talán ellenőrizték, megfőtt-e már a második adag virsli – az első adagból még ő, Kisklára is kapott –, és először nem is értette, hogy mit lát. Az anyja a fal mellett állt, de nem sok látszott belőle, mert eltakarta a gumiarcú, igaz, neki csak a hátát látta, de csak ő lehetett az. Az anyja hajából és homlokából látszott egy kevés, meg a tehetetlenül lecsüngő fél karja: úgy tűnt, mintha a gumiarcú nekiszorítaná a falnak. Kisklára az anyja segítségére szeretett volna sietni, odarohanni, hogy rárontson és elrángassa onnan a gumiarcút, de aztán hirtelen valami névtelen, alig elviselhető szégyen megbénította: mert mi van akkor, ha az anyja nem örülne a segítségnek, hanem kinevetné vagy öszszeszidná. Vagy csak csúnyán nézne... Aztán hirtelen megoldódott a helyzet: nyílt az ajtó, és Karola meg a másik főiskolás léptek be a virslivel meg a pezsgővel, Karola zavartan, mégis győzelemittasan nevetve, a szőke Gábor fanyarul mosolyogva, és az anyja erélyesen eltolta magától a gumiarcút.

– Nagyon jól tudod, kiről beszélek! – csattan fel most Karola. – Azt mondja, úgy bánsz vele, mint egy gyerekkel!

– Mert az is! – mondja az anyja ingerülten. Karola elvörösödik felháborodásában.

– Csak tudnám, mitől félsz! A világ nyelvétől? Én régebben nem ilyennek ismertelek! Hogy nem mered vállalni az érzéseidet! – kiáltja feldúltan, majdnem sírva. Az anyja vállat von.

– Félreérted a helyzetet! – mondja hűvösen. – Nekem nincsenek semmiféle érzéseim... ezzel a Misivel kapcsolatban legalábbis biztosan nem. Na és ti – kérdezi sokkal lágyabb hangon, és kíváncsian fürkészi a fiatalabb nő arcát –, ti hogy álltok Gáborral?

Karola boldogan, zavartan nevet.

– Azt hiszem, elég jól... Csak az a baj, hogy a főbérlője, az a sárkány, nem engedi, hogy vendéget fogadjon. Ebben a hidegben mégse trappolhatunk órákon át föl-alá az utcán. Klárikám... Nem akarsz valamikor moziba vinni a kicsit? Vagy meglátogatni a sógornódet?

– Ide benézünk egy percre! – mondja az anyja. Kettesben sétáltak, mint régen, amikor még sem Karola, sem a Bádogember nem volt sehol, az anyja mindig is ragaszkodott hozzá, hogy télen is sokat legyen a szabad levegőn. Fönn járkáltak az erdő szélén, a friss hóban ott maradt a lábnyomuk. Most már hazafelé igye-

keznek, mert ilyenkor már hamar sötétedik, sietősen lépegetnek, aztán az anyja előbb az órájára pillant, majd megáll az egyik sarkon, egy kétszintes, öreg ház előtt, és becsönget.

A nő, aki ajtót nyit, jól benne jár a korban, széles, kövér arca van és apró, gyanakvó szeme. Kontyot visel és elnyútt pongyolafélélt, egyszerre mézesmázos és elutasító, mintha nem tudná eldönteni, melyik fajta viselkedés jár ezeknek az idegeneknek. Talán mert nem tudja, kicsodák, vagy mert nagyon is tudja?

– Kit tetszik keresni?

– Tóth Sándort – mondja zavartan az anyja. – A... kolléganője vagyok, és mondták az üzemben, hogy beteg... Hogy nincs-e esetleg szüksége valamire, nem kell-e bevásárolni...

– Ó, már egészen jól van a Sándorka... nincsen szüksége semmire, minden nap bevásárol neki a kis menyasszonya... A tanárnő! – feleli a kontyos álnok lelkesedéssel, és kárörvendő kíváncsisággal fürkészi az anyja arcát. De azért félreáll, és ők elindulnak fölfelé a nyikorgó falépcsőn. – Egy pillanat! – hallják, amikor bekopognak.

Odabenn mindössze egy ágy, egy asztal az ablak előtt, amelyen át bevilágít a hó. A falon falvédő, cikornyás, hímzett betűkkel: Ora et labora! A Bádogember elnyútt, csíkos fürdőköpenyben fekszik az ágyban, nyilván most kaphatta magára. Nincs rajta a szemüvege, az ornyergén két piros folt jelzi, hogy az imént még rajta lehetett. Alighanem beletette könyvjelzőnek a könyvbe, amit olvas, és ott van mellette az éjjeli szekrényen. Szemlátomást zavarban van.

– Elnézést, hogy csak így... – mormolja, és tétova kézmozdulattal a paplanra meg a fürdőköpenyre mutat. A nyakánál kilátszik a paplan alól a pizsama legfelső gombja.

– Ugyan, ez egészen természetes! Ha egyszer beteg vagy! – mondja bizonytalanul az anyja.

Egyetlen, rozogának tűnő szék van a szobában, a kerek ülőkérőltől egy darabon lepattogzott a politúr, egy világos, némileg elpiszkolódott foltban kilátszik a nyers fa sárgásfehérje. A foltnak pillangó alakja van, állapítja meg Kisklára. Az anyja tétovázik egy pillanatig, aztán odahúzza a széket az ágy mellé. Kisklára lehuppan az ágy végébe.

– A kabátodat... nem veted le? Rád melegszik! – kérdi elfúló hangon a Bádogember. Az anyja türelmetlenül vállat von.

– Csak egy pillanatra ugrottunk fel! Éppen erre sétáltunk, és gondoltuk, benézünk...

Előredől, éppen csak egy keveset, nem ér hozzá a Bádogemberhez. Egy darabig hallgatnak.

– Az üzemben mondták... az Irénke a bérelszámolóból... hogy influenzás vagy – kezdi bizonytalanul az anyja. – Gondoltam, talán szükséged van valamire....

– Köszönöm, nagyon kedves vagy! De nincs szükségem semmire, gondoskodnak rólam! – mondja fojtott hangon a Bádogember, de nem néz az anyjára: kicsit elfordítja a fejét, és az ornyergét nyomogatja ott, ahol azt a piros foltot hagyta rajta a szemüveg.

– Igen, tudom... Mondta a háziasszonyod. – Az anyja se néz a férfitra, a tulajdon térdét vizsgálgatja, úgy látszik, megint fölzaladt egy szem a harisnyáján.

Megint hallgatnak. Végül a Bádogember elszánja magát.

– Nézd, Klári... – kezdi, de továbbra is kerüli az anyja pillantását, maga elé mered, mintha a paplan tükrének fényes, vörös selyemrőzsáit tanulmányozná. – Te nagyon jól tudod, hogy én hogy érzek... éreztem – javítja ki magát sietősen. – De be kellett látnom, hogy én kevés vagyok neked... hogy unatkozol mellettem... hogy neked mozgalmasabb életre van szükséged, mint amit én nyújtani tudok. Fiatal vagy, még szórakozni szeretnél...

– Ugyan, dehogyl! – vág közbe kapkodva, elfúló lélegzettel az anyja. – Egyáltalán nem... csakis az unokahúgom kedvéért... nekem egyáltalán nem hiányoznak azok az emberek! Már régen elegendem van belőlük, de mégse dobhatom ki őket, az unokahúgom igényli a társaságot! Szegény boldogult nővérem lánya, kicsit mintha az enyém lenne – hadarja az anyja, mintha leckét mondana föl, aztán gyámoltalanul elhallgat. A Bádogember a fejét ingatja, nem tudni, hitetlenkedve-e vagy csak szomorúan.

– Hát... most már mindegy! – szólal meg végül nagyon halkán. Fölemeli a tekintetét a paplanról, az anyja szemét keresi. Egy ideig némán nézik egymást. – Sajnálom... most már az van, ami van... – mondja a Bádogember sóhajtva, és ügyetlenül megsimítja az anyja kezét. A pizsama rövid ujjá alól kilátszik a csuklója. Ahogy az anyja elhúzódik, a szék kicsit megreccsen.

– Vigyázz, a támlája el van törve! – mondja rekedten a Bádogember. Az anyja föláll, kurtán biccent („Hát akkor jobbulást...”), és a kezét nyújtja, hogy fölhúzza Kisklárát az ágyról. Amikor leérnek a lépcső aljára, valamelyik ajtó mögül kipattan a kontyos, mintha odáig lesben állt volna, és kiengedi őket.

Kinn közben már egészen besötétedett; a szél szemközt fúj, hordja a havat. Az anyja nagy, kemény léptekkel halad szemközt a széllel, Kisklára alig bír lépést tartani vele. A hó éles, kemény tűhegyekkel csapódik az arcába. Ahogy az utcai lámpa fényében felnéz rá, látja, hogy az anyja arca is nedves, nem tudni, a hótól-e vagy valami mástól. Elkanyarodnak az Eötvös tér felé, az Ibolya cukrászda kirakatából kiszűrődő fényben az anyja újra megnézi az óráját: – Azt hiszem, most már hazamehetünk! – dünnyögi.

Otthon Karola puha, zavart, ellágyult arccal jön elő a szobájából. Fényes, sárga pongyolát visel, amit Kisklára még sohase látott rajta. Talán az is csomagból van.

– Jaj, ti szegények... tisztára, mint két hóember! Nagyon átfáztatok?

Telik-múlik az idő: tavasz lesz, még kirándulnak néhányszor az előző évi társasággal, de valahogy mintha mindnyájan fáradtak lennének, és egy kicsit, egy egészen kicsit unják is egymást, amit hiába igyekeznek erőltetett harsánysággal és jókedvvel leplezni. Aztán nyár lesz, a kirándulásoknak vége, ha éppen nem nagy a meleg, megint kettesben sétálnak az anyjával. Kisklára elkapja a báránymaglót, és két hétig nem mehet óvodába: egy hétig az anyja otthon van vele („A szabadságom terhére...” – mondja Karolának sóhajtva), aztán már csak a szomszédasszony néz be hozzá napjában kétszer és melegíti meg neki az ebédet. Meg néha a nagynénje. Különben egyedül van a lakásban, de hát hiszen már nagylány, októberben tölti be a hetet, ősszel már iskolába megy. Amikor unalmában a szekrényben kotorászik, a *Ki nevet a végén* dobozát keresi, amivel egyedül is tud játszani, ha két embernek képzelet magát, a lába elé hullik valami a zsúfolt polc-

ról: a fényképalbum. Ahogy visszarakosgatja a fényképeket, az egyiket sehogyan sem sikerül visszaillesztenie az áttetsző papírsarkok közé: hárman vannak rajta, ő, az anyja és a Bádogember, ünnepélyes, boldog, kissé báva arccal néznek a gépbe.

– Egerbe – mondja az anyja a szép Juditnak, aki mostanában megint gyakrabban látogatja őket. – Ahol a családja is él, nyilván ott voltak hozzá megfelelő kapcsolatai, hogy megkapja azt az állást. Amint végzett, utazott haza... és nem, nem írt azóta egy sort sem. Megadott Karolának egy telefonszámot, mármint azt mondta, hogy az a telefonszáma, azon keresheti, de amikor Karola megpróbálta felhívni, a központ közölte, hogy nincs előfizető azon a számon...

A szép Judit együttérzően bólogat.

– Szegény Karola... nagyon megviselte?

– Hát eleinte eléggé – mondja elgondolkodva az anyja. – Egy darabig minden este hallottam, ahogy álomba sírja magát... Aztán reggel megint reménykedni kezdett, hogy aznap talán jön tőle levél, de persze nem jött. De aztán adódott ez a pesti állás, és az nagyon felvillanyozta...

– El is hiszem! – mondja a szép Judit. – Most majd mehet hangversenyre minden héten... és ott majd talál magához illő társaságot. Na és te – kérdezi zavartan, a retikülje csatját babrálva –, te hogy érzed magad... megint így egyedül? Nem mintha nem kapnál minden ujjadra másikat... a múltkor is, az az új mérnök tőlem érdeklődött utánad, hogy ki az a feltűnően csinos, barna fiatalasszony... – Aztán halkabban, összeesküvő suttogással: – Láttam őket múlt vasárnap... az Ibolyából vitték hazafelé a Rigó Jancsit. Szegény Sándor nem látszott valami boldognak...

Az anyja vállat von.

– Boldognak... Miért, hát ki boldog? – Aztán a szeme sarkából a kisszoba felé néz, ahol Kisklára és Jutka társasoznak. Pár pillanatig némán töpreng, aztán felnevet... a nevetése egy kicsit, de csak egészen kicsit, emlékeztet Karola erőltetett üveghangjára. – Tudod, néha, amikor hazajövök a munkából, ledőlök a díványra, fogok egy könyvet... képzelj, az Illésné megszerezte *A halászó macska uccáját!*... és arra gondolok, milyen jó, hogy most nyugodtan olvashatok egy órát, este meg majd csinállok magunknak pár szelet pirítóst, nem kell azon törnöm a fejemet, mit főzzek vacsorára, meg nem kell inget vasalnom... és hidd el, olyankor igazán remekül érzem magam. Olyan szabadnak...

A szép Judit hümmög. Hiszi is, nem is, amit hallott.

– Na és az a ... másik? Az a fiatal gyerek? – kérdezi óvatosan. Az anyja a fejét rázza.

– Ugyan... azzal nem volt semmi. Na jó... szilveszterkor egy kicsit a fejembe szállt a pezsgő... de ez minden. Valakitől hallottam, hogy Pesten menyasszonya van... nem mintha ez számítana bármit is...

– Képzelj! – mondja az anyja ragyogó arccal a nagynénjének. – Megint lehet vattacukrot kapni! Jövök haza a munkából, és egyszer csak látom, hogy a sarkon árulják! – Kiveszi a táskájából és az asztalra teszi *A halászó macska uccáját*. – Egy hétig maradhat! Utána az Illésné már sajnos odaígérte az Olginak a könyvelésből... Szóval a vattacukor... Képzelj, van belőle fehér meg rózsaszín is! De

tudod, mi a legfurcsább? – teszi hozzá töprengve. – Amíg nem lehetett kapni, mindent megadtam volna érte... na jó, nem mindent, de azért sok mindent... ha legalább egyszer újra megkóstolhatnám. És most, hogy van... valahogy nem ízlett. Hát nem furcsa? – néz fel zavart, ijedt szemmel a nagynénjére, de az nem válaszol.

– Az ember változik – mondja végül. Az anyja hevesen bólogat. Aztán valami másról kezdenek beszélni.

Z S E M B E R Y   B O R B Á L A

Amazónia frissessége

Elég az egyik oldalán meghúzni a madzagot. Egyetlen, apró mozdulat, és a csomó kioldódik. Enged a szorítás. Villanásnyi, hullámzó mozgás, és a madzag gilisztaként hever a földön.

Napok óta nem tudok rendesen aludni. Ha mégis sikerül, erről a mozdulatról álmodom. Ilyenkor könnyen megy, a kezem szinte magától mozdul. Egy pillanat műve az egész. Nappal azonban mintha más erők hatnának. A fürdőszobába a szellőzőablakon keresztül alig jut be fény, egész évben párás, nyirkos őszi délután van. Mindig úgy érzem, nem látok itt teljesen tisztán.

Amikor eljöttem megnézni a helyet, azonnal feltűnt a fürdőszoba sötétsége. A főbérő észrevehette rajtam a megütközést, mert rögtön magyarázni kezdett az anyósáról, akinek annak idején leválasztották ezt a lakrészt. Az eredeti tágasabb, fényesebb, az náluk van, amit itt látok, egy gyors megoldás volt. De tökéletesen működik minden, és hát az ember egyébként sem tölt el órákat a fürdőszobában. Higgyem el, nem ettől fogok depresszióba esni.

Gondolkodtak rajta, hogy kiépíttetnek egy fénycsatornát, ezzel lehetne növelni a bejövő fény mennyiségét. Fogalmam sem volt, miről beszél, és ez valószínűleg látszott is az arcomon, mert részletesen kifejtette, hogy olyan csőről van szó, ami tükrök segítségével hozza be a fényt a kevésbé világos helyiségekbe. A hosszúra nyúló magyarázat nem kötötte le túlságosan a figyelmemet, mégis, amióta beköltöztem, gyakran eszembe jut. A kinti és a benti világot összekötő járat, aminek a belsejében tükrök dobálják egymásnak a lefelé csúszdázó fénynyalábokat,

hogy belopják a napfényt a szobába. Nem tudom, képes lennék-e ebben az erőszakkal eltérített fényben meztelenre vetkőzni.

A lakás nagy részében már viszonylagos rend uralkodik. Alig van egy-két doboz és szemeteszsák a sarkokban. Ezekben azok a holmik vannak, amikről már csomagolás közben tudtam, hogy nem kéne magammal vinnem őket. Gyerekkori emlékkönyv, kicsorbult, megkopott játékok, levelezés az alsóskori barátnőmmel. Olyan tárgyak, amikhez elvileg emlékek kötnek, valójában azonban semmi nem jut róluk eszembe.

A fürdő ajtaján vállfára akasztott árnyékként lóg a fekete ruhám. El kéne raknom, de nincs kedvem. Már egészen megszoktam, hogy ott van. Ha elteszem, végképp egyedül maradok. Ezt a ruhát annak idején azért vettem meg, mert úgy éreztem, jól nézek ki benne. A próbafülke zöldes fénybe vont tükréből egy felnőttnő nézett vissza rám.

Egy héttel ezelőtt, anyám temetésén mintha ugyanabban a hideg, zöld fényben állt volna az a maréknyi lehajtott fejű, fekete ruhás ember, akiről jobbra azt se tudtam, kicsodák, és úgy tűnt, elsősorban unalomból jöttek el.

Épp a költöztető cég emberével beszéltem, amikor apám hívott, hogy „baj van”. Ideges lettem ettől a szófordulattól, felesleges és semmitmondó kerülő, mielőtt kimondanánk, mi történt. Apám egyébként sem a szavak embere, néha úgy érzem, fél a szavaktól, nem bízik bennük. A telefonba ráadásul motyog is, utálja használni. Amikor végül sikerült kihúznom belőle, hogy milyen baj történt – anyád meghalt –, nem tudtam, mit mondjak. Meglepődtem, egy kicsit talán meg is ijedtem, de leginkább nem éreztem semmit. A költöztető embernek megmondtam, hogy másnap visszahívom. Végül apámnak is ugyanezt mondtam.

A szertartáson úgy jelentem meg, mint valami idegen. Annak is éreztem magam. Régen nem láttam már anyámat, nem sok mondanivalónk maradt az utolsó években. Persze, ha tudtam volna, hogy ezek az utolsó évek, lehet, hogy találtam volna valami mondanivalót, de ez már sosem fog kiderülni.

Valójában nem is temetés volt, anyám mindenáron hamvasztást akart. Nem is tudom, minek nevezik az ilyet. Kínos volt az egész, igyekeztem inkább nem is figyelni. Anyám annyiszor meghalt már, hogy nehéz volt mit kezdeni ezzel az utolsó, végleges halállal. A hamvak szétszórása épp olyan drámai túlzásnak tűnt, mint az egész élete. Értelmetlen színjáték, közönség nélkül. Én nem voltam hajlandó odanézni. Amennyit láttam a dologból, elég szálnalmasnak tűnt. A hamvak mintha nem úgy szálltak volna, ahogy a filmekben, meg ahogy nyilván anyám is elképzelte. Az ismeretlen, visszataszítónak tűnő anyag gyenge porfelhőt bocsátott ki magából, a maradék pedig valami zsiros tömegként szinte egyetlen kupacba zuhant ki a földre. A porszívót ürítem így, egyenesen a szemetesbe.

A résztvevők értetlenül, fintorogva néztek egymásra. Én végig a ruhámat rángattam, túl mélynek éreztem a dekoltázsát, nem tudtam szabadulni a gondolattól, hogy valaki rám fog szólni. Közben folyton anyámat láttam magam előtt, ahogy betolják egy fényes, hosszú csőbe, ami egy pillanatra felizzik, majd elsötétül.

Az üresen maradt lakást hamar kipakoltuk. Apám és a nagybátyám feltűnően otthonosan mozogtak. Ruganyos, határozott lépetekkel járták be a teret, félszavakból is megértették egymást. Egy-egy mozdulattal, intéssel jelezték, hogy valamit kidobásra szánnak vagy érdemes megtartani. A gyerekkori indiánkönyve-

im jutottak eszembe róluk. Néma, határozott férfiak, akik összeszorított szájjal, könnyek nélkül takarítanak a halál után. Apám, aki sok évvel ezelőtt elvált anyámtól, semmilyen érzelmet nem mutatott, fogalmam sincs, mi játszódhatott le benne. Elszólásokból úgy vettem ki, hogy meglepően sokat járt itt, gondolom, anyám néhány havonta rendszeresen jelentkező „epizódjai” miatt.

Meg se tudnám mondani, pontosan mikor vált a mindennapjaink részévé az a rengeteg különböző méretű, színű és formájú gyógyszeresdoboz, amik azon a délutánon a lakás legváratlanabb pontjain kerültek elő. Apám gyakorlott szemmel járt körbe, kezében egy reklámszatyorral, és mint valami bűvész, mindenhol újabb fiolákat, dobozokat szedett elő. Talált belőlük a cipőösszeakrénnyben, a konyhában a fűszerek között, de még a nyolcadik emeleti lakás apró erkélyén is, az üres cserepek mögött.

Én nem igazán tudtam mit kezdeni magammal, céltalanul tébláboltam ebben a félig idegen lakásban. Sosem éltem itt, mégis nyomokat kerestem, amik rám utalnak. Nem találtam semmit, kivéve egy régi művészeti albumot, amit gyerekkoromban sokat nézegettem. Idővel összeszedtem magam, és nekiálltam én is pakolni, apámék azt mondták, vigyem nyugodtan, amire szükségem van. Egészen biztos voltam benne, hogy semmire nincs szükségem erről a helyről, de attól félttem, gyerekesnek gondolnának, ha ellenkezem. Ezért végül fogtam egy nagy dobozt, és félig odafigyelve elraktam pár holmit. Tányérokat, evőeszközöket, néhány könyvet, az albumot.

A fürdőszobában találtam egy szatyrot, amiben, úgy tűnt, hasznos dolgok vannak. Egy zacskó facsipesz teregetéshez, mosószákok, madzag, bontatlan folyékony öblítő. Felkaptam az egészet, úgy gondoltam, ezzel már kellően tele van a kezem ahhoz, hogy hihető legyen, vannak emlékeim arról az emberről, aki ebben a lakásban lakott és itt is halt meg.

Nem tudom, miért húztam ki az éjjeliszeakrénny fiókját, talán valami morbid kíváncsiság, indiszkréció hajtott. A szívem mélyén, azt hiszem, abban bíztam, hogy találok valami kínosan személyeset, valamit, amivel lebuktathatom anyámat. Hogy milyen bűnre vagy titokra számítottam, magam sem tudom, de jó érzés lett volna rajtakapni valamin, még így, a halála után is.

A fiókban elsőre semmi érdekeset nem láttam, gyógyszerekkel volt tele az is. Alattuk egy szív alakú bonbonosdoboz hevert. Reménykedve nyitottam ki, de teljesen üres volt. A gyógyszereket önkéntelenül beleszórtam az üres dobozba, ekkor tűnt fel, hogy ez a legnagyobb adag, amit találtunk. Amennyire értek hozzá, elsősorban nyugtatók és altatók alkották a többmaréknyi gyűjteményt.

Otthon az egész pakkot ledobtam a nappali sarkába, nem tudtam mit kezdeni ezekkel az idegen tárgyakkal, amik minden átmenet nélkül vándoroltak át egy élet végéből egy élet kezdetébe. Úgy éreztem, útjába állnak valami újnak, akadályoznak valamiben, amit magam sem látok még pontosan.

Néhány napja aztán leültem az ágyra, és magam elé vettem mindent, hogy átnézzem a tartalmukat, és ami használható, azt elvigyem egy adományboltba. Ekkor találtam meg a mosóport is. Nagyjából a fele hiányzik, egy madzaggal van összekötve.

A csomó valójában nem tűnik szorosnak. Már sosem tudom meg, mennyi erő volt a kezekben, amik kötötték. Fehér ruhákhoz készült, a zacskón keresztül is

érezem az illatát. Anyaillata van. Gyerekillata van. Évnyitó-, fehéring-, fáradtőszifény-illata van. Hányás- és fertőtlenítőszága van, lepedő-, géz- és vérszága van.

A felirat szerint az illat fantázianeve „Amazónia frissessége”. Azt se tudom, milyen földrajzi egységet takar pontosan Amazónia, rá kéne keresnem. Annyira emlékszem, hogy a Föld tüdejének is nevezik ezt a térséget.

A mosóport végül kivettem a fürdőszobába. Egyre többször azon kapom magam, hogy valamilyen ürüggyel bemegyek, és hosszasan szagolgom. Elképzelem, hogy kibontom, belemarkolok és két kézzel szórom mindenfelé. Száll, hull a fehér por, beborít mindent. Újra és újra ráhajlok a zacskóra, lehunyom a szemem, mélyen beszívom a műanyag mögül szívárgó édes illatot.

Anyá hintázik, anyá hintázik, miért hintázik anyá. Először halkán, aztán egyre hangosabban ismételve. A mosógép zúgása erősödik, oldalra nézek, a ruhák eszeveszett sebességgel forognak, a világos színek egybeolvadnak. A gép felhőrdül, ugrálni kezd, közelít. A kádban fehér, ismerős illatú hab fodrozódik, a cső okádja magából a szűrkes vizet. Forognak a ruhák, lábak himbálóznak felettem. Csontos, meztelen lábak, ismerős lábak. Félek tőlük, nem akarom látni őket. Zúg, ugrik, leng, forog a virág illatú szoba. Férfiak jönnek. Apa jön, és a nagybátyám. Valaki kivisz. Maradj itt, ne mozdulj, ne sírj. Vacogva ülök a túl nagy fotelban, szinte eltűnök benne. Bárcsak eltűnnék benne. A fürdőszobából kapkodó mozdulatok, elfojtott szitkozódás szűrődik át a centrifuga zörgésén. Vágd el azt a kurva csomót. Ki csinál ilyet, bazmeg. Puffanás, hörgés, köhögés, nyögés. A könyvespolcon egy album borítóján Andrea Mantegna Krisztusa fekszik. Lábai a sebek szemekként merednek rám, nem merek féltrezní.

Felpattan a szemem, köhögnöm kell. Két kézzel szakítom szét a madzagot, nem gondolkodom, mégis biztosan tudom, mit fogok csinálni. Az éjjeliszekrényem felső fiókja akad, nehéz kihúzni, most mégis sikerül, fél kézzel is. A piros, szív alakú dobozból kirázom a gyógyszereket, és a helyükre öntöm a maradék mosóport. Egy része mellémege, ellepi a pirulákat, tablettákat, az ismerős illat az arcomba csap. Élesen csikorognak a szemcsék a műanyagban, ahogy próbálom visszazárni a dobozt. Amikor végre sikerül, belököm a fiókot, és elterülök az ágyon. Maradj itt, ne mozdulj, ne sírj.

A Júdás-terv

A pálya

Próbáltam felbosszantani az őrséget, mert a dühös ellenfél könnyebben hibázik. Közöltem Gabriella nővérrel, hogy bár az úszás nagyon jól tesz nekem, sokoldalúan kell megmozgatnom az izomzatomat, tehát focizni is akarok.

– Focizni? Hol akar itt focizni? Kivel?

– A kerti pavilon mögött van egy tisztás. Azahogy a kápolna mögött. Ott leszúrunk egymással szemben két-két botot, és megvan a két kapu.

– De azt csak nem képzeli, hogy én fogok rohángálni önnel a labda után?

– Azt képzeltem. De ha maga nem akar, akkor lesznek többen is az őrségből.

Fiatalok.

– Azt már nem. Az őrségnek tilos önnel érintkeznie.

– És amikor gyónni járnak hozzám?

– Az más, az lelkiismereti kérdés, nem pedig szórakozás.

– Akkor jöjjön a Münnich Ferenc. Vagy ha az a nagy hasától nem tud, akkor jöjjön a Lehel alezredes.

– Főtisztelendő úr, arra nincs lehetőség. Még hogy az alezredes.

– Azért csak hozasson nekem egy labdát és focicipőt. Ne stoplisat, mert azt nem bírom, hanem teremcipőt; abban mindenhol lehet.

A méretemet meg sem kérdezte, mert tudta, vásároltatott nekem egy pár vadonatúj cipőt, egy bőrlabdát és két sortot, mindenképp a legjobb márkát, én pedig elkezdtem rugdosni a ház ablaktalan, északkeleti falát ott, ahol az őrség szobái, az irodák és az informatikai központ, azaz a kémközpont volt. A sok úszástól a lábaim már visszaerősödtek, de azért kicsiben kezdtem, közelről, mert félttem, hogy a nagyobb rázkódásokra a fejemben az agyvelő még mindig tiltakozni fog; aztán ahogy stabilnak éreztem a fejemet, napról napra növeltem a távolságot, ezzel a rúgások erejét, a legkisebb pontatlanságra is villámgyorsan kellett ugrom, hogy elérjem a visszavágódó labdát, a félmagasakat fordulásból, a levegőből lőttem vissza, ami jobb lábra jött, azt jobbal, ami bal lábra jött, azt ballal, belsővel a szélekről vagy rüszttel középről, aztán amikor már egészen messze voltam a faltól, külsővel is rányestem, ezek a csavart lövések kiszámíthatatlanul pattantak vissza, és én csatagosan rohantam, hogy elérjem őket, nehogy a pont a képzeletbeli ellenfelemé legyen, aki odabent ül, és biztosan elege volt belőle, hogy napok óta döng a fal. Tényleg így lehetett, mert néhány nap múlva kijött hozzám az őrség parancsnoka.

– Főtisztelendő úr, kérem, tartson pár nap szünetet, amíg egy vasbeton falat húzunk ide, mert így tönkre tetszik tenni a vakolatot. Kérelmeztem a technikai csoportfőnökségtől, hogy adjanak anyagot és szakembereket a kőművesmunká-

hoz, holnap kijönnek Budapestről, bezsaluzzák, kiöntik, egy nap alatt megköt, még ad neki pár napot, hogy szilárduljon; addig elegyengetjük előtte a terepet, hogy rendes pálya legyen. Szeretne rekortán burkolatot is vonalakkal, mint a szkvaspályán?

– Azt már nem. Sivatagosodik a Föld, maga meg még be akarja vonni műanyaggal. Legyen csak salak, mint a régi pályákon. A vonalak jöhetnek.

Az őrség parancsnoka Kardossh Vlagyimir százados volt. Mostanra valamegyest megszoktam, legalábbis annyira, hogy szólni tudtam hozzá, de amikor először összefutottam vele, szorongató forróság öntött el, és menekülni akartam, de közben nagy szeretetet és gyermeki rajongást is éreztem. A tetőn történt, a villa lapos tetőteraszán, még az első napokban, amikor felderítettem a házat. Felmentem a saroktorony csigalépcsőjén, kiléptem a zöldtetőre, és az alacsony bokrok között mászkáltam, amikor észrevettem: távcsővel nézte a távoli várost. Még nem láttam az arcát, de félelem fogott el, aztán megzörrent a lábam alatt valami tavalyról ott maradt száraz kóró, ő megfordult, és összenéztünk.

A futás

Másnap tényleg jöttek a munkások a betonkeverőjükkel a zsaluzóanyaggal meg a vasbetétekkel, de én nem hagytam magam, folytattam az őrség kikészítését. Az erdőben futottam, végig, a birtok kerítése mentén, persze belül, körbe-körbe. Gondoltam, így felörlöm az idegeiket, mert eddig mindig csak akkor kellett kijönniük és láthatóvá válniuk, amikor a kerítéshez mentem. Ilyenkor egészen csodálatos módon ott termett egyikük, mindig úgy, mintha az öreg Merlin egy tündére varázsolta volna oda magát a kelta mitológiából. Persze rájöttem, hogy az a figyelőrendszerük csodája volt: a mozgásérzékelők jelezték a sétáim irányát, és mindig kényelmesen odaérkeztek ahhoz a falszakaszhoz, amit megközelítettem, hogy elvágják az utamat, és nem kellett állandóan a falaknál ácsorogniuk – azért persze járőröztek is. A tervem az volt, hogy ha folyamatosan a fal mentén futok, akkor a figyelőrendszer miatt az ügyeletes állandó riasztásban tartja a csapatot, legalábbis azokat, akik éppen szolgálatban vannak, mert mindig valakinek ott kell lennie, ahol én mozgok, tehát állandóan a fal különféle pontjaihoz kell rohanganálniuk, így túlterhelem az őrszolgálatot, és vagy a létszámot kell emelniük, vagy nem jut idejük a szolgálaton kívüli pihenésre. Az első esetben felhígul a kommandó, és az újakat könnyebb lesz kijátszanom, a második esetben pedig kimerülnek, és azért játszom ki őket.

Sajnos kitaláltak egy harmadik megoldást: egyikük sportcipőt húzott, és futott velem az erdőben, úgy tizenöt-húsz méter távolságot tartva. Eleinte próbáltam lerázni, kiszámíthatatlan irányváltoztatásokkal sziklák vagy bokros részek mögött eltűnve, aztán ellenkező irányba fordulva, mélyedésekbe, vízmosásokba térve, és ott felgyorsítva, de bármit csinálhattam, nem sikerült. Fiatalok voltak, gyorsak és ügyesek; nyilván élvezték a kergetőzést. Végül beláttam, hogy én is élvezem.

A J-terv

Az új fallabdapályámon rugdostam, amikor a nővér szólott, hogy menjek fel, mert vendégem érkezett. A park növényeitől innen nem láttam rá a behajtó útra, de ha autó közeledett volna rajta, hallanom kellett volna a motorzajt és a kavics zörgését, márpedig semmit nem hallottam. A tetőn nem szállhat le helikopter, és az még zajosabb lett volna, gondoltam: az égből csak ejtőernyővel jöhetett. Vagy ha nem, akkor a föld alól.

Az emeleti nappali teraszán várt rám, arányos alkatú negyvenes nő, jól nézett ki, elélem jött, bemutatkozott, a kézfogásnál számítottam rá, hogy majd kezét akar csókolni képmutatásból, de rezdülésnyi bizonytalanság sem érződött rajta: mosolygott. Benke Valéria, korábbi igazságügyi miniszter, háromgyerekes családanya, elvált. Hogyan keverednek bűnözők közé szép és képzett emberek? Ráadásul olyanok, akik egy ideig jogállamokban tanultak és éltek, van fogalmuk arról a szabadságról és átláthatóságról, ami bár tökéletlen, de egyelőre a lehető legjobb és legmozgékonyabb, amely a legjobb esély az emberiség túlélésére, de ha arra nem is, az egyén, a családok és a közösségek jólétére biztosan. Ez a nő még fiatalon tanult odakint, amikor a friss személyiség úgy szívja fel a példákat, a mintákat, a szokásokat, mint a szivacs a vizet, és gyorsan magába építi a függetlenség európai reflexeit. Miért jött ide vissza dohos középkort csinálni? Hiszen odaát látta a polgárt, tudhatta, hogy a polgár az, akinek nincs gazdája, erre hazajött szolgálni egy komplexusos, kontrollkényszeres, infantilis és kisztílu, nagyhasú tolvajt.

Nem értjük, hogy miért lesznek lakájok. Valószínűleg nem szolgának születtek, hanem ilyenre nevelte őket a családi minta, aztán ha nagyon traumatizáltak, akkor uralkodóvá hajszolja őket a gyötrelmem, ha pedig kevésbé traumatizáltak, akkor csak az uralkodók lakájai lesznek; és mi nem tudjuk eldönteni, hogy amit hazudnak, arról tudják, hogy hazugság, vagy maguk is igaznak képzelik. Ezeket a dolgokat nem értjük, nem a mi világunk, nem a mi agyműködésünk, ezért ők mindig tudnak meglepetést okozni nekünk, mindig előttünk járnak egy lépéssel, minden csatájukat megnyerik velünk szemben, és elveszítik a háborút velünk szemben. Mert ők háborúban utaznak, mi meg nem. Mi meg nem annyira. Többnyire. Azazhogy mi is. De ők mindenáron. Mi is. Akkor hát mégsem győzünk ellenük; a külföldi szellők szokták őket kisöpörni az országból.

Az asztalon tejszínhabos málna, gyümölcskocsonya, limonádé és sör. Sört eddig csak a hűtőből szerezhettem, ha akartam, Gabriella nővér magától nem tette elénk. Tehát sör. Akkor most előrelépés következik. Valami újdonság jön.

Leültünk, keresztbe tette a lábát, kissé felcsúszott a szoknyája, kivillant a combján a harisnya felső szegélye. Ez igazán megalázó. Meleg volt, nem kellett volna harisnyában jönnie, illetve lehetséges, hogy az erősen klimatizált hivatalából jött, és oda fel kellett öltöznie, de biztos, hogy ennek a találkózónak minden másodpercét megtervezték, tehát idejövét átöltözhetett volna, ha tudta, hogy a teraszon fogunk ülni, ahol csak egy napernyő lesz köztünk és a nagy, nyári ég között. Ezek tudták, hogy miket néztem az interneten, apróra elemezték minden hajlamomat, minden választásomat, döntésemet, az egerem és a billentyűzetem minden mozdulatát algoritmusokba rendezték és szinkronba hozták a számító-

gépen kívüli életem információival, a gyerekkori orvosi kartonjaimtól, az általános iskolai bizonyítványaimtól, a sorkatonai minősítésemtől a felnőtt kori baráti beszélgetéseikig és olvasmányokig, tudták, hogy mikor keseredtem el, amiért nem kaptam labdát a meccseken, pedig gyorsabb és technikásabb voltam, mint a többiek, és azt is tudták, hogy miért nem kaptam labdát; mindent összehangoltak, elvégezték a pszichológiai modellkísérleteket, tudták rólam, amit én is tudtam magamról, és ezenfelül azt, amit én magam nem tudtam magamról.

Tehát amikor leültünk, és én arra gondoltam, hogy milyen megalázó és olcsó ez a trükk a szoknyával, a hosszú combokkal és a harisnyával, akkor ő arra gondolt, hogy igen, Viktorkám, te most azt hiszed, hogy olcsó trükk, csak hogy a trükköket a hatékonyságuk árazza be, és ez itt működik, mert feláll tőle a farkad.

– Én imádom a meleget, főtisztelendő úr, de azért ez sok. Viszont itt legalább jár a levegő; örülök, hogy elszabadultam a városból, és idejöhettem önhöz. Sajnos délután még vissza kell mennem az irodámba.

– Gondolom, Brüsszelben nincs ilyen meleg. Miért jött haza? Csak nem nyaralni?

– Ön miatt. E miatt a beszélgetés miatt, ami most következik – letett az asztalra egy dossziét, és felém fordította, hogy el tudjam olvasni a feliratát: A J-TERV.

A rákövetkező éjszakán elolvastam a tartalmát, de nem fárasztom önöket azal, hogy itt leírom. Már úgyis tudnak mindent, hiszen benne élnek. Annak a világnak a szerteágazóan kibomló organizmusában élnek – akár velem együtt, akár a halálom után –, amit ez a dosszié tömören összefoglalt. Ha pedig mégsem tudnák, mert egy távoli földrészen laknak, a magyarországi és európai eseményektől és közélettől elzárva, akkor ennek a történetnek a végére megtudják, hogy mi volt a dossziében. De talán már előbb is. Vagy ha nem tudják meg, akkor kitalálják.

– Nem írom alá a szarságaikat – ezt mondtam, de már nem voltam olyan elszánt, mint a titkosszolgálat pincéjében; kezdett hatni a hetek óta tartó kényelem és a Stockholm-szindróma. Főleg, amióta megtudtam, hogy a miniszterelnök imádja a beszédeimet.

– Nem kell aláírnia. Ez nem az. Ezt csak olvasni kell.

– Tudja, kedves leányom, hat rám, ahogy bánnak velem. Elolvastam a BÁN VIKTOR PRÉDIKÁCIÓI, INTELMEI ÉS JÖVENDŐLÉSEI című kiadványt. Igazán egy szavam sem lehet; a beszédeket hűen közölték, amit maguk költöttek hozzá, az úgynevezett intelmek és jóvendölések pedig sokkal kevésbé szégyenletesek és ízléstelenek, mint amire számítottam.

– Látja, ez az egyensúly. Az ellenzéki értelmiségiek, az ön világa, ők értékelik a beszédeit, a többit pedig elnézik magának, mert örülnek, hogy egy pap józanul is képes gondolkodni. Arról nem is beszélve, hogy imádják a mártírokat, és most küzdhetnek önért.

– De a saját kormánypárti népüknek ez hogy megy le a torkán?

– Sehogy. Ők a maga beszédeit nem értik. Ha értenék, nem lennének kormánypártiak. Tehát ez nem árt az ön imidzsének, a miniszterelnök rajongói szeretik magát, mert pap. A beszédeket nem értik, az intelmeket és jóvendöléseket viszont értik, mert Kölcsey Ferenc szellemében és Jules Verne stílusában írtuk őket; mi és a mesterséges intelligencia.

- Szégyellje magát, kedves Valéria.
- Nem vagyunk tökéletesek, de megteesszük, amit tehetünk. Azért dolgozunk, hogy egyszer majd ne így legyen, ahogy most van. Gondoljon majd erre.
- Aha. Mikor gondoljak erre? Ha maguk már nem lesznek itt?
- Miért mondja ezt?
- Mert a maga Münnich Ferenc elvtársa is így mondta.
- Ahogy akarja, akkor is gondolhat erre, amikor mi már nem leszünk itt. Megaddig is gondolhat rá, amíg itt vagyunk.

A medence fölött elhúzott három-négy fecske, olyan alacsonyan, hogy a kitárt csőrük alsó csücske éles, vékony csíkot húzott a víztükrokn. Mint amikor a tűzoltó repülőgépek lecsapnak a tengerre, és a sebesség a kinyitott tartályaikba tereli a vizet, hogy aztán becsukják a tartályt, lomhán felemelkedjenek, és a szárnyukat megdöntve elforduljanak a szárazföld fölött emelkedő füstoszlop felé.

– Egyre kevesebb fecske jön – mondtam. – Már túl széles nekik a sivatag, nem bírják átrepülni. Mit gondol, meddig hordja a Föld az egymással versengő nemzetállamokat? Meddig bírja ezeknek az erős vezetőknak a gyenge országait? Tudja, a Paradicsomkertet adta nekünk Isten. Mi elvesztettük, eljátszottuk. Akkor Isten azt mondta: jól van, gyerekek, ezt elszúrtátok, de ne siránkozzatok rajta, hanem abból hozzátok ki a lehető legjobbat, ami maradt. Itt van a maradék Föld az összes földjével és vizével. Azért még ez sem olyan rossz. Nem olyan hiperszuper, mint a Paradicsom volt, itt már van tövis a rózsán, vannak évszakok, fel kell öltöznünk nyáron is, mert szégyellősek lettünk, van halál és van fogszuvasodás, a focilabdák is leeresztenek, de azért ebből még mindig ki lehet hozni valami jót, ha észnél vagytok. Erre mi nem vagyunk észnél.

– Erről jut eszembe. Maga focizott, amikor jöttem. Nem akar velem lejönni és fallabdázni? Hoztam ruhát meg cipőt.

– Maga?

– A szabályok azok, mint a szkvasnál meg a tenisznél. A falnak rúgjuk a labdát, és vissza kell adni. Ha kimegy, vagy ha kétszer pattan, itt a pont.

– Meleg van.

– Majd utána lezuhanyozunk.

– Lezuhanyozunk?

– Én legalábbis.

Átöltözött a fürdőszobában – külön –, lementünk a pályára, ő kicsit passzolgatott a falnak meg nekem, hogy megszokja a helyet, aztán bedobtuk a labdát a szerváért, ő nyerte meg, és elkezdtek.

A meccs

A hízelgésre egyszerűen nincs ellenszer. Hiába tudod, hogy sunyi gazember, aki csinálja, és hogy csak el akar érni nálad valamit, vagy a féelme és a szorongása miatt hízeleg. Ha jól tudod az eszeddel, hogy hazudik neked, a dicséret akkor is célba ér, akár megérdemled, akár nem. Ez ellen nem véd az intelligencia és a józanság, mert a józan ész fiatal; még csak ötvenezer éves, akkor született, amikor az ember megtanult hinni nem létező dolgokban, a közös mesékben, mítoszok-

ban, szellemekben, istenekben, tudományban. A józan ész akkor született, amikor a művészetet, a vallást és a tudományt adta az embereknek Isten az elvesztett Paradicsomkert helyett, hogy képesek legyenek elviselni a kítaszíttottság fájaldalmát, és az emberek akkor veszítették el a Paradicsomot, amikor feltalálták a művészetet, a tudományt, a vallást, és ezekkel a józan ész, hogy istenek lehessenek – istennek lenni annyit jelent, hogy kényelmesen élni.

A csecsemő korú józan ész ötvenezer éve alatt ott lapul a mélyben a milliárd éves szív, és amikor a hízelgés a szívbe talál, a józanságunk azt képzeletben, hogy könnyen megvédheti a szívet, ezt a vén gazembert, hiszen látja a józanságával a támadást. Csakhogy mégis tehetetlen a józan ész, mert a szív a mélyből azt mondja neki, hogy nyugalom, kicsim, nyugalom, ez a hízelgő itt igazat mond, mert én szeretem a kiválóságot. És akkor a józan eszünk azt mondja magának, hogy rendben, ő tudja, én csak gyerek vagyok, semmi tapasztalatom, de ő vén és bölcs, hiszek neki, igaza van, én csak olyan iskolákat jártam ki, amit emberek alapítottak, és amelyekben emberek tanítgatják egymást – vak a világtalant –, de a szív a Paradicsomkertből hozza a bölcsességét, onnan kítaszítva pedig Isten iskolájában tanult a tigrisektől, sasoktól, kenguruktól, patkányoktól, őshüllőktől, darazsaktól, rájáktól, kobráktól, rákóktól, piócáktól, medúzáktól és amőbáktól meghalni és túlélni, és ezeknek sikerült rendesen meghalni és túlélni, pedig nincs eszük, viszont van szívük.

Nem bántam, hogy az övé lett az első szerva; kezdjen. Kíváncsi voltam, hogy csak a kedvemben akar-e járni ezzel a közös sporttal, hadd nyerjek, őt nem ez a meccs érdekli, hanem az, amit nem ezen a pályán játszunk, és ami abban a dosz-sziében van, amit magával hozott; játék közben majd összezelepszünk, barátok-zunk, és könnyebben eléri, amit akar. Azt hiszi.

A nőik hagyományosan nem jó focisták. Biztosan azért nem, mert gyerekkoruktól az sugárzik feléjük a férfiakból, hogy a nőik csak nyugodtan pingpongozzanak, fussanak maratont, ússzanak négyszáz vegyest, atletizáljanak, kosárlabdázzanak, de el a kezekkel a focitól, illetve a lábakkal, mert a foci a férfiaké, a focit nem adjuk; megengedjük ugyan, hogy legyen női labdarúgás, de az ilyen meccsekre senki nem jár.

Ő az első szerváját jobb külsővel csavarta közvetlenül a képzeletbeli háló, a betonfalra húzott vonal fölé; a labda nem a beesési szöggelel megegyező visszaverődési szögben pattant vissza, hanem a pördület miatt erősen balra, lepattant az oldalvonal és az alapvonal sarkán, még éppen belül, én ugrottam, rohantam, a labda felpattant és elhagyta a pályát, szállt, én rohantam, még éppen utolértem, mielőtt leesett volna, bal belsővel alányúltam és úgy megemeltem, ahogy csak tudtam, magas ívben szállt, jól fent neki a betonfalnak, még éppen elérte, de a távoli, magas emelés miatt erőtlenül csorgott le róla, közel a falhoz esett le a sálakra, ő kényelmesen odaért, és a magasra ugró labdát erősen fejelte vissza a falra, pont ellentétes irányban azzal, ahonnan én kétségbeesetten igyekeztem visszarohanni. Nem értem el.

És ez így ment. Úgy mozgott, mint egy férfi, jól fejt, biztosan fogadta a labdát lábbal, helyezve küldte a falnak, és mire észbe kaptam, jócskán elhúzott tőlem. Beleadtam mindent, nagyon pontosan nyestem a vonal fölé az adogatáso-

kat, a rövidítéseket is ügyesen pörgettem lefelé, lehetetlennek látszó labdákat értem be és adtam vissza; úgyhogy kezdtem visszatornászni magam.

Az első ór a szet vége felé jelent meg. Aztán szállingóztak a többiek is. Nyilván látták a kamerákon, hogy mi történik, a külső kerítésnél most úgysem kellett vigyázni rám, itt voltam az orruk előtt, hát kijöttek nézni a meccset, elismerően felkiáltottak egy-egy szép megoldásnál, hogy ez szép volt, felszisszentek a hibáknál, nevettek, jól érezték magukat, és szemlátomást szurkoltak. Ezek sportemberek, erre hajlamosította őket a kemény kiképzésük, illetve azért lettek kommandósok, mert mindenük volt a sport, tehát ismerték a Benke Valéria sportmúltját, és az én addigi működéseemből azt is, hogy amatőr vagyok, és egyszer csak úgy éreztem, hogy nekem szurkolnak. Nem biztattak, és nem nyomasztották az ellenfelemet, de reakcióik tónusából egyre inkább úgy tűnt. Mindannyiunkban ott a hajlam, hogy az esélytelenebbet támogassuk, és talán tudattalanul még a társadalmi helyzetünk miatt is tetszett nekik, ha jól szerepeltem: Benke Valéria az ő oldalukon állt, a hatalom és az állam oldalán, de magasan fölöttük, olyan összehasonlíthatatlan magasságban, amellyel már könnyebb volt pajtáskodni és összekacsintani, mint a közvetlen felettesükkel, ám így is a fölöttes hatalom volt a számukra. Én viszont lázadó voltam, a hatalom és az állam ellensége, a király ellensége, annak az ellensége, akit ők szolgáltak – bár azt nem lehetett pontosan tudni, hogy kuruc vagy labanc vagyok –, mindenesetre ellenség, de fogoly ellenség, viszont olyan fogoly ellenség, akire vigyázni kell, ráadásul egy luxusvillában, és akit védeni is kell, akit félteni kell.

Öt férfi volt, és két nő – mind tiszthelyettesek őrmestertől főtörzsőrmesterig –, aztán a menet végére megjelent a parancsnokuk, Kardossh Vlagyimir százados. Most először láttam őket együtt, már amennyire biztos lehettem benne, hogy mind előjöttek. Ez hét ember, plusz a parancsnok, pontosabban most ennyien vannak szolgálatban, tehát nyilván váltják egymást, de mindig ennyien vannak szolgálatban, és ez nem is olyan sok, persze még ott voltak a birtok körül a külső járőrök, de ez itt nem túl sok; a high-tech informatika kiváltja az élőerőt, de az informatika csak segítség, és önmagában ostoba lesz, ha én az embereket játszom ki.

Az első szetet elvesztettem, a másodikat megnyertem, az őrség boldog volt, szemlátomást büszkék voltak az emberükre, rám, a munkadarabjukra, a feladatokra, a pártfogoltjukra, a gyóntatójukra; én voltam a munkájuk célja és értelme, és most megmutatták a kívülről jött tekintélyes embernek, ennek a közvetlen és barátságos nőnek, aki szinte egy közülük, mert egy oldalon állnak, közös célért dolgoznak, közös a gazdájuk, megmutathatták neki, hogy milyen jól végzik a munkájukat, mert a védencük, ez a mimóza lelkipásztor azért nemcsak a maga lila ködében él, hanem itt is keményen helytáll. Látszott, hogy szívesen levetnék az egyenruhát, és beállnának, vagy akár egyenruhában is beállnának, de hát szolgálatban voltak, örültek, hogy a főnökük engedékenyen velük nézi a látványosságot. Ásványvizet hoztak nekünk az irodából, a szemükben ott volt a gyóntatójuk iránti bizalom.

A harmadik, döntő szet pengeélen táncolt, mindkettőnkéről folyt a víz, többször vezettem, de Benke Valéria mindig kiegyenlített; minél hosszabbak voltak a

labdamentek, annál izgalmasabbak, és annál nagyobb ováció a befejezésük, aztán mintha a politikusnő fáradni kezdett volna, talán évek óta nem volt ideje sportra, elszokott a sok mozgástól, én pedig hetek óta úsztam, futottam az erdőben, és rohagáltam a labda után. Most a délutáni nap eltűnt a ház mögött, a pálya fele árnyékba került, de így is túl meleg volt, én illetlenül ledobtam a pólómat, de az ellenfelem nem ugrálhatott félmeztelenül; szemlátomást mindent beleadott, továbbra is éppolyan gyorsan mozgott, mint addig, de a pontossága kisé megkopott, éppen csak annyira, hogy a szet legvégén én szereztem meg a döntő pontot, és nyertem. Akár azért, mert ő tényleg elfáradt, akár azért, mert hagyta magát. Mindegy, és az is mindegy, hogy én mit hiszek erről, mert azon vettem észre magam, hogy boldog vagyok, mint egy gyerek a nyári vakáción.

Régtóta tudtam, hogy tíz perc fociból többet tudsz meg egy ember jelleméről, mint tíz év beszélgetésből, azt is tudtam, hogy a hízelgésnek nincs ellenszere. Nem is olyan rossz fej ez a nő, gondoltam.

A mesterterv

A hosszan tartó, intenzív mozgástól a szervezet természetes drogot termel, ez bekerül a véráramba, tartós eufóriát okoz, könnyű, lebegő boldogságot sok órán át, hasonló drogot ahhoz, mint amit az orgazmus termel, olyat, mint amilyennel egyes mérgek, az ópíát származékok tévesztik meg az idegrendszert; és ahhoz hasonló, amelyik a hajdani Paradicsomkertben minden nap és minden éjjel ott pezsgett a vértünkben.

A politikusnő zuhanyozni ment, én úsztam egyet, átöltöztünk, visszaültünk a teraszra, a horizont felé süllyedő nap még melegített, kitöltöttem egy sört, és úgy éreztem magam, mint a régi nyarakon. Talán ez volt az a pillanat, amikor megadtam magam; azazhogy megadtam volna magam, ha még bárkinek szükségére lett volna arra, hogy megadjam magam, és hogy feladjam az ellenállást, aláírjak minden papírt, amit élém tesznek, cserébe ezért a kellemes életért. A dosszié már nem volt az asztalon, Benke Valéria eltette, amikor lementünk, de most újra elővette, a kezembe adta, és már nem a sportbarátság volt a tekintetében; lassan és góltalan mondta.

– Ezt a dokumentumot itt hagyom önnek, főtisztelendő úr. De csak holnapig. Olvassa el, figyelmesen olvassa el, jegyezze meg, és holnap délután adja át Gabriella nővérnek. Utána beszélünk telefonon. Felhívom önt. Mondom, semmit nem kell aláírnia.

– Mi ez a cím? Mi az, hogy J-TERV?

– Ez egyfajta mesterterv.

– Mi az, hogy mesterterv?

– Azt a tervet hívják így, ami az ellentéte annak, mint aminek a felszínen látszik.

– És miért készít valaki ilyen tervet? Miért nem arra készít tervet, amit el szeretne érni?

– Móricka szeretne nagyfiú lenni, mindenáron cigarettázni akar, és cigit lop az apukájától. Az apuka észreveszi, mestertervet készít Móricka észre térítésére.

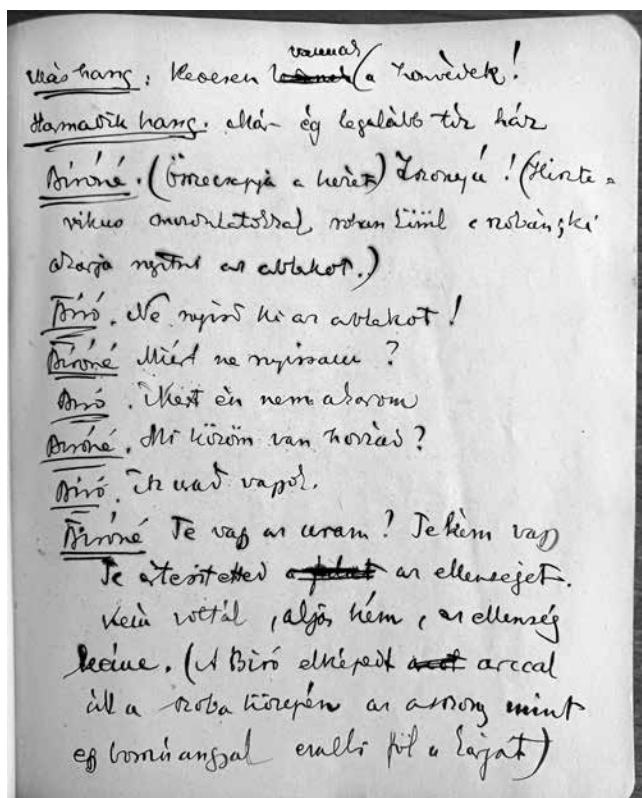
Azt mondja Móríckának, hogy Móricka, gyere, te már nagyfiú vagy, gyújtsunk rá egy szivarra, férfi a férfival. Rágyújtanak, Móricka előtt elsötétül a világ, roszzul lesz, összehány mindent, és többé nem akar lopkodni se cigit, se szivart. A mestertervek velejárója, hogy fájdalmasak, kockázatosak, de gyors eredményt hoznak.

– Rendben. Elolvasom a mestertervüket. Imádom a regényeket.

– Ön a történelmet is imádjá. És a 18. századot is, benne a felvilágosult abszolutista uralkodókkal. Ezek a királyok és császárok kihúzták a hatalmat a főnemesség alól, totális diktatúrát vezettek be, nem hívták össze a rendi parlamentet, és a főnemesség kiiktatásával úgy megerősödött a polgárság, hogy végül még azokat a királyokat is megölte, akik segítették az erősödését. Az abszolutizmus a korábnál nagyobb hatalmat összpontosított, hogy utána ne lehessen hatalmat összpontosítani. Ez volt a királyok öntudatlan mesterterve. Úgy is mondhatjuk, hogy valójában ez Isten mesterterve volt, hiszen a királyok nem akartak volna meghalni.

– Jól van. És mi a J?

– Júdás.

Uras hang: Keseren ^{valamit} ~~látok~~ a tervezet!

Hamarabik hang: Alkár-ég legeláts tör ház

Biróné. (Öncegyre a keret) Ennyú! (Kéinte a
nikus onvóletóval, nyan línél e nőbánski
árája nyótt az ablakot.)

Biró. Ne nyótt ki az ablakot!

Biróné. Miért ne nyóttál?

Biró. Miért én nem akarom

Biróné. Mi közöm van hozzád?

Biró. Itt van a vapor.

Biróné. Te vagy az uram? Te kím vagy
Te áterítetted ~~afel~~ az ellenséget.
Kéin vóttál, aljár kím, az ellenség
kecúe. (A Biró elnépít ~~az~~ arccal
áll a roba közepén az arnyong mint
egy borsó angyal erüllő föl a láját)

Csáth Géza Egy csókl... című színpadi művének kézírata.

ELFOGADTUK AZ ELFOGADHATATLANT

A szörnyek léteznek, de túl kevesen vannak, hogy valóban veszélyesek lehessenek; veszélyesebbek a hétköznapi emberek, a vita nélkül hinni és engedelmeskedni kész tisztviselők.

Primo Levi

Átveszem – paradox kiindulásként – Howard Zinn¹ provokációját: a probléma nem az engedetlenség, a probléma az engedelmesség.² Amire rímel Wilhelm Reich mondása: „Az igazi kérdés nem az, miért lázadnak az emberek, hanem hogy miért nem lázadnak.”³

A világ aktuális állapotának el nem fogadására készítő okok majdhogynem túl számosságok. Valamennyiük felsorolása a szerencsétlenségek litániájával volna azonos.

Itt csak háromra fogok kitérni, három nyomós okra, amelyek régóta oda vezethettek volna, hogy ne engedelmeskedjünk, és még ma is oda vezethetnének, hiszen a szemünk láttára csak még súlyosabbak lettek.

És mégsem történik semmi, nem mozdul senki vagy majdnem senki. Az első ok természetesen a társadalmi igazságtalanságok, a jövedelmi egyenlőtlenségek elmélyülése. Marx megállapítása (a radikális pauperizációról) ma még inkább érvényes,⁴ mintha a globalizáció végére lehetővé tette volna, hogy a gazdasági nacionalizmusok megfékezése után teljes terjedelmében kibontakozzon egy fékevesztett, totális kapitalizmus, amelynek aktuális hozadéka egy kőgazdag elit, egy gazdagsága súlya alatt fulladozó, halálra zabált kisebbség létrejötte a kifosztottak 99 százalékával szemben, akik erejük fogytán vonszolják magukkal tartozásukat vagy nyomorukat. A középosztályok elszegényedésének és egy kisebbség exponenciális gazdagodásának szorosan összefüggő spiráljait fokozzák az új technológiák, amelyek eltörlik a mostanáig észszerű egyensúlyt fenntartó készletet, a

---

Részlet a szerző *Désobéir* című könyvéből (Párizs, Flammarion, 2019. Első kiadása: Albin Michel / Flammarion, 2017), amely *Engedtelenség* címmel a Typotex Kiadónál fog megjelenni.

¹ H. Zinn: „Nem a polgári engedetlenség a mi problémánk. A mi problémánk a polgári engedelmisség. A mi problémánk azok az emberek, akik engedelmeskednek kormányuk vezetői diktátumának, akik tehát támogatták a háborúkat. Milliókat öltek meg e miatt az engedelmisség miatt. A mi problémánk az emberek engedelmissége, amikor szegénység, éhínség, ostobaság, háború és kegyetlenség pusztítja a világot. A mi problémánk az, hogy az emberek engedelmeskednek, miközben a börtönök tele vannak a kis tolvajokkal, a legnagyobb banditák pedig az országok élén állnak. Ez a mi problémánk” – részlet egy 1970-ben a polgári engedetlenségről tartott vitában elhangzott felszólalásból, lásd *Violence. The Crisis of American Confidence*, Baltimore, Johns Hopkins UP, 1972.

² Ezt az esszét a párizsi Collège universitaire de Sciences Póban tartott szemináriumom ihlette. Köszönet a hallgatóknak kritikus figyelmükért. Köszönet továbbá Héléne Monsacrének, Amandine Chevreau-nak és Gérard de Cortanze-nak hozzáértésükért, szemfülességükért és jóakaratu-kért, amely nagy segítségemre volt az esszé megírásában.

³ Idézi D. Hiez és B. Villalba: Réinterroger la désobéissance civile, in: *La Désobéissance civile. Approches politique et juridique*, Villeneuve d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion, 2008, 11.

⁴ Bernard Maris: *Marx, ô Marx, pourquoi m'as-tu abandonné?*, Párizs, Flammarion, 2012, xi.

„súrlódás”⁵ hatásait. A folyamat gyorsul, nekilódul. A biztosítási racionalitás (a rideg kockázatszámítás) mindenütt azokkal fizettet sokat, akiknek semmijük sincs. Jéghideg aritmetikai nyilvánvalóság jellemzi, amely költségkímélő módon öblíti át a gazdasági döntéshozók lelkét, mindazokét, akik a legközelebb elbocsátandók jegyzékét kézben tartva megalázó leereszkedéssel kijelenthetik: „Mit tegyünk, sajnálatos helyzet, de végtére is a számok számok, és nem mehetünk szembe a számok realitásával”.

Csak éppen a számok „realitása” az ő nyugodt lelkiismeretükön kívül sehol sem található.⁶ Vagy nem is: a számok realitása a létrehozott, kemény és szörnyű *valóság következményeinek* realitása. Amikor az egyenleteket tekintély forrásának, az Excel-táblázatokat orákulumnak tekintik, amelyek előtt tisztelettel fejet hajtanak, amikor ez a döntések mozgatóereje, akkor a társadalmi reménytelenség, a hóvégi nyomorúság, a lecsúszás, a rombolás eleve igazolva van. És mindez a közgazdaság ércműveivel, az egyenletek megkerülhetetlen „realitásával” összhangban: a számok számok.

Miféle realitás? Nem az elfojtott kölcsönös szolidaritásé, nem az elemi igazságérzeté, az osztozás eszményéé. Nem az emberi realitások gazdagsága, amelyet a vezetők – a „felelősök”, mint mondani szokás, kétségtelenül ironikusan – közönnyel elegy számításból elfelejtenek, letagadnak, elrejtenek önmaguk elől fényes papírra nyomtatott statisztikáik vetítívászna mögött.

És miféle „felsőbb” törvényszerűség? Én szegyetelen mohóságot látok csupán. Hol a gondviselés, amelyre hivatkoznak? És az elkerülhetetlen szükségszerűség? Értem, hogy a hatalom és a pénz birtokosai tanúságot tesznek hitükről, ha alkalmat adunk rá. A vállalkozások vezetőinek fitogtatott jámborságát sokáig képmutatásnak véltem. Holott nem az. A cinizmus magasabb, szinte éteri fokra ért, ahol nem elválasztható az őszinteségtől. Hiszen a gazdaság törvényei és Isten kinyilatkoztatásai hasonlítanak, ugyanabban a transzcendenciában lebegnek, ugyanolyan elkerülhetetlenséget sugallva, amely kivétel nélkül mindenkire „érvényes”, mint az idő, amely adott, és a halál, amely elkövetkezik. Olyannyira, hogy a világrend rendkívüli előjogokat élvező kedvezményezettjét – a tömeggel szemben, amelynek sorsa ezután már csak a *túlélés* – ez szinte már alázatra készíti. Hol van megmondva, hogy ekkora esztelenségnek – az egyenlőtlenségek letagadott szörnyének – felsőbb, legalábbis teológiai-matematikai magyarázata kell legyen, és nem pusztán csak felszín? Pontosan ez a gazdaságtanba bevezetett matematikai formalizmus kegyetlen funkciója: a nyereséget besöprők ártatlanná nyilvánítása. Nem, nem a mocskos haszonleső sanyargatja az emberiséget, hanem a törvények alázatos szolgája, a törvények hatalma, bonyolultsága pedig a hétköznapi halandók fölött áll. Hallom e túlfizetett vezetők, sportos milliomosok hangját. Ezzel az ellenvetéssel könnyítenek lelkiismeretükön: „De végtére is, ezeket a mértéktelen járandóságokat nem én követeltem, hanem felajánlották nekem! Alighanem mert megérdemlem.” Mondják csak azt a kizsákmányolt munkásoknak, hogy megérdemlik a fizetésüket, hogy azért alulfizettek, mert alja-emberek!

A gazdagok gazdagodásának és a szegények elszegényedésének kettős folyamata a középosztály fokozatos összeomlását vonja maga után.⁷ Vagy arrogancia, vagy reménytelenség: egyre kevésbé létezik köztes realitás azok között, akik párnázott karosszékeikben elvárják cselekedeteik fokozott méltánylását, és akiket fizetésük csökkentésével sújtanak, úgyhogy az hamarosan nem lesz elég, nem mondom, hogy az életben maradáshoz, de adósságaik törlesztéséhez. Az élet az a kevés, ami a bankok kifizetése után marad. A leg-

⁵ A kifejezést Henry David Thoreau-tól veszem át (*A polgári engedetlenség iránti kötelességről*, ford. Vámosi Pál, Budapest, Európa, 1990).

⁶ Vagy a matematika autisztikus realitása ez, amelynek érvényessége kikezdetlen, mivel szigorúan belső – tautologikus, mint Wittgenstein mondta volna. Lásd *Logikai-filozófiai értekezését* (Budapest, Atlantisz, 2004.)

⁷ L. Chauvel: *La Spirale du déclassément*, Párizs, Seuil, 2016.

elemibb szolidaritás szabályai felmorzsolódnak. Az emberi realitás szétfoszlik, és a könyvedén elmélkedő és heverésző vezetők aranyozott szalonjaiban nem marad belőle más, mint Isten és az egyenletek, miközben a másik világban morzsákon marakodnak. A középosztály eltűnésével egy közös világ vész el – az általános hasznosság eszményei, a közjó, amelynek mindig is az volt a feladata, hogy fenntartsa egy középosztály állagát, amely korlátokat szabott a végletes nyomornak és a végletes gazdagságnak, és ahogy Euripidész több mint húsz évszázaddal ezelőtt írta az *Oltalomkeresőkben*, egyenesen a demokrácia lehetőségét testesítette meg.⁸

Ez a hasadás mégis alig szítja még fel a nép politikai gyűlöletét a jómódúak ellen. Belső megosztottságok határtalan során törnek meg. Minthogy a legtehetősebbek körülményei elsősorban a hozzájuk hasonlóvá válás szenvedélyét táplálják, minthogy a szegénység büszkesége, amelyet a jövőbeli elégtétel reménye táplál, az agresszív szegénykezésnek adta át a helyét, hiszen a mindenhová eljuttatott üzenet szerint csak a mértéktelen fogyasztás adja az élet értelmét, és hagynunk kell, hogy könnyű élvezetekkel bekebelezzen a jelen. Ilyen és más okok folytán a kizsákmányolt többség jogos haragja a kisebbség ellen rövidre záródik, megoszlik a kis haszonélvezők gyűlölete és a kis bűnösök félelme között.

A birtokban lévők gazdagodásának sebessége növekszik, a lecsúszás spirálja gyorsul. A hatalmasok gazdagsága meghaladja a képzeletet, és annak kínja, amit hajdan „hóvég”-nek neveztek – de ma már a következő tíz vagy húsz év van adóssággal megterhelve –, nem elgondolható a felső osztályok számára, amelyek csak óriási profitjuk *változásaira* kapják fel a fejüket. Az „igazságtalanságról” szóló beszéd elavult. A szemérmertlenség korában élünk. A nagyvállalatok igazgatóinak járandóságai, a média által ajnázott sportolók fizetései, a művészek jövedelmei trágár mértékűek. Az egyenlőtlenések elértek azt a pontot, hogy már csak a *két emberiség* hipotézisével igazolhatók.

Korunk világának második elviselhetetlen vonása környezetünk fokozódó pusztulása. A levegő, a talaj és „termékei”, a növényzet: minden szennyezett, mocsok fojtogatja. Holott a természet mindig is a megújulás képessége, az Ugyanaz ismétlődése volt számunkra. Azt mondtuk, a kultúra termékei elhasználódnak, elöregednek és elpusztulnak, a természet ezzel szemben lényegében a tavasz. Minden mindig újrakezdődik. Az Ugyanaz örök ismétlése, szüntelen újraindulás, ugyanazoknak a formáknak a mágikus újramegjelenése, változatlan frissesség. Az *Antigoné* kórusa „a szüntelenül termő Földanyáról” énekel (338–339.). Nos, a Föld elfáradt, a 21. század a kimerülés és a sivatagok százada lesz. Az emberiség korlátai elé állítja a természetet. A talaj termékenysége kimerül, a források kiszáradnak, a készletek elfogynak.

Hans Jonas a *Principe de responsabilitéban*⁹ felveti a visszafordíthatatlanság kérdését. Azt mondtuk: mi, törekeny halandók évszázadokon keresztül a technikával védekeztünk a természet ellen. Ám technikai lehetőségeink olyan mértékben megnöttek, hogy most már nem csupán az élők külső jegyeit befolyásolják, hanem magát az élet alapját – szolgáljanak példa gyanánt a genetikai módosítások. Technikai beavatkozásainkkal visszafordíthatatlan változásokat idézünk elő, a boszorkányinas szerepét játsszuk. A természet, most először, sebezhetőnek tűnik. Évszázadokon át a technikával védjük magunkat a természet ellen. Mostantól a természetet kell védeni a technikától. Csakhogy ma, majdnem fél évszázaddal Jonas elemzése után immár nem a természet megváltoztatásáról, hanem

⁸ „Mert háromféle polgár él: a gazdagok / dologtalan mindegyre többre éhesek. / A koldusok, ha még kenyér se jut nekik, / veszélyesek: vad irigységre hajlanak, / dusakra mérgezett fulánkot öltve ki, / kiket gaz népvézerek nyelve lépre csalt. / A közbülálló tartja fenn az államot / a három osztály közt, államrend őreként.” *Oltalomkeresők*, ford. Kárpáty Csilla, in: *Euripidész összes drámái*, Budapest, Európa, 1984, 238–245.

⁹ *Le principe de responsabilité*, Párizs, Flammarion, 2013. Eredeti kiadás: *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*, Frankfurt a. M. Insel, 1979.

megfojtásáról van szó: az élő fajok és a természeti erőforrások „megújulásának” feltételei nem hozhatók össze, az újjászületés ciklusa megszakadt. A tavasz vége fenyeget.

Az utolsó elfogadhatatlan, amely kétségtelenül magában foglalja és spirális mozgásban tartja a két előbbit, a gazdagság létrehozásának mai folyamatával kapcsolatos. Amit „kapitalizmusnak” nevezünk, diffúz, bonyolult, próteuszi természetű. Annyi bizonyos, hogy a részvényesi rendszer elterjedése, a pénzügyi spekuláció fontossága, az eladósodás általános elve és az új technológiák által lehetővé tett gyorsulás körülményei között valójában évtizedek óta egy új kapitalizmus van jelen: a gazdagság létrehozása adósság és spekuláció útján, ami hitelteleníti a munkát (a fizetés a szegényeknek való), elsorvasztja az erőket és az időt. Nem pontosan arról van szó, hogy a szakadék *felé* rohanunk – és még kevésbé fejjel a falnak –, ez a rohanás *magá* a szakadék. A gazdagodás a jövőbeli emberiség rovására zajlik.

Ez a világ a mélységes egyenlőtlenségeivel, természetes alapjai beszakadásával, öngyilkos előrrohanásával, ez a világ, amelyet émelyítő örökségként hagyunk a jövőendő nemzedékekre, a miénk. És ha azt mondom, „miénk”, ez nem annyi, mint mást mondani a tegnaphoz képest. Azért nevezem „miénknek”, hogy azt mondjam: ez a világ, amelyet már évtizedek óta mi hoztunk létre, amelyet mi hagyunk felépülni, mindenesetre az a világ, amelyet az utánunk jövőkre hagyunk. Eszement egoistáknak, halálosan felelőtleneknek fognak találni minket.

És miért nem mondtunk semmit, miért állunk még ma is tétlenül, nem mondom, hogy belenyugvóan, de mindenesetre megpróbálva félrenézni? Miért hagytuk megtörténni, miért viselkedtünk a katasztrófa nézőiként?

Ez a könyv az engedetlenség kérdését azért *az engedelmességből kiindulva* tárgyalja, mert a világ folyásának abszurditásával, irracionalitásával szemközt az engedetlenség magától értetődő. Nem sok magyarázatot igényel. Miért ne engedelmeskedjünk? Elég kinyitnunk a szemünket. Az engedetlenség olyan mértékben indokolt, normális, hogy a reagálás hiánya, a passzivitás a megdöbbentő.

Miért engedelmeskedünk, és főként: hogyan engedelmeskedünk? Az engedelmisség stiliztikájára van szükségünk, amely egyedül vezethetne el az engedetlenség stiliztikájához. Újra kell definiálni az alávetettség, a hozzájárulás, a konformizmus stb. különbségeit; meg kell különböztetni egymástól az ellenállás jogát, az együttműködés megtagadását, a lázadást stb. Sokat tanulmányozták a demokráciakritikákat.¹⁰ Ez a könyv egy *kritikus demokrácia* gondolatát veszi védelmébe. A demokrácia egészen más valami, mint intézményesített forma, amelyet a szabadságjogok védelme, a pluralitás elfogadása, a többségi akaratok tiszteletben tartása ihlette „jó” gyakorlatok vagy eljárások jellemeznek. Még ha *ennek kell is lennie*, a demokrácia egyúttal a mindannyiunk szívében élő etikai feszültséget is jelenti, a politikára való rákérdezés követelményét, a nyilvános cselekvést, a világban forgást az egyetemes igazságosság elvét hordozó *politikai én* gyanánt, és legfőképpen nem az én egyszerű „nyilvános megjelenése” a belső énnel szemben. Abba kell hagyni a nyilvános és a külső összekeverését. A nyilvános én a politikai bensőségünk. A megítélés, a gondolkodás képessége, kritikai adottság bennünk. Az a pont bennünk, ahonnan az egyezményes igazságok, a társadalmi konformizmusok, az előregyártott gondolatok elutasítása előtör.¹¹

¹⁰ Lásd J.-M. Donegani és M. Sadoun kitűnő könyvét: *Critiques de la démocratie*, Párizs, PUF, 2012.

¹¹ Ebben az értelemben a kritikus demokrácia nem egy politikai rendszer a sok közül, hanem a politikai szubjektum etikai strukturálódása. Azt a mindenkiiben nyitott, strukturális lehetőséget jelöli, hogy ne engedelmeskedjen a másoknak, másoknak, az államnak és az intézményeknek, egy vetődés révén, amely az individuális én minden pszichológiájára, a lélek minden metafizikájára visszavezethetetlen.

A politikai ének ez az erőforrása mindazonáltal hiábavaló, terméketlen marad, ha nem támasztja alá kollektivitás, ha nem a jövőre vonatkozó, többesben elhatározott tervet hordozó közös cselekvésben ölt alakot. Enélkül az engedetlenségi mozgalmakat minden pillanatban az instrumentalizáció, a bekebelezés, a parancsszóra elfojtás, a vezetőváltás veszélye fenyegeti.

Azt a mozgalmat fogjuk „polgári különvéleménynek” nevezni, amely által a politikai szubjektum az engedetlenség állapotában találja magát.

A lázadás nem elhatározás kérdése. Akkor ragad magával egy közösséget, amikor a közös engedetlenségre való képesség ismét érzékelhetővé, ragályossá válik, amikor az elviselhetetlenség tapasztalata összesűrűsödve társadalmi nyilvánvalóság lesz. Ez előzetesen feltételezi a polgári különvélemény közös tapasztalatát és az arra való felhívást, aminek megélését önmagában és önmagáért senki sem kerülheti el. Szókratész („törődj magaddal”) és Kant („merj tudni!”) óta filozófiai szabálya is a gondolkodásnak és az időszerűtlen bensőségességnek.

Amikor a „szakértők” azzal hancegnek, hogy döntéseik névtelen és jéghideg statisztikák eredményei, az engedetlenség az emberi mivolt kinyilatkoztatása.

Ez a könyv nem az aktuális társadalmi mozgalmakat tárgyalja változatos megjelenési formáik (társadalmi küzdelmek, polgári engedetlenségi mozgalmak, ülősztrájkok, riadóláncok, a törvények nyilvános vitatása, lázadásra buzdítás) és motivációjuk (környezetvédelem, társadalmi igazságosság, jelképes elismerés, kisebbségvédelem, a személyes méltóság tisztelete¹²) szerint. Nem tekint el mindettől, hanem éppen azt akarja megérteni, a lázadások tényleges kitörésének közeledtével, hogy milyen mértékben lehet az engedetlenség az én felett aratott győzelem, a világ általános konformizmusának és tehetetlenségének legyőzése. A politikai szubjektum etikai körülményeire rákérdezve azt szeretné megérteni, miért olyan könnyű belenyugodni a világ aktuális berendezkedésének reménytelenségébe, viszont olyan nehéz nem engedelmeskedni neki.

CSORDÁS GÁBOR fordítása

---

¹² Erről lásd például, száz másik mellett, az itt alkalmazottól eltérő, részletesebb nézőpontból: S. Laugier és A. Ogien: *Pourquoi désobéir en démocratie?*, Párizs, La Découverte, 2011; M. Cervera-Marzal: *Les Nouveaux Désobéissants*, Lormont, Le Bord de l'eau, 2016.

A KRITIKUS NEVE

Néhány szó Havasréti József kritikusai praxisáról

Havasréti József (a továbbiakban, mint eddig és mindig is: Jóska) legfrissebb kritikája – legjobb tudomásom szerint – az Ungváry Rudolf *Eszmélésém története* című könyvéről szóló írás a *Jelenkor* 2023. novemberi számában. Átlátható, világos szerkezet, fejezetszerű tagolás. A rövid felütés informatív, sorvezetőként szolgál a továbbiakhoz, előzékenyen tájékoztat a kötet tartalmáról, képbe helyezi az olvasót. Az előrevetített kritikai kifogás (itt konkrétan: Ungváry „státusz-, illetve identitás-érzékenysége”, amely akár „irritáló is lehet”) nem végkövetetés, hanem belépő a szerző identitáskonstrukciójának a megértéséhez. Ezt a konstrukciót Jóska kulcsfogalmak mentén rekonstruálja: írása felfejtő kritika, ha tetszik, nyomozástörténet. Tárgyilagos elemzés, amely úgy vezet a mű mélyére, hogy egyúttal kedvet csinál az elolvasásához is, miközben a kifogásait sem söpri szőnyeg alá. Mindehhez természetesen hozzátartozik az Ungváry-életmű alapos ismerete: a kritikus nem marad magára a könyvvel, annak teljes hátországát behatóan birtokolja.

Mutatis mutandis, a fenti eljárások és erények Jóska korábbi kritikai írásaira is jellemzők, egész a kezdetektől.

Jóskának nem jelent meg önálló kritikakötete. Legutóbbi könyvében, a *Ráolvasás*ban található egy könyvkritika-ciklus, négy írás, sorrendben: György Péterről, Király Istvánról, Réz Pálról és Radnóti Sándorról. Nyilvánvaló, hogy ez a válogatás a kötet tanulmányaihoz illeszkedik, nem pedig a kritikus pályája keresztmetszetét kívánja nyújtani. Ha azonban a teljesség igénye nélkül végigtekintünk Jóska könyvkritikáin, jóval eklektikusabbá válik a kép. Most csak a *Jelenkor*ban publikált munkákból szemezgetek: Vargyas Lajos, Csizmadia Ervin, Rainer Werner Fassbinder, Truffaut és Hitchcock, Boldizsár Ildikó, Dávidházi Péter, Szerb Antal, Sebők János, Csorba Győző, Róheim Géza, Szőnyi Tamás és így tovább. Zenetudomány és folklórisztika, politológia, filmelmélet, mesekutatás, irodalom- és eszmetörténet, rocktörténet, underground kultúra, pszichoanalízis, kulturális antropológia és így tovább.

Ez a számtalan különböző téma többé-kevésbé lefedi ugyan Jóska kutatási területeit, mégis: a könyvkritika más, mint a tanulmányírás. Ha néha úgy tűnik, hogy össze is csúszik a kettő (a Szerb Antallal kapcsolatos kritikák eredményeit Jóska nyilvánvalóan felhasználta Szerb-monográfiájában), a kritika mégis máshonnan beszél, más megszólalás-módot feltételez.

Melyek ezeknek az írásoknak a közös jellemzői?

Többé-kevésbé ugyanazok, mint amiket az Ungváry-kritikánál is számba vehettünk. Világosan előrevetített, átlátható szerkezet, sőt, a kétezres évektől kezdődően fejezetszerű tagolás. Előzékenység, a könyv „előolvasása”: a kritikus olyan olvasóra számít, aki még nem ismeri a kötetet. Mi több, ha szükségét érzi, életrajzi összefoglalót is nyújt, mint Róheim Géza esetében. Ismeri a szerző teljes életművét, illetve a vonatkozó alap- és háttér-szövegeket. Szabatosan rekonstruálja a bírált könyv fő állításait, célkitűzéseit, illetve kije-

---

Elhangzott 2024. április 10-én a pécsi Művészetek és Irodalom Házában a hatvanéves Havasréti József tiszteletére rendezett interdiszciplináris konferencián.

löli a legfontosabb problémaköreit. De a bírált kötet belső rekonstrukciója csupán a kötelező feladatok egyike. Ahogy azt a Bevezető Gábor *Irodalomtörténet a senkiföldjén* című könyvéről szóló írásban maga Jóska is megfogalmazza: „a kritikus egyik feladata az, hogy kulturális szempontból kontextualizálni kell a könyvet, amelyről ír...” És természetesen nem maradhat el az értékelés mozzanata, éles bírálatot is meg tud fogalmazni (mint például Csizmadia Ervinnek a demokratikus ellenzékéről szóló monográfiája esetében), ugyanakkor képes hangot adni az elragadtatottságának is, például a Fassbinder-recenzióban (a dicsérni tudás legalább olyan fontos kritikusi erény, mint az okos bírálat képessége).

Mondhatnánk persze, hogy mindezek többé-kevésbé egy lelkiismeretes kritikus szakmai kötelességei. Am ezenfelül ott a „hozzáadott érték”: a gondolkodásmód flexibilitása, illetve az a meglehetősen ritka vonás, amikor a kritikus nemcsak felfeji-rekonstruálja, hanem olykor tovább is gondolja az adott kötet koncepcióját. Bevezető Gábor Kulcsár Szabó Ernőről szóló könyve kapcsán él Jóska efféle kiegészítő meglátással, miszerint Kulcsár Szabó művének koherenciáját voltaképpen nem a rendszerbe integrált elméleti szempontok, hanem az ideológiai többletjelentésekkel szabadon felruházható konnotációk biztosítják. Itt most nem is ennek a meglátásnak a tartalma, hanem a ténye fontos: ahogy a kritikus meghosszabbítja a vizsgált könyv erővonalait, és új következtetésekre jut; ahogy nem csupán olvasója és recenzense az adott műnek, hanem aktív auktorává válik a mű intellektuális terének.

*

Jóska nemigen művel szépirodalom-kritikát, bírálati jobbjára érkező szövegekről szól. (Figyelemre méltó kivétel nem igazán elragadtatott recenziója Cserna-Szabó András első kötetéről, a *Fél négyről* a *Holmi* 1999. februári számában: sommás megállapítása szerint Cserna-Szabó „első kötete inkább harsány, mintsem erős bemutatkozás”). Értekező bírálati ugyanakkor nem tisztán szaktudományos recenziók, noha minden bizonnyal akadnak olyanok is a *Tabula* vagy a *BUKSZ* hasábjain. Rendre felbukkannak bennük ugyanis olyan irodalmilag megformált passzusok, amelyek nem csupán retorikailag tesszék elevenné az írását, de igazolják, hogy a kritika az esszé rokona, és személyes töltetnek köszönhetően önálló műfajként tarthat számot érvényességre. Amikor például Király István majd' ezeroldalas naplóját recenzeálja, pszichológiai portrét vázol fel, a zárlat pedig érzékenyen exponálja Király pályájának drámáját:

...a naplóról igazi tragédiája az, ahogy Király körül fogyni kezd a levegő a hetvenes évek végén, majd még inkább a nyolcvanas években. Helyezkedése ettől kezdve az állandósuló rossz helyzetfelismerésen alapszik; olykor szinte már komikusán ügyetlen. A nyilvánosság szemében népszerűsége és tekintélye töretlen, de a belső körben működők számára alakja kezd mind kínosabbá, feszélyezőbbé válni. Egyre növekvő üldözöttségi tudata azt sugallja számára, hogy mindenki szabadulni akar tőle – még gyerekei is. (...) az ideológia és az elvek primátusát hirdeti egy mindinkább pragmatikussá váló politikai közegben. Esszéi, publicisztikai írásai egyszerre kényszerítik bele a dogmatikus-szektás öskövület, illetve a veszélyes nacionalista szerepébe. A napló utolsó oldalai végül a rendszer összeomlását és az akkor már nagybeteg naplóról egyre növekvő tanácstalanságát rögzítik.

Ezt a részt azért idéztem hosszabban, hogy bemutassam a kritikusnak azt a gyakorlatát, amikor nem pusztán az olvasott anyagot – az élethossziglan vezetett naplót – ismerteti, hanem narratívát kerekít az olvasottakból, hőse élettörténetének a summázatát. De hasonlóképp vérbeli retorikai fogás a Juhász Ferencről szóló sommás kitétel a Réz Pál-kötet

illetően kivétel nélkül megfigyelhető valami furcsa, disszonáns elem”. Különösképp az a fénykép válik számára figyelemre méltóvá, amely József Attila instrukciói szerint lett megrendezve, s amely a költőt „fa tövében ülve ábrázolja, míg barátai – erdei banditák szerepét alakítva – az életére törnek”. Itt Jóska a kép szuicid jellegét emeli ki, ahol valaki épp a saját halálát rendezi meg, miközben „a nagy irodalmi ellenfél, Illyés (...) sötét és alig felismerhető árnyékként rejtőzik a fa tövében”, és arra a következtetésre jut, hogy „az egész csillebérci fotósorozat együttesen egy roppant árnyék képe: *adumbratio*, a jövő árnyéka, a bibliai tipológia értelmében”. Ugyanilyen erőteljesek a József Jolán (Jóska szavával: „a magyar irodalomtörténet egyik legfurább peremalakja”) mosolyáról megfogalmazott gondolatok. „Egy minden szépsége ellenére is félelmetes és neurotikus lárvaarcon ragyog e mosoly: győzedelmeskedő, olvatag, kíméletlen” – írja, miközben bekezdésnyi portrét rajzol József Attila nővéréről. Figyeljünk föl arra, hogy a leírás, legalábbis ami a mosoly karakterét illeti, nem verifikálható: a kritikus hitelét itt a saját esszéírói eszköztára biztosítja.

Számomra mindamelllett a legizgalmasabbnak az a rész bizonyult, ahol Jóska József Attila cipőire veti a tekintetét. A cipőt a társadalmi helyzet szimbolikus jelentőséggel bíró, „sajátos indexeként” veszi szemügyre, és ezt alaposan adatozza is, egészen a *Csoszogi, az öreg suszter* című József Attila-novelláig, ahol meglátása szerint a cipő a szegénység metonímiájának a szerepét tölti be. De nem is Jóska olvasatát szeretném rekonstruálni, amely a József Attila nélkülözése köré formált „szimbolikus sűrítést és a stilizálást” járja körül, hanem ismét csak a kritikus tekintet irányára igyekszem felhívni a figyelmet. Joan Didion nevezetes gyászkönyve, *A mágikus gondolatok éve* beszámol róla, hogy miután Didionnak sikerült megválnia halott férje ruháitól, a cipői komoly gondot okoztak: mintha a mindennapi viseletünknek ez a darabja őrizne meg valamilyen titokzatos módon a legtöbbet a személyiségünkben. És akár eszünkbe juthat itt Can Togay és Pauer Gyula holokauszt- emlékműve, a *Cipők a Duna-parton*. Mellbevágó hatásában minden bizonnyal szerepet játszik, hogy a meggyilkolt budapesti zsidók levetett cipői egyszerre személytelenek és személyesek: mind más-más karaktert, életutat, sorsot tükröz. Egyszóval arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy mennyire jelentésteli mindaz, amire Jóska felfigyel ezeken a képeken, noha mennyire nem magától értetődő, hogy a kritikus tekintetnek épp a költő cipőjén kellene fennakadnia.

A szépíró ott áll az értekező mögött-mellett, de talán nem is helytálló ez a kép, mert hogy a kettő a kritikus működés során igazából elválaszthatatlan egymástól. Az értekező Havasréti József legszebb és legszemélyesebb szövege mindazonáltal nem kritika, nem is esszé, hanem a mesteréről, Kisbali Lászlóról írt nekrológ. Ebben az írásban – amelyből most nem idézek – a portré és a pályakép megrajzolása, valamint a személyes érintettség, a szeretet és a ragaszkodás kifejezése nem szálazható szét, nem válik elkülönülő szövegrészek témájává, hanem ez utóbbi az egész írást átítatja.

*

Jóska kritikáit olvasva szembetűnik két visszatérő motívum. Az egyik a zsidó asszimiláció kérdése, úgy is, mint a modern magyar irodalomtörténet végzetes töréspontja. Ahogy a Róheim Géza-kötet kapcsán írja: „most, visszatekintve, szinte mintaszerű érvényességében látjuk-láthatjuk ezt a magyarságot – sok más nagyszerű magyar tudós és gondolkodó esetében is. Nyilvánvaló, hogy a magyar folklór Róheim Gézának, a »mese világa« Honti Jánosnak, a magyar irodalomtörténet Szerb Antalnak és Halász Gábornak ugyanazt jelentette: valódi (egyszerre reális és ideális) magyarságot, antiszemita törvényeket gyártó politikusoktól és sötétben gyanakvó kispolgároktól mentes szellemi világot”. Minderről kifejtett formában természetesen nagyszabású Szerb Antal-monográfiájában olvashatunk. A má-

sik, és az előzőtől talán nem is teljesen független motívum a vonzódás a perifériához. Nem csupán az underground, illetve a neoavantgárd szcénával kapcsolatos kutatásokra gondolok, hanem az általában vett szellemi undergroundra is, a szelárnnyékban, intézményen kívül létrehozott teljesítmények iránti érdeklődésre, és itt sorolhatnánk a neveket Oltványi Ambrustól egész a jelenlegi kutatási témáig, az Európai Iskoláig.

És ha már underground: az 1997-ben fanzinnak induló, majd bölcsészkarri lappá váló, szép emlékéü *Déli Felhő*t kezdetben Leiszter Attila és Lovyk Gábor szerkesztette. Már nem emlékszem, hogy Jóska miért vette föl egy ipszilonnal megvadított álnévként a neves ködlovag, Lovik Károly vezetéknevét, mindenesetre a második számtól már a saját nevéen szerepel az impresszumban, és *snowfield* néven közöl lemezkritikákat. Ezekben olyan érényekről tesz tanúbizonyságot, amelyek nem látszanak a fentebb körüljárt kritikáiban. Frappánsan lendületes, a *Magyar Narancs* gonzóját idézően személyes hangon szól, az ismertetés, kontextualizálás, kibontás, értékelés kritikai mozzanatait természetesen megtartva. Egy nekrológszerű kisesszé Tupac Shakurról, egy sor lemezkritika – a teljesség igénye nélkül: Prodigy, Chemical Brothers, Pantera, Körök (a 30Y elődzenekara), Anima Sound System –, valamint egy beszámoló Ganxsta Zolee és a Kartel pécsi koncertjéről. Látható, hogy Jóska érdeklődési köre a könnyűzene terén sem kevésbé szerteágazó, mint a társadalomtudományok területén. Olyannyira, hogy a Fantastic Plastic Machine-lemezkritika újraolvasása során magam is meghökkenve húztam fel a szemöldökömet: „Jellegzetes japán popzenei produkció: technikai precizitás, művészi extravagancia, műfaji idézetek az európai és az amerikai könnyűzenéből, és emellett valami nehezen megragadható, árnyalatnyi infantilizmus hatja át az egészet. / Igaz, sokan – sajnos én is – éppen ezt keresik a japán popzenében”.

Azért ne ez legyen a végszó. Lapozzunk vissza az első *Déli Felhő*-számig, amelyben mindjárt két Lovyk Gábor-írással találkozhatunk. Az első egy esszé, *A könyvtár és a könyv a mágia erőterében*, amely a könyvtár katalógusát, pontosabban a könyvek felsorolását „az érintkezésen, illetve a hasonlóságon alapuló mágia” működési elveként értelmezi. Ez az írás voltaképpen egy felsoroláselméleti áttekintés, amely Perneczky Géza Popper Leó-recenziójától Hamvas Bélán, Szabó Lajoson és Babbitson át jut el Lőrincz L. László *Holdanyó fényes arca* című detektívregényének a könyvtárleírásáig, ismét csak tanúbizonyságot adva, hogy Jóska milyen magától értetődő természetességgel közlekedik szellemi világok, eszmetörténeti regiszterek és irodalmi zsánerek között. A másik Lovyk Gábor-írás viszont könyvkritika, egy akkortájt megjelent, két novellát újraközlő Mircea Eliade-kötetről szól. Lovyk pontosan azt csinálja ebben a kritikában, mint egyéb könyvkritikáiban Havasréti: kontextusba helyez, felvázolja a két novellát, elhelyezi őket Eliade vallástörténeti munkáinak, konkrétan a jogakönyvének az erőterében, mint ahogy Eliadét is elhelyezi a harmincas évek szellemi áramlatai között, miközben kedvet teremt a könyv elolvasásához – mindezt a frissen induló fanzin négy oldalán.

Egy társadalomtudós a pályája során, mi sem természetesebb, könyveket is recenzál: ezek a bírálatok a tudományos munkásságának, úgymond, az óhatatlanul adódó melléktermékei. Ebben a rövid áttekintésben arra szerettem volna rámutatni, hogy Jóska nem ilyen szerző, az ő kritikái nem pusztán lábjegyzetek a tudományos életműhöz, nem pusztán az értekezői pálya alműfaját jelentik. Az ő kritikái klasszikus kritikusi érényekkel bíró, ráadásul több regiszterben is érvényesen megszólaló munkák, a műfaj jelentős teljesítményei. Lovyk Gábor, *snowfield*, Havasréti: Jóskának mint kritikusként önálló kritikakötet híján is neve van – nem is egy.

Noch etwas? Eötvös Péter

Mit vesztettünk – kit vesztettünk?

1966, Köln

Egész élete példamutató volt. Stockhausennél akart továbbtanulni, és ehhez azzal készült, hogy a *Gruppen*, Stockhausen három zenekarra írott főműve zongorakivonatát elkészítette, és azt vitte magával Kölnbe.

1978–1981, Párizs

Később Pierre Bouleznek, a kortárs zene másik pápájának lett szoros munkatársa, és Boulez rábízta az Ensemble InterContemporain vezetését.

Megmutatta Bouleznek a *Bornemissza Péter mondásait*, és felhatalmazást kapott arra, hogy darabot rendeljen tőlem: ez lett a *Truszova* – és az én első nemzetközi sikerem.

1985–2014, Szombathely, Nemzetközi Bartók Szeminárium, Klenjánszky Tamás és Mezei Mária
Az új Szombathely, ahol átjárás volt mindannyiunk műhelyei közt – de a középpontban az Eötvös–Kocsis-féle Bartók I. zongoraverseny állt.

Kékszakállú – itt már az Eötvös Alapítvány körvonalai kezdtek megvalósulni.

Központi problémája volt a zenekar felállításával való kísérletezés, ami későbbi operáinak lett vezérmotívuma. Ahogy Mártával együtt írtuk minden kompozíciómat, úgy köszönhetjük Mezei Marinak is Péter operáit.

2013-tól napjainkig és azután, BMC

Gőz László már úgy tervezte a házat, hogy otthona legyen az Eötvös Alapítványnak, és ez most már a jövőbeli kortárs művészeteknek is segítője lesz: fiatal karmesterek az egész világról itt tanulhatnak – megérteni azt, ami körülöttük történik –, és fiatal zeneszerzők itt tájékozódnak majd. Péter nagyon fog hiányozni – de az öröksége viszi tovább: a mindig friss gondolatait, hogy merre jó és merre érdemes továbbmenni.

Végül talán legszebb emlékem 1971-ből, Dahlem, Berlin

Berlini házamban hajnalig mesélt – *Stockhausen pontosan érti, hogy a legapróbb részlet milyen fontos a zenében, egészen addig, hogy milyen irányban legyenek a hangszórók* –, majd kimegyünk az elhanyagolt kertembe, ahol a fű és a gaz majdnem derékig ér, és a közeli botanikus kertből áthallatszik egy pár zseniális fekete rigó – egyikük a ház tetején –, a felkelő nap sugarai le se érnek még hozzánk, és Péter ott áll derékig a magas fűben, a hajnali megvilágításban, zöld tónusú ruhájában, mint egy mesebeli herceg – a nagy zenei titkok tudója.

A beszéd eredetileg Eötvös Péter búcsúztatóján, április 18-án hangzott el a BMC-ben.

CSÓK, HALÁL, SIKOLY, FÜGGÖNY LE!

Csáth Géza ismeretlen melodrámája

Előljáróban

Csáth Géza már kamaszkori naplóiban foglalkozott a színházzal, sőt több drámvázlata, színpadi művek cselekményével kapcsolatos ötlete is fennmaradt. Kosztolányival folytatott levelezésében közismerten szó esik operett-tervekről is,¹ s ezen elszólások alapján Szajbély Mihály meg is állapítja: „Csáthot különösen foglalkoztatta a zenés színmű, benne ugyanis a »hármasművész« (ahogyan Kosztolányi nevezte őt) legalább kétféle, írói és zeneszerzői hajlamát kiélhette volna. Sőt a harmadikat is, hiszen kéziratban maradt drámáinak színpadkép-vázlatai egyértelműen bizonyítják, hogy Csáth komolyan érdeklődött a képzőművészettel rokon díszlettervezés iránt is.”² Legtöbbet játszott darabját, *A Janikát* épp azzal a *Hamvazószerdával* közös esten mutatták be – 1911 tavaszán a Magyar Színházban –, melynek zenéjét ugyancsak maga Csáth szerezte. Hivatkozott cikkében Szajbély röviden összefoglalja a szerző színpadi műveinek eddigi megjelenéseit, utalva a szabadkai irodalmár, Dér Zoltán szövegközléseire,³ valamint saját kötetkiadására is, amelyben az addig ismert összes drámát igyekezett megjelentetni.⁴ Almási Miklós utóbbiról írt kritikájában megjegyzi: Csáth szövegei – egy-két kivételtől eltekintve – inkább a „kísérletezőről vallanak”, de ezenfelül azt is odaszúrja, hogy az író „elbeszélői habitusához nem illett a színpad”, így lényegében csalódás az 1996-ban kiadott drámagyűjtemény.⁵

2022 nyarán jelentősebb, Csáth- és Kosztolányi-kéziratokat tartalmazó hagyatéki anyag került a veszprémi Pannon Egyetemre.⁶ A megvásárolt dokumentumegyüttesnek (kiemelve ezúttal a Csáth-hagyatékot) különböző magángyűjtemények adták az alapját, melyek közül egészen biztosan azonosítható Dér Zoltán gyűjteménye. Utóbbinak azonban pusztán kis hányadát tartalmazza a kéziratgyűjtes: jelentősebb mennyiség került ugyanis Szabadkáról a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonába, valamint föltehetően lapanganak még számottevő kéziratok ismeretlen magánszemélyeknél határon innen és a

¹ Például: „Kedves Józsi, megkaptam a leveledet s az operett tervezetet. Igérem, hogy még e héten elküldöm a kért szöveget s ez tőlem áldozat lesz, mert most csakugyan nem vagyok hangolva a dalköltésre.” Kosztolányi Dezső levele Brenner Józsefnek. Bécs, 1905. jan. 23. In *Kosztolányi Dezső Levelezése 1. 1901–1907*. Szerk.: Buda Attila. Pozsony, Kalligram, 2013, 344.

² Szajbély Mihály: Csáth Géza drámái és ismeretlen drámatörédeke. *Élet és Irodalom*, 1996. nov. 15., 20.

³ Csáth Géza: *Hamvazószerda*. Szerk., bev.: Dér Zoltán. Budapest, Szépirodalmi, 1974; Csáth Géza: *Ismeretlen házban. I. köt. Novellák, drámák, jelenetek*. Szerk.: Bori Imre – Juhász Géza – Szeli István – Dér Zoltán. Újvidék, Forum, 1977.

⁴ Csáth Géza: *Az életet nem lehet becsapni. Összegyűjtött színpadi művek*. Szerk.: Szajbély Mihály. Budapest, Magvető, 1996.

⁵ Almási Miklós: Variációk a gyengeségre. *Élet és Irodalom*, 1997. jan. 17., 15.

⁶ Az irodalmi hagyatékot – mely a Kosztolányi családdal kapcsolatos kéz- és gépiratokat is tartalmaz – a Pannon Egyetem Könyvtár és Tudásközpont Muzeális Különgyűjteményében őrzik, a Sziveri János Intézet Kelet- és Közép-Európai Irodalmi és Társadalomtudományi Kutatóközpont szakmai felügyelete alatt.

Vajdaságban.⁷ A Csáth Géza szellemi örökségét képező autográfok sajnálatos szétszóródása komoly kihívás elé állítja a filológusokat több szempontból is. Nem teljes művek kéziratai kerültek ugyanis egy-egy gyűjteménybe, hanem az adott írásművekből bizonyos oldalak az egyik közgyűjteményben találhatók, míg más oldalak a másokban, a hiányzó lapok pedig olykor magánkézen maradnak.

A Veszprémben őrzött kéziratok között a szépirodalmi művek és művázlatok sorában több drámatörzsek is szerepel. Az *Egy csók!...* című „melodráma” (PEKT, Ms Csáth 1/3/1.) ellenben kivételes példa, hiszen teljes terjedelmében fennmaradt egy iskolai füzetben. Bár a színdarabot a kézirat alapján Dér kezdeményezésére és az ő szervezésében bemutatták Szabadkán, sohasem jelent meg nyomtatásban. A *Megemlékezés Csáth Géza születésének 75. évfordulójáról* elnevezésű eseményről az alábbiakat sikerült kiderítenünk: „A csók. Részletek a melodramából. Rendezte: Virágh Mihály. Előadták a Szabadkai Népszínház művészei az Életjel emlékestjén 1962. február 19-én a szabadkai zeneiskola nagytermében 19 órakor. Szereposztás: Margit, bíróné – Romhányi Ibi; Iván, őrnagy – Szilágyi László; János, szolga – Czehe Gusztáv.”⁸ A kézirat akkori tulajdonosa nemcsak a műsört állította össze, hanem ő írta az összekötő szövegeket is, valamint az előadás narrátorának szerepét is vállalta. Miután nem tudunk olyan film- vagy hangfelvételtől, amely ekkor készült volna, illetve nem találtunk tudósítást a helyi sajtóban (kötjük a *Magyar Szóban*) sem, kénytelenek vagyunk egyelőre beérni a fenti információkkal.

Az 1962-es ősbemutatót követően az *Életjel Évkönyvek*ben mindössze háromszor esett szó az estről: a honvéd őrnagyot játszó Szilágyi László, a János szolgát alakító Czehe Gusztáv, valamint a Margitot megszemélyesítő Romhányi Ibolya (Ibi) nekrológjaiban. „A Csáth-darabokban feledhetetlen munkát végzett: a Csók című ismeretlen Csáth-dráma ősbemutatóján a főszerepet ő játszotta” – így a mondat, mellyel utal a szerző, Lévy Endre az *Egy csók!...* című alkotásra a színész, rádió- és tévérendező Szilágyiról szóló megemlékezésben.⁹ 1983-ban tehát még mindig ismeretlen műként tekintettek a Csáth-szövegre, akárcsak majd 1998-ban, a Czehe Gusztáv életútját közlő híradásban: „1962. február 19-én egy mindmáig közöletlen, ennél fogva ismeretlen Csáth Géza melodramájából [*sic!*], A csókból mutattunk be egy részletet, amelyben a szabadkai színház jellemszínésze a Szolgát alakította.”¹⁰ Sőt, 2003-ban is szó esett a darabról, miután Romhányi Ibolya szerepei között az *Egy csók!...* Margitjaként nyújtott alakítást is felelmegették.¹¹

Ez idáig nem találtunk indokot arra, hogy az ősbemutatót követően végül miért nem publikálta a kézirat egykori tulajdonosa, Dévavári (Dér) Zoltán a drámai szöveget. Miután ő szerkesztette az *Életjel Évkönyveket* is – melyekből a fenti passzusokat idéztük –, a kérdéses mű újra és újra a horizontjába kerülhetett, s még a kétezres évek elején sem döntött a Csáth-dráma közzlése mellett. Kétségtelen, hogy nem éri el kidolgozottságban, dramaturgiai téren és nyelvezetében sem *A Janikát* vagy épp a *Hamvazószerdát*, valamint sok helyütt inkább a kamasz író szárnypróbálgatását sejtjük benne, ám – még ha Almási Mik-

⁷ A Szabadkai Városi Könyvtár ugyancsak őriz Csáthtól dokumentumokat, valamint az MTA Könyvtár Kézirattárának és az OSZK Kézirattárának állományában is található komolyabb mennyiségű hagyatéki anyag az írótl.

⁸ Dér Zoltán: *Csáth Géza-bibliográfia*. Újvidék, Forum, 1977, 141–142., 1443. tétel. Lásd még *Életjel Évkönyv 1. 1958–1967*. S. a. r.: Dévavári Zoltán – Lévy Endre. Szabadka–Újvidék, Suboticei Munkásegyletem – Forum Lap- és Könyvkiadó, [1968], 103.

⁹ Lévy Endre: Halottaink. Szilágyi László. *Életjel Évkönyv 4. 1978–1983*, S. a. r.: Dévavári Zoltán – Horváth Emma – Lévy Endre. Szabadka, Veljko Vlahovic Munkásegyletem, 1983, 450.

¹⁰ [Dévavári Zoltán vagy Juhász Géza]: Halottaink. Czehe Gusztáv. *Életjel Évkönyv 7. 1995–1998*, Szerk., szövegmond., s. a. r.: Dévavári Zoltán. Szabadka, Szabadegyletem, 1998, 486.

¹¹ [Dévavári Zoltán vagy Beszédes Valéria]: Halottaink. Romhányi Ibi. *Életjel Évkönyv 7. 1999–2003*, Összegyűjt., s. a. r., szövegmond., utószó: Dévavári Zoltán. Szabadka, Szabadegyletem, 2003, 476.

lós szavaival élve „csalódást” is okoz – mégiscsak a Csáth-korpusz része, és nem utolsó sorban gazdagítja filológiai tudásunkat is.

Az *Egy csók!*... alcíme műfaji megjelölés is egyben: „melodráma”. A szöveg tehát a zenés színpadi tervekhez kapcsolható, s akad is benne zenei betétre történő utalás: az első és a második részt elválasztandó ugyanis egy „Intermezzo simfonica” [!] utasítással találkozunk a kéziratban, valamint rögtön az első kihúzott sorban is ezt olvassuk: „<Talán Erzsike után kellene visszahívni a hadnagyot és Jánost az intermezzo előttre hagyni>”.

A melodráma mint műfaji megjelölés több értelemben is relevanciával bírhat Csáth nyomtatásban eddig közöletlen műve esetén. Nem pusztán a feltételezhető zenekíséretben vagy zenei betétekben való gondolkodás igazolja ugyanis ezt a választást, hanem a drámai cselekmény is, mely némileg „iskolásan”, de megfeleltethető a *Magyar Színházművészeti Lexikon* meghatározásának, s összefüggésbe hozható a 19. század elejének francia színjátek típusával, ahol „a bűn leleplezésének és üldözésének izgalmas cselekményével a jó és a rossz örök konfliktusát” jelenítették meg, valamint a darabot „mindig erkölcsi és jogi igazságtétel” zárta.¹²

A kevés szereplőt felvonultató dráma helyszínül a Bíró és a Bíróné (máskor „Margit”, majd „Az asszony”) háza szolgál, időben pedig az 1848–49-es szabadságharc hónapjaiban vagyunk. Történelmi vonatkozásokról is beszélhetünk tehát, s ez a korszakválasztás tovább erősíti azon feltételezésünket, miszerint a rövid kis művet Csáth még kamaszkorában írhatta. Kosztolányi életrajzából is tudható, hogy az 1848-as örökség igencsak meghatározó volt a két szabadkai unokatestvér számára, de a Brenner családban szintén jelentős szereppel bírtak a ’48-as alapértékek.¹³ A kamasz Kosztolányi Dezsőnek még a gimnáziumi önképzőköri érdemkönyvbe is bekerült egy szövege az aradi vértanúkról, mely nem mentes az olykor patetikus, hazafias kiszólásoktól sem.¹⁴

A történelmi háttér ellenére a melodramai vonal győzedelmeskedik Csáth fiatalkori írásában. A szabadságharcos honvédek parancsnoka, Iván őrnagy (aki szintén különböző megjelölésekkel szerepel a szövegben: hol mint „Parancsnok”, hol mint „Iván”) ugyanis a Bíró feleségének volt kedvese. A szerelmi bonyodalom azonban nem áll meg e ponton: Jánosról, a szolgáról szintén kiderül, hogy szinte már önfeláldozóan epekedik az asszonyért, s csak azért szegődött el a Bíróék házába, hogy végre kaphasson egy csókot a fiatal nőtől. Az egyik jelenetben kifejti, hogy szerelme még hazaszeretetésénél is erősebb, s ha nem találkozott volna Margittal, már rég ő is a szabadságharcos honvédekhez csatlakozott volna. Adott tehát két szerelmes hazafi és egy férj, aki azonban a Habsburgoknak kémkedik, vagy még pontosabban: egy-két főből álló kémhálózatot működtet. Áruló voltát János leplezi le az asszony előtt, akinek ezzel végre megvan az alibije ahhoz, hogy szerencsétlen házassága miatt bosszút álljon. Azt már nem tudjuk meg, mi késztette annak idején a házasodásra, mindössze sejtjük: valamiféle érdek állhatott a háttérben. A dráma kettős gyilkossággal végződik: előbb Margit öli meg a Bíró, majd nem sokkal később a tettet magára vállaló János szúrja le az őt kikacagó (és egyben megalázó) asszonyt, aki „nagy kegyesen” végre hagyta, hogy a mindenét odavesztett férfi megcsókolja.

A műben szövetszerűen és tematikusan is történik utalás Bizet *Carmen* című operájára. Egyfelől Margit magakelletése lesz párhuzamba állítható a zeneirodalom legendás femme fatale-ja viselkedésével (például „A bíróné Carmen-szerű mozdulattal az asztalnak támaszkodik s gyengén mosolyogva a levegőbe bámul”); másfelől a szerelemföltétlésből

¹² *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Főszerk.: Székely György. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó – OSZMI. <https://www.mek.oszk.hu/02100/02139/html/index.html> (Utolsó letöltés: 2024. máj. 3.)

¹³ Lásd pl. Dévavári Zoltán: Messziről, szuronnal. Az ismeretlen Csáth Géza. *Magyar Nemzet*, 2004. júl. 3., 36.

¹⁴ Kosztolányi Dezső: Október 6. In: *Szabadkai Főgimnázium Önképzőkör Érdemkönyve*. Oldalszám nélkül. Vároasi Könyvtár, Szabadka, 91342/1956.

elkövetett gyilkosság összefüggésbe hozható Don José tétével, amennyiben Iván, a honvédparancsnok afféle „torreádor Escamillóként” vonul fel előttünk, hiszen az árulás ellenére sikerült győzedelmeskednie az ellenség fölött. Ha Csáth más szövegeivel (novelláival vagy épp esszéivel és kritikáival) hozzuk kapcsolatba az *Egy csók!...* című melodramát, akkor a szeretőivel kacérkodó nőalak ábrázolását, valamint a zeneirodalomra tett utalásokat hangsúlyozhatjuk. A *Carmen* előadásairól az író egyébként több ízben is közölt bírálatot, s azt sem felejtette el kiemelni, hogy az általa kedvelt filozófus, Friedrich Nietzsche kedvenc operája volt.¹⁵

A kéziratban maradt színdarabon mindennek ellenére érződik annak kidolgozatlan-sága: következetlenségei mind azt mutatják, hogy Csáth vagy eleve nem kívánt vele többet foglalkozni (talán el is felejtődött idővel), vagy nem szánta közlésre és/vagy bemutatásra. A szereplők nevei gyakran váltakoznak, a jelenetek nincsenek megszámozva, amiből arra következtethetünk: szerzőjük talán még újabb színekkel gazdagította volna a drámai cselekményt. Az utókor azonban másként látja az *Egy csók!...* helyét és szerepét: azáltal, hogy szerzősége Csáth Gézához köthető, egyfajta kanonikus státuszt kap, s mindenképp az irodalomtudomány – sőt, akár a művelt nagyközönség – érdeklődésére tarthat számot.

A kéziratról és a szövegközlés elveiről

Az *Egy csók!... Melodráma* kézírata 50 folió terjedelmű, fekete tintával írt és néhány helyen grafitceruzával javított autográf, mely egy iskolai füzetben található. A szöveg mellett grafikai elemek is láthatók egyes oldalakon, ahol Csáth a színpadképpel kapcsolatban kíván eligazítani: először a Bíró és a Bíróné házában lévő dolgozószobának, majd a második rész helyszínéül szolgáló hálósobának az alaprajzát adja meg.

A mű kéziratosszövegének közlésénél néhány egyszerűsített szövegkritikai jelet is alkalmaztunk, maradványok a forrásközléseknél és a kritikai kiadásoknál használatos betűhű átírásnál. Jeleztük az áthúzásokat („De mondja <édesem> miért sír hát”), de nem tüntetünk fel a szöveghez való hozzátoldásokat, továbbá nem jelöltük külön az alulról, illetve felülről történő betoldásokat, az írás közbeni és az utólagos áthúzások közötti különbségeket, illetve az írószerhasználat (fekete tinta versus grafitceruza) eltéréseit sem. A kiemléseket azonban kurzív szedéssel megkülönböztettük, szerkesztői megjegyzéseinket pedig [] zárójelben jeleztük („Megvetem magát Margit és nem is bocsátanék meg ha nem volna <itt> olyan idő itt körülöttünk amikor mindent [előző oldal verzóján:] *Künn trombitaszó...* [szöveg folytatása:] rövidesen el kell intézni meg <kell> bocsátani vagy ölni.”), akárcsak az olyan eseteket, amikor nem sikerült kiolvasnunk egy adott szót vagy szótagot („Ha megkapom elmegyek innen és <olvashatatlan szótag> ha eddig egy asszony miatt gyáván elbújtam a harcok elől ezután hétszeres bátorsággal fogok harcolni, mert számomra akkor nem lesz többé boldogság sehoh.”).

¹⁵ Cs[áth]. G[éza].: *Carmen a Népszínház-Vígoperában*. *Budapesti Napló*, 1907. okt. 13., 9. Lásd még Csáth Géza: *A muzsika mesekertje. Összegyűjtött írások a zenéről*. Szerk., s. a. r.: Szajbély Mihály. Budapest, Magvető, 2000.

Egy csók!... Melodráma

<Talán Erzsike után kellene visszahívni a hadnagyot és Jánost az intermezzo előttre hagyni>

Személyek.

- <Biró> A <fa> városka birája (54.)
- A felesége? (27.) *Margit*
- Etelka (lány) (19)
- Özv. Borosné (35.) a biróné barátnői.
- A szolgál (25.)
- A magyar csapatok parancsnoka: őrnagy (26.) *Iván*
- Az őrnagy adjutánsa, hadnagy
- <Osztrák> Kém

Katonaság, nép (a szinfalak mögött)
Történik 1849 januárjában
<Erdélyi> Egy erdélyi határszéli városkában

Első <rész> kép

Férfi dolgozószoba. Régies stílű nehéz, de értékes butorok

[itt a dolgozószoba alaprajza látható a kézíraton]

Második jelenet.

(Borosné bejő. Gyászruhás szomorú asszony)
(A két nő összeölelkezik)

Bíróné. <(Ugye kedvesem tehát most már minden rendbe) Maga> Látta már édesem a huszárokat, a honvédeket, mondja mit beszélnek? Csatából jönnek? <[olvas-hatatlan szó]> Mondja el mit tud!

<*Borosné.* Borzasztó baj. (Megsimogatja a fiatal asszonyt.) Azután újra árva>
De mondja <édesem> miért sír hát (Megöleli)

Borosné. A férjem után a fiam is. Most mondták épen; a fiam tegnapelőtt esett el. A homlokába fúródott egy osztrák golyó, a szép homlokába. Épen <olyan> mint az apjának és épen olyan homloka is volt mint az apjának. Borzasztó ez, borzasztó!
(Sír.)

A *biróné*. Legyen nyugodtabb édesem. (Kiabál) <Legy> És legyenek átkozottak az ellenségeink. Jöjjön üljön le ide. <Adjak talán egy kis> Adok egy kis szíverősítőt. (Kiabál.) János jöjjön be! (Megölelgeti az asszonyt.[]]

<János. János. Hozza ide>

János. Parancsol a ténsasszony?

Biróné. Hozza ide a törkölyt a pohárszékről.

János. Igenis. (merően néz az asszonyra.<)> Azután <elmegy> kimegy ahol jött)

Borosné. Hát látja édes lelkem így vesztettem el én <fél> két hónap alatt <mindenkit> azokat akik engem igazán szerettek. (Sír.)

János. (Bejön hozza egy tálcán a pálinkás üveget és kis poharakat. Az asszony egy kézmozdulattal jelzi, hogy elmehet. János némán távozik, de ismét éhesen nézi asszonyt.)

Biróné. Nézze dehát örülünk annak, hogy most már itt vannak <azok a kato> a honvédek és sokan vannak erős gyilkos fegyverekkel, s (az ablakhoz szalad,<)> kinyitja megölnék mindenkit aki ellenség és aki bánt bennünket.

Borosné. Ne örüljön annyira kedvesem mert <(soka sok)> más rosszakat is beszélnek. Az <oroszok> muszkák is betörték erdélybe és nincsenek ám messze. Bem nem fog velök bírni nem fog velök bírni és akkor elveszünk. Az oláhok <pedig pedig> és osztrákok pedig elvégezik a többit. (Iszonyattal.) Itt a szomszédban Zalatnán egy hét előtt iszonyú dolgok történtek. (A *biróné* némán figyel.) Most hallottam ezt is. Az oláhok berontottak éjjel a községbe. Férfi <nincsen ott> nem volt ott sehol. Az asszonyokra és kis gyerekekre vetették magukat. A nőket megkorbácsolták és megbecstelenítették és azután megölték mindenkit. Iszonyú kínzásokkal ölték meg a kis gyerekeket. A szopósokat keresztrefeszítették vagy kettéhasították őket egy <kard> kardcsapással.

<*Biróné*. Jaj, ne mondja tovább... ez történt. (Sirva fakad és>

Biróné. Biztos ez? (<sirva> majdnem sirva fakad)

Borosné. Igen. Egy káplártól hallottam. Aki velök jött (kimutat az ablakon, ahol még mindig hallatsz<ik>anak [?] az elhaló trombitaszó töredékei.) régen ismerem ezt a fiút. <Ő> Ő látta a pusztulást az egész halott, vérbefulladt falut.

Biróné. Dehát ez nem lehet? <így én> Hát így állnánk! (Izgatottan járkal)

Borosné. (Sirva bólogat)

Biróné. <[olvashatatlan szó]> Jöjjön én is megyek. (Zavarosan) <Hadd látom azokat a katonákat a honvédeket> Megnézem a honvédeket és megmondom nekik, hogy harcoljanak halálos elkeseredéssel és hogy mentsenek meg bennünket. (A *biróné* nyakába vesz egy sált. Elmennek.)

– A szín félperccig üres –

Második jelenet.

(Azután bejön a bíró a jobb ajtón. Őszbe hajló, <vén> vén arcú férfi. Vörös orral. Simára borotválva. Szürke ruhában. <) T> Türelmetlenül néz ki az ablakon azután leül az asztalához. Azután újra felugrik és elfüggönyözi az ablakot. Még kinéz a függönnyet félrehúzza és a fenékajtóhoz siet. Bebocsátja a kémet. Az íróasztal elé állanak. A bíró majdnem sűgva beszél.)

Biró. A feladata lesz kimenni a hegyre és ott a nyugati lejtőnél <[olvashatatlan szótag]> a hágónál

A kém. Ahol az a nagy fenyőfa van...

Biró. Igen ott várják önt. És elvezetik a vezérhez. Ott pedig el fogja mondani, hogy a <sereg> honvédek ezernél csakugyan nincsenek többen. Igen fáradtak. Könnyű lesz velök elbánni az éjjel (hunyorit)

Kém. Az nem lesz nehéz valóban.

Biró. Ezeket kell megmondania, s azt is mondja meg, hogy a bíró küldte

Kém. Igen.

Biró. Siessen. De óvatosan ám. Én ajánlanám, hogy tíz óra felé már <üssenek a városra> fogják körül a várost. A sereg valószínűleg korán fog lefeküdni. És az első álom a legmélyebb.

Kém. Igen akkor lesz legjobb.

Biró. <Ne> Erre menjen (Nem fognak kezét; <A jobb> A fenék <ajtón ereszti ki> akarja kiereszteni, de azután láthatólag mást gondol és a jobb ajtóhoz viszi.) A <kert ajtón>

Biró. A kis kertajtó nyitva van...

Harmadik jelenet.

(Künn a parancsnok hangja és lépések zaja)

Parancsnok (künn) Itthon van a bíró.

<*Biró.*> János (künn) Itthon van, tessék, (kinyitja az ajtót)

Parancsnok. (Csákóval bevonul...<)> Fiala 30 éves fekete ember. Kicsiny bajusz. Oldalt elválasztott nagy haj.) Jónapot. (Kezét nyújt)

Biró. (Alázatosan meghajlik)

Parancsnok. Kedves bíró úr az én embereimnek sürgősen kell szállás. <Hatszáz embert> Nyolcszáz <embernek> embert kell elhelyeznünk egy óra alatt mit gondol <sik> lehet-e?

Biró. Igen, ki ne fogadná <a haza derék védőit> örömmel a házába a haza derék védőit és ki ne <válna meg> adná oda örömet a saját fekhelyét is...

Parancsnok. Például ön is?

Biró. Miért kérdi parancsnok úr?

Parancsnok. Mert én itt önnél kérnék szállást. <Jó lesz ez a kanapé?>

Biró. Kész örömmel uram. Nagyon szívesen. Jó lesz ez <az ágy> a pamlag. (Rámutat a pamlagra.)

Parancsnok. Hogyne (megtapogatja) kitűnő. De magam korán szeretnék feküdni. <Talán ön végezne> Az elszállásolást nem is végzem el teljesen hanem megkérem önt járjon kezére az adjutánsomnak. <A haza nevében.> Kemény verekedésünk volt. Nagyon fáradt vagyok. (Ásit)

Biró. <Szívesen uram.> Hol történt az ütközet. <Itt a hegyek aljában aljában.>

Parancsnok. Itt a hegyek aljában...

Biró. Osztrákok?

Parancsnok. Osztrákok és oláhok! És két <*Biró*> kémet fogtam el, mindketten magyarok voltak és mégis az ellenség szolgálatába állottak. Mind a kettőt <fölhúztuk> fölhúztam (Ásit) <Jerünk.> Jerünk. Köszönöm. (A bíró <kinyitja> aki

fölkészült, kinyitja az ajtót, alázatos és alattomos képet ölt amint hallja a „felhuzást”. <(> Kimennek. <(> A biróné ebben a percben megjelenik a <ba> jobb ajtóban. Megpillantja a parancsnokot és megismeri. <Azután> Mikor becsukódik az ajtó, hirtelen az ablakhoz szalad és utánnuk néz. Felhuzza a függönyt, kinyitja az ablakot. Künn már <sötét lett> alkonyodik. A hó kékesen világít <csupán>. Trombitahangok <mindig> elvétve messziről hallhatók. [beszúrva a másik oldalról:] Ide egy jelenet Erzsike és a Biróné között

Negyedik jelenet

Biróné és János. (János lassan jön be a fenéken és nézi a kihajoló asszonyt. Mikor a birónő észreveszi őt megszólítja <Megismerte> Az asszony csakhamar becsukja az ablakot. De a függönyt le nem ereszti.)

János. Megismerte a parancsnokot

Biróné. Igen megismertem... mit akar ezzel

János. Semmit, csak azt, hogy <ez> most már itt egy ember aki<nek> miatt érdemes hűtlennek lenni.

Biróné. (Mintha nem hallotta volna) Az arca csak igen keveset változott. Megfériasodott és megszépült. Azt hiszem, hogy a vér és a puszkaporfüst megszépíti a férfiarcot.

János. <[olvashatatlan szó]> Az én arcom nem szépülhetett meg. Maga miatt hagytam ott a szüleimet és álltam ehhez <a kémhez gazemberhez, maga miatt> gazemberhez, akit férjéül tisztel, <ön miatt> és *szere*t is. És ön miatt nem mentem el a csatákba mert mindig látni akartam és várni, hogy a csókot amit ígért megadja. <Pedig hagyja el és Adja ide és azután lat> Sose követeltem, most is csak így szépen kérem adja meg azt a csókot ha már nem szeret és sose is fog szeretni. <Hagy menjek a> Ha megkapom elmegyek innen és <[olvashatatlan szótag]> ha eddig egy asszony miatt gyáván elbújtam a harcok elől ezután hétszeres bátorsággal fogok harcolni, mert számomra akkor nem lesz többé boldogság sehol. Ezt az egy boldogságot kell várnom (A biróné Carmen-szerű mozdulattal az asztalnak támaszkodik s gyengén mosolyogva a levegőbe bámul) még az egész életemre s bármelyik pillanatban talán arra szeretném kérni, <hogy ne kapja adja meg és ne> hogy ne is adja meg soha azt a csókot mert akkor már tudom, hogy vége mindennek ami ebben az életben szép és jó... <[olvashatatlan szó]> És <Biróné.>

sohase leszel az enyém, mert hü akarsz maradni ehhez a gazemberhez, ehhez a hazaáruló becstelen vén kémhez, aki ma <éjszakára> is már izent az ellenségnek, hogy éjszaka orozva rohanják meg a falut, <támadják> Mert a honvédek fáradtak és mert férfi nincsen a faluban csak <nyomorul> öregek bénák és egy ilyen nyomorult<ak> mint én akit <egy asszony miatt> te tettél ilyen nyomorulttá<|.>

Biróné. (Az utolsó szavak alatt <eros> kiesik a „szerepéből”. János szemeibe néz. Felsikolt) Honnan tudod hogy az uram izent az ellenségnek?

<Kih>

János. Kihallgattam; <mert tudni [?]> azt <akar [?]> a gyanús embert küldte aki már három hónapja minden héten egyszer megfordul itten

<Bíróné. És mit mondott neki> (szünet)

Bíróné. <[olvashatatlan szótag]> Gondoltam erre, de nem mertem elhinni. Az irántam érzett szerelmedre <mondod> esküdj meg, hogy ez igaz.

János. <Arra> Esküszöm reá.

Bíróné. (Révetegeten <és megváltozottan> néz ki az ablakon <ki>; a színésznőnek éreztetnie kell, hogy az asszonyban itt nagy változás történik <és más> és pedig a meglátott parancsnok irányában < >). Lassan akadozva beszél.) <Úgy hát János>

János. (Igen csendesesen akadozva, dadogva beszél) Lássa be tehát hogy e miatt az ember miatt <nem szabad, nem lehet hogy ilyen> utasítsa vissza az én életemet amelyet magának <ajánlok> ajánlottam mert ilyen igazságtalanságnak nem lehet történnie. Értse meg, hogy nem lehet és nézzen rám a szemeivel (át akarja ölelni) és adja meg a csókot (a mozdulat nagyon félénk mintegy elkészült a visszautasításra)

Bíróné. (Hátra lép.) Ne még János (Komolyan beszél.) Nézze még tudnom kell, hogy csakugyan becstelen <gaze> gazember-e hogy megérdemli-e azt hogy elpusztuljon. Ezt tudnom kell előbb <lássa>. Ugye belátja... (Zavartan) és csak azután lehet beszélni majd másról. Mindenesetre kérem, hogy legyen közelben este és ha hívom (kacéran) a csókot <megkapja érte> – ha igaz amit mondott. – meg fogja kapni

János. (Egy mozdulatot tesz amely elárulja, hogy kérdezni szeretne valamit. De hirtelen visszarezzen, mert az ajtón <belép a parancsnok.>) kopognak

Új jelenet

Voltak, Parancsnok.

(Az asszony int. János erre sietve kimegy)

<Parancsnok.>

Bíróné. Szabad.

Parancsnok. (Belép) Jóestét kívánok. (Pár pillanatig némán néznek egymásra)

Bíróné. Nem ismeresz meg Iván?

<Parancsnok. Nagyon is megismerem.>

Parancsnok. (Kissé meghatottan) Margit, hát itt találkozom magával.

Bíróné. (Hallgat)

Parancsnok. Férjhez, ment hozzá? Mióta a felesége?

Margit. Már másfél esztendeje.

Parancsnok. Boldogok.

Margit. Igen.

Parancsnok. Ennek <nagyon> szivemből örülök. <(Ámbár ha Margit meg kell valani) Ámbár ha megvallom az igazat>

Margit. Igazán? <örül neki?>

Parancsnok. <Hogyne> Igen, tudja így a háborúban hamar felejt az ember és hamar megbocsát. ... És ha arra gondol, hogy holnap a hazáért homlokon vágja egy ólómgolyó, nem ér reá arra gondolni, hogy tegnap vagy tegnapelőtt oda akarta adni az életét valami bolondságért.

Margit. (szünet) <Mióta> Mikor állt be a seregbe.

Iván. <Négy> Fél esztendeje épen.

Margit. Mondja, milyen az <amikor embert öl> embert ölni.

Parancsnok. Kicsit szomorú, később az ember megszokja és örömet is talál benne.

Margit. <Tudja> Ezt értem, ó néha én is szeretnék ölni. És sokszor gondolok is reá ha hallom, hogy a közelben csata volt. Paripán ülnék. Nekivágnék az embertömegnek és jobbra balra vagdosnám a kardommal a fejüket. A lovam szügye tele lenne vérrel és az arcomra fröccsene

Parancsnok. (Nevet) Jól <állana> illene magának.

Margit. Én is azt gondolom (hiszterikus nevetés) pirosabb lenne az arcom, most úgyis egy <kicsi> kissé sáppadt vagyok.

Parancsnok. Nem az arca azelőtt is ilyen volt. Így halványan a legszebb, <emlékezem, hogy mindig> így tetszett nekem mindig és így <tetszett> tetszik ma is.

Margit. Mást nem szeretett azóta?

Parancsnok. Senkit

Margit. Én pedig sohase szerettem.

Parancsnok. <Nem hisze> Hazudik.

Margit. Miért, mondja meg.

Parancsnok. (A szemébe néz) Nem mondom meg és mégis tudja. És most is ahogy itten a nehéz fáradtságos nap után (a bíróné Carmen-pózba helyezkedik) a maga szemébe nézek, úgy tetszik nekem, hogy az egész nap sőt az egész életem fáradtsága mind csak azért volt, hogy itt találkozzam magával ebben a kis <nyomort> faluban és megmondjam, hogy maga volt az <Carmenszerű hévvel> akit életemben legjobban szerettem. De azért, higgye el: megvetem, mert hozzá tudott menni ehhez az emberhez akit nem szeret és akit utál. <mert el tudott feledni> Megvetem magát Margit és nem is bocsátanék meg ha nem volna <itt> olyan idő itt körülöttünk amikor mindent [előző oldal verzőján:] *Künn trombitaszó...* [szöveg folytatása:] rövidesen el kell intézni meg <kell> bocsátani vagy ölni. Nézzen rám és lássa be, hogy meg kell bocsátanom. <és> Átölelnem a derekát és megadni a bocsánatot... (Megcsókolja. Hosszú csók. Azután viharos ölelkezés.) Künn trombitaszó.

Iván. Isten veled. Félóra mulva jövök, az urad azt mondta, hogy itt kapok ágyat (Reámutat a kanapéra.)

Margit. Igen (Lámpát gyújt). Én magam fogom megvetni.

Iván. (Meg akarja ölelni, az asszony kisiklik) Félóra mulva jövök <aludni akarok. Fáradt vagyok> Föl fogsz kelteni?

Margit. Igen!

Kölcsönös szembenézés. <A> Iván lassan tétoválva távozik. Künn a takarodó hangjai egészen sötét van.

Új jelenet

<János>

Margit. (csenget)

János. (Bejő. Mindig ugyanaz a vágyakozó alázatos nézés)

Margit. Hazajött az úr?

János. Még nincs itthon! S azt hiszem <nincs jobb alkal>, hogy most kellene megadni a csókot. Az éjjel az ellenség rátör a falura s maga megint nem fogja beváltani az ígéretét...

Margit. Elég. Ha igaz amit az uram aljasságáról mondott akkor megkapja az ígért jutalmát. Különben nem. Várjon. Majd <az> éjjel legyen a közelben, hogy meghallhassa a hangomat.

János. A hangját meghallanám akárhonnán is.

Margit (<Int> Int, hogy menjen)

János (el.)

Új jelenet

<Ez A kert felől>

<Kopo> A fenékajtón motoszkálás hallatszik. Tolvajlámpával <Erzsike a> bíró és Erzsike lépnek be. A bíró maga előtt engedi a lányt azután némán átmegegy a szobán s a másik ajtón kimegy.

Erzsike. (Zokogva Margithoz siet és a nyakába borul. Csipkekendő van a fején. Kicsúszik alóla a szőke haja)

(Beszél:) Jaj édesem olvasd el ezt a levelet. Azt írják benne, hogy Gábor meghalt. <Piskiné!> Branyiszkónál lőtték le. Egy bajtársa írta, olvasd el, mellette volt amikor kilehelte a lelkét az én Gáborom. <Azt mond> Az volt az utolsó szava: édes Erzsikém.

Margit. (Simogatja)

Erzsike. Jaj ezt nem élem túl. Ezt <lehetl> lehetetlen túlélni mondd, hogyan lehet tovább élni. Az első és utolsó szerelmemet temették el; azt se tudom merre fekszik, azt se tudom hogy hol keressem; nincsen egyszereűen nincsen.

Margit. (Ezalatt kibontotta a levelet és elolvasta. Erzsike az asztalra borult. Rövid szünet.) Sohase szerettél senki mászt?

Erzsike. Soha

Margit. Szegénykém! (Simogatja.)

<*Erzsike.*> Megcsókoltátok egymást

Erzsike. Igen kétszer összesen és csak egyszer szájon... Ó én nagyon nagyon szerencsétlen vagyok; lehetetlen hogy ezt túléljem.

Margit. Nagy kár, hogy csak egyszer csókoltátok meg egymást a szájon.

Erzsike. Bizony kár, de ki hozhatja helyre, senki, senki. Istenem, ha a halottak föltámadnának!

Margit. A halottak nem támadnak föl

Erzsike. De igen az utolsó ítéletnél.

Margit. Nem hiszem.

Erzsike. Nem hiszed, ugyan ne mondj ilyeneket.

Margit. Egyszer él <az> az ember.

Erzsike. Mennyire sajnálom (szepegeve) Margit, de mennyire sajnálom, hogy nem akartam Gábort többször szájon csókolni. Pedig kért. Olyan szépen <kért. kért [?]> kért!

Margit. (Bólingat)

(Trombitaszó)

Erzsike. Az éjjel talán megint elmennek csatázni. Hány menyasszony fog újra sírni.

Margit. Bizony! <Képzeld, az> Láttad Ivánt. Kadocsa Ivánt.

Erzsike. Láttam.

Margit. Ő az ezredparancsnok.

Erzsike. Nagyon csinos fiú lett

<*Margit.*>

(Csend)

Trombitaszó

Erzsike. Istenem mi fog történni még... (Sír.)

Intermezzo simfonica

– MÁSODIK RÉSZ. –

(A bíróék hálósobája)

[itt a hálósoba alaprajza látható a kéziraton]

Mindaketten nagyon nyugtalanok.

Bíróné. Miért nem fekszel le már? <(Az asszon)>

Bíró. Nem tudok még aludni.

Bíróné. Én sem tudok.

Szünet. (A kakukkos óra 11et üt)

Bíróné. Azt hiszed, hogy az éjjel csata lesz a közelben. <[olvashatatlan szó]>

Bíró. Az ilyet sohase tudhatja az ember.

Bíróné. Mégis gyanítani lehet a dolgot.

Bíró. (Vállat von)

Bíróné. Én például attól félek, hogy csata lesz.

Bíró. Miért félsz, hiszen nem eshetik bajod.

Bíróné. Nagyon fáradt a sereg. <Nem fognak megbirkózni> Nem gondolod, hogy a honvédek nagyon fáradtak.

Bíró. Nem féltem én a honvédeket

Bíróné. Én féltem őket.

Rövid szünet.

(Puskalövés. <Agyulövés> Közvetlen közelből mozgolódás.)

Kiáltások: Gyertek, haho! (Trombiták)

(A <[olvashatatlan szótag]> színén lévőék felugranak.) <észre[...] K>

Kiáltás: Az ellenség a falú alatt van! Felgyújtottak már néhány házat!

Parancsnok hangja <[olvashatatlan szó]> *messziről:*

Utánnam, rohamlépés.

(A szobafüggönyön rohanó alakok árnyképe rajzolódik.)

Bíróné. (Holdkóros<an> tekintettel nézi a férjét.)

<Bíró.> (Sikoltozva kiabál.) Valaki itten <aru> értesítette az ellenséget, valami aljas ember.

(A csatazaj távoli állandó lármává lesz, katonaindulóval és trombitaharsogással és dobszóval.)

Bíró. Én nem tudom, nem hiszem.

Bíróné. Én pedig biztosan tudom

Bíró. Már honnan tudnád? (Nevet)

<Bir> (Kivül valaki azt kiabálja:)

Hang: <(> Le fogják ölni az egész falut. <Assz> Az asszonyok szedjék elő a konyhakéseket

Más hang: Kevesen <lesznek> vannak a honvédek!

Harmadik hang. Már ég legalább tíz ház

Bíróné. (Összezsapja a kezét) Iszonyú! (Hiszterikus mozdulatokkal rohan körül a szobán; ki akarja nyitni az ablakot.)

Bíró. Ne nyisd ki az ablakot!

Bíróné Miért ne nyissam?

Bíró. Mert én nem akarom

Bíróné. Mi közöm van hozzád?

Bíró. Az urad vagyok.

Bíróné Te vagy az uram? Te kém vagy Te értesítetted <a falut> az ellenséget. Kém voltál, aljas kém, az ellenség kéme. (A Bíró elképedt <arcot> arccal áll a szoba közepén az asszony mint egy bosszúangyal emeli föl a karját)

Egy hang. <Az o> A honvédek hátrálnak.

<A falu másik sarka>

Másik női hang. A falu másik sarka is ég.

(Sikoltozás. Lódobogás. Trombitaszó.)

Bíróné. És te miattad ég le itten a falu és hal meg <annyi> annyi ember. Mindig utáltalak, most is utállak, utállak, utállak (nekirohant, és fojtogatni kezdi. Dulakodnak. A nő üti a férfit. Feldöntik az asztalt. A gyertya leesik kialszik a világ. A szoba elsötétül.)

Bíróné. (kiált) János, János, János.

János megjelenik <a szoba közepén> bal ajtón habozás nélkül a fetrengő küzdőkhöz siet és a felülkerekedett Bíróba belemártja a kését.

Az asszony (<nevet> talpra áll nevet) Köszönöm köszönöm, most csak egy kis világosságot kell gyűjtanunk. Hozzon csak be lámpást.

János. <Mondja> Mi történt

Az asszony. Semmi, azaz mindjárt meglátja csak siessen gyűjtsön világot.

János. (Kimegy. Majd égő lámpával visszajő

Ezalatt az asszony kinyitja az ablakot. Tűzfény. A zsvijaj erősebbé lesz. Kivül győzelmi lárma.

I Hang. Kiverték, győztünk

II Hang. Az ellenség fut.

III Hang. A honvédek győztek.

Bíróné. (Kiordit az ablakon) Öljetek, győzzetek!

János. (Meglátja, hogy a holttest a Bíróé. Meghököl.)

(Nyögve:) Uram istenem. <A Bíró>

Bíróné. Meg kellett ölni ezt az aljas szemét embert. Képzelve (nevet) meg akart engem fojtani, mert megmondtam; <hogy> tudom ám <hogy>: *kém.*

<*János.*>

János. <Ne> (Megtörve) És maga hú volt hozzá <mondta> mindig. <(És nekem egy csókot se adott soha. De most nem merem kérni mert félek az isten haragjától, de mégis ne feledkezzék el rólam meg arról róla. És isten bűnül hogy meg ne feledkezzék a dologról: emlékeztetem.)>

<Ha Az>

Hang: Jönnék a honvédek.

Hangok: Éljenek a megszabadítóink!

<Hangok.>

(Az asszony az ablakhoz rohan. János mereven áll a hulla mellett. <A> Az ablakon kihajoló bírónét nézi. A zshivaj egyre közeledik. Végre közvetlen közelből hallatszik a katonák trombitája és a nép hálaadó kiáltásai)

A bíróné. Erre jöjjön Iván. Iván, Iván,...

János. (Összerezzen.)

Iván hangja.

A bíróné. Ne mossa le az arcát. Így akarom látni porosan, <füstös> füstösen... Ne mossa le. (A bal ajtóhoz megy ahol csakhamar megjelenik Iván alakja. A tisztjeivel jön. Köszönnek.)

<*Bíróné.*> *János.* Ez az ember a biró. Én öltem meg. Hogy miért ne kérdezzék. De kém volt azt tudom. És a saját füleimmel hallottam amikor az ellenség spionjaival beszélt.

Parancsnok. Pardont kapsz! Vigyétek ki ezt a hullát. És temessétek valahová.

(Négy közkatona kiviszi a hullát.)

<(Udvariasan és melegen az asszonyhoz: És mi most ennivalót kérünk egy szép assz>

Ránéz az asszonyra. Bizalmasan.)>

Leccsatolja a kardját és odaadja <a> Margitnak.

Margit. Köszönöm. (Hiszterikus nevetés.) Véres? <Ki> Megnézem

Iván. Ne nézze meg. (Mégfogja a kezét.)

<Paran> *Margit.* De azt hiszem, hogy mégis megnézem. (Egymás szemébe néznek.)

Iván. Megnézi?

Margit. Jó, nem nézem meg. (Nebet és odasimul a férfihoz. E pillanatban... a katonatisztek a háttérben beszélgetnek. János a bal előtérben kimeresztett szemekkel a jobb előtérben <olvashatatlan szó> beszélgető párt.)

János. Tisztelt parancsnok uram! <Ug>

Parancsnok. (Megfordul.)

János. Ugyebár én pardont kaptam.

Parancsnok. Megmondtam.

János. Igen, hát én most már elmegyek erről a vidékről és nincs is semmi keresni valóm itt. <A gazdám> Megöltem a gazdám, nincs aki kenyeret adjon. Vagy talán nem is ezért megyek. De az asszony az ön oldalán egy csókot ígért nekem. S azt meg kell még kapnom. Kérem tehát.

Iván. Igaz, hogy maga egy csókot ígért ennek az embernek?

Margit. (Nevet) Igaz.

Iván Hát adja meg neki.

Margit. (Kissé félénken.) Jó, megadhatom. Jöjjön ide. (Egy lépést tesz előre és visszanéz a parancsnokra nevetve)

(A tiszték körülállják a „jelenetet”)

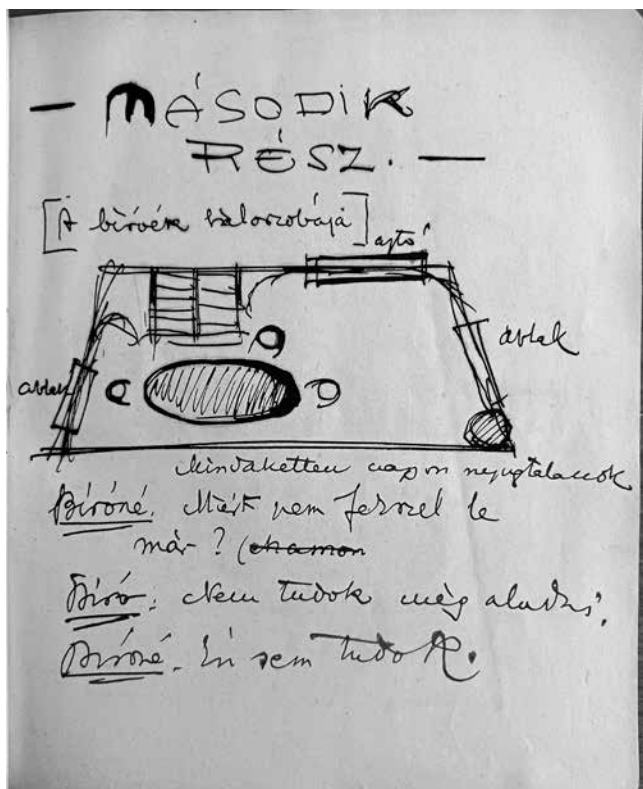
(Odatartja az arcát. János átöleli balkézével a nyakát. A jobbal pedig bedöfi a kését a nőbe. Sikoltás.)

János kiszalad.

A tiszték (felkiáltanak) Ah.

Iván. Ó, Margit! <(Nekirohan Jánosnak)>

Margit. (Sikolt). (Függöny le.)

Csáth Géza *Egy csók!...* című színpadi művének kézirata a Pannon Egyetem Könyvtár és Tudásközpont Muzeális Különgyűjteményének anyagából.

Vörös Rébék

Arany-átiratok 2.

(Bírósági tárgyalóterem, szemben bírói pulpitus, jobboldalt esküdtek, balra kissé elkülönítve a tanúk pulpitusa, háttal a nézőtérnek ülnek a szereplők, onnan szólítják őket.)

BAJÓ MIHÁLY Nagyszalonta választott bírāja
BÍRÓ: MISKOLCZI MIHÁLY szalontai főszoigabíró
FÁSI ILONA Gali István 18 éves cselédje
FÜSÜS NAGY JÁNOS másodrendű vádlott
GALI ISTVÁN elsőrendű vádlott
KOZMÁNÉ szalontai javasasszony
SZÉKELY JÁNOS Veress Rebeka férje, 40-es évei közepén járhat
SZÜTS MIHÁLY a város törvényszolgája, ármása
TÖRVÉNYSZÉKI SZOLGA
ÜGYÉSZ: GULYÁS KIS FERENC fiskális, ügyész, a vád képviselője
ÜGYVÉD: BIGE MÁRTON fiskális, Gali István védője
VASVÁRINÉ Veress Rebeka lánya
VERESS JÁNOS Veress Rebeka testvére, 52 éves
VERESS REBEKA szalontai javasasszony
WESZPRÉMI JÁNOS borbély, szalontai lakos

TÖRVÉNYSZÉKI SZOLGA

Álljanak fel! A bíróság.

BÍRÓ

Az Úr 1808. esztendejének szeptember 15. napján Nemes Bihar Vármegye Magistralialis Esküdtszékének nevében. Itt megjelent nemes Gali Istvánt és tetteársát, nemtelen Füsüs Nagy Jánost vádolja Veress Rebeka nagyszalontai, nemtelen lakos. Kérem az ügyész urat, ismertesse a vádat.

ÜGYÉSZ

Nagyszalontai lakos, Veress Rebeka, ki Székely Jánosnak felesége, panaszának kivizsgálásában jár el a tekintetes esküdtszék, hogy e szerencsétlen asszonynak igazság szolgáltassék. Emlí-

tett Veress Rebeka azzal a váddal illeti nemes Gali István elsőrendű vádlottat, hogy őt fogságba vetvén megkötözte, szabadságától megfosztotta, tettelesen és szavakkal rajta erőszakot tett. Továbbá másodrendű, nemtelen Füsüs Nagy János azon váddal illetetik, hogy panaszost kézzel, kötéllel, egyéb eszközökkel megvervén, testi integritásában sértvén, egészségét és életét súlyosan veszélyeztette, asszonyi szemérmében meggyalázta, mellyel egyszersmind emberi mivoltában őt megalázván kegyetlen kínzásnak vetette alá.

BÍRÓ

Szólítom nemes Gali István elsőrendű vádlottat. Gali István, megértette-e a

vádat, és van-e hozzáfűznivalója az itt elhangzottakhoz?

GALI ISTVÁN *(feláll, kalapját a kezében gyűrőgeti)*

Tisztelt bíróság, én ezen cselekedeteket el nem követtem, Veress Rebekát sem meg nem kínoztam, sem meg nem gyaláztam. Az ellenem felhozott vádakban ártatlan vagyok.

BÍRÓ

Szólítom Füsüs Nagy János másodrendű vádlottat. Füsüs Nagy János, megértette-e a vádat, és van-e hozzáfűznivalója az itt elhangzottakhoz?

FÜSÜS NAGY JÁNOS *(feláll)*

Tisztelt bíróság, nem tettem semmit, a mi emberi vagy isteni törvénybe ütközött volna, semmit, mi lelkiösméremmel összeegyeztethetetlen nem volna. Ártatlannak vallom magamat.

BÍRÓ

Elsőként Szalonta város ármásai képviseletében szólítom Szüts Mihályt, a törvényszolgák strázsamesterét. A többi törvényszolgák nevében is eljár-e kend?

SZÜTS MIHÁLY

Tekintetes törvényszék, ahogyan én mondom, úgy mondja azt a többi is, ki résztvevője volt azon eseményeknek. Az én szavam az övéké is.

ÜGYÉSZ

Mondja el hát a maga szavaival, mi történt 1808. július 8-ának délutánján.

SZÜTS MIHÁLY

Az történt, kérném tisztelettel, nemes Bajó Mihály, Nagyszalonta város bírāja, minket négyünket, a város ármásait, nevezetesen, jómagamat, azaz Szüts Mihályt, Köteles Istvánt és Méhész Istvánt és Janó Jánost elküldött nemes Gali István Kölesér utcai házához azonnali hatállyal.

ÜGYÉSZ

Mi okból küldötte oda kendteket a nemes Gali István házához?

SZÜTS MIHÁLY

Azon okból kifolyólag, hogy kiszabadítanánk onnan Veress Rebeka nagyszalontai lakost, kit ottan fogva tart Gali István.

ÜGYÉSZ

Hogyan történt az a kiszabadítás?

SZÜTS MIHÁLY

Elsőnek csak felszólítottuk nemes Gali Istvánt, hogy adja ki nevezett személyt, de Gali István a kamaraajtót lakatra vetvén, minket Veress Rébékhez semmiképpen bé nem eresztett. Ezen az okon közülünk kettő, nevezetesen Janó János és Méhész István visszament a bíróhoz, s a dolog miben létét tudtára adván, Bajó Mihályt azt parancsolta, hogy az ajtót törjük bé, mely parancsolatot megértvén Gali István, az ármásokat bébocsátotta önként a kamarába, s úgy találtuk ott Veress Rébékét, kit kiszabadítottunk.

ÜGYÉSZ

Meg volt-e kötözve Veress Rebeka, mikor kiszabadították?

SZÜTS MIHÁLY

Akkor már, kérem, csak a kamarába volt elzárva, megkötözve nem láttuk, sem kezén, sem lábán béklyót nem találtunk.

ÜGYÉSZ

Köszönöm, nincs több kérdésem.

BÍRÓ

Megkérdem tisztelettel az ügyvéd urat, van-e kérdése a tanúhoz?

ÜGYVÉD

Ha nem volt béklyó a felperesnek sem kezén, sem lábán, miből gondolták, hogy Veress Rebeka ott fogva legyen, és nem önkéntesen tartózkodik Nemes Gali István házában?

SZÜTS MIHÁLY

Nem gondoltunk mi, kérem, semmit is, nem dolgozunk a gondolkodás, mink csak Nagyszalonta bírójának, nevezett Bajó Mihály úrnak a parancsát

teljesítettük, letett eskünknek értelmében.

BÍRÓ

Ha nincs több kérdés, elmehet, kend. Szólítom nemes Bajó Mihályt, Nagyszalonta város választott bíróját.

ÜGYÉSZ

Elmondaná az esküdtszéknek, mi okból küldte az ármásokat 1808. július 8-án nemes Gali István házához?

BAJÓ MIHÁLY

Mélyen tisztelt esküdtszék, aznap bejelentés érkezett, nevezetesen Ersók Vasvári Jánosnétól, ki gyárai lakos, és a sértett, Veress Rebeka leánya, hogy asszony anyját otthon nem találta, mert nemes Gali István őt már harmadnapja házában fogva tartotta.

ÜGYVÉD, ÜGYÉSZ *(együtt)*

Köszönöm, nincs több kérdésem.

BÍRÓ

Szólítom nemtelen Ersók Vasvári Jánosnét, gyárai lakost, ki nemtelen s reformata vallású, ki leánya Veress Rebekának.

ÜGYÉSZ

Mikor tudtad meg, hogy asszony anyádat, nevezett Veress Rebekát fogva tartják.

VASVÁRINÉ *(riadt, buta tekintetű, húszas évei közepén járó nő)*

ÉN, kérem, csak 1808. július 8-án dél körül értesültem asszony anyám szerencsétlen sorsáról, midőn őt a házában nem találtam, pedig frissen sült tepertős pogácsát hoztam néki. Igen szerette mindig is a tepertős...

BÍRÓ *(unottan)*

Maradjon a tényeknél, kérem, mi dolgunk a kendtek tepertős pogácsájával?

ÜGYÉSZ

Honnan tudtad, hogy nemes Gali István házában kell keresni az asszony anyádat?

VASVÁRINÉ

Hát, azt, kérem, mindenki tudta.

ÜGYÉSZ

Hogyhogy mindenki?

VASVÁRINÉ

Látták, kérem, az utcabéli asszonyok, amikor Gali nagy dérrrel-dúrral őt magával rángatta, s akkortól fogvást nem tért haza harmadnapra sem. És akkor kihűlt a tepertős, amit azért csak ott hagytam néki a verandán, mert...

ÜGYÉSZ *(leinti)*

Előfordult-e másszor is, hogy asszony anyád akár egyetlen éjszakát nem töltött saját házában?

VASVÁRINÉ

Á, az, kérem, az soha. Még ha nálunk érte is az este, mindég hazaigyekezett, az urammal együtt hiába marasztaltuk, hogy hosszú az út ebben a sötétben, de csak nem állt kötélnek. Az csak azt mondogatta volt, ne féljük mi őtet semmi veszedelemtől, meg nem akar ő a mi terhünkre lenni. Hát ilyen egy figyelmes lélek az én asszony anyám, most meg így tettek vele ezek a... Pedig annyira szereti a...

ÜGYVÉD

Az asszony anyád járt-e máskor is nemes Gali István házában?

VASVÁRINÉ

ÉN, kérem, azt nem tudhatom, de sok házhoz bójáros volt, az már egyszer biztos, hol gyerekszületésnél való segítség végett, hol betegség kúrálásából kifolyólag.

ÜGYVÉD

Tehát Veress Rebekát, asszony anyádat, bábaként ismerik a városban?

VASVÁRINÉ

Igenis, kérem, olyan híre járja néki.

ÜGYVÉD

Akkor nem lehetséges-e, ahogyan azt előzetes vallomásában nemes Gali István is állítja, hogy egyszerűen kúrálás céljából, mégpedig a vádolt beteg feleségének kúrálása céljából tartózkodott

nemes Gali István házában Veress Re-
beka?

VASVÁRINÉ

Azt, kérem, én nem tudhatom, csak azt
tudom, hogy három napja nem aludt a
házában.

ÜGYVÉD

És azt honnan tudod ilyen pontosan,
hogy három éjszaka óta nem aludt
odahaza, ha csak állítólagos kiszabadí-
tásának napján, nevezetesen július
8-án érkezte asszony anyád házához?

VASVÁRINÉ

Hát a szomszédok, az utcabeli asszo-
nyok nekem így mondták, kérem,
mert gyanús volt, hogy a kutya úgy
vonyított a láncon, mint aki se inni, se
enni nem kapott.

ÜGYVÉD

És ezek a szomszédok mondták azt is,
hogy Gali István erőszakkal rángatta
magával Veress Rebekát?

VASVÁRINÉ

Igenis, kérem, így volt.

ÜGYVÉD

Fölhívnám a tisztelt esküdtszék figyelmét,
hogy az előzetes meghallgatások
nyomán olyan vallomások is születtek,
amelyek szerint Gali István nemhogy
erőszakkal rángatta volna magával Ver-
ess Rebekát, hanem szép szóval, szinte
könyörögve kérte, jöjjön meggyó-
gyítani a nyavalyatörésben szenvedő
feleségét.

BÍRÓ

Ha nincs több kérdés, elmehet. Most
szólítom a tanúk padjára Weszprémi
János nagyszalontai lakost, ki egyben
Nagyszalonta városban borbély-se-
bészként praktizál.

*(kicsi, kopaszodó ember lép elő, kalapját a
kezában gyűrögöti)*

ÜGYÉSZ

Milyen állapotban találta 1808. július
8-án estve a sértettet, vagyis Veress
Rebekát, nagyszalontai lakost?

WESZPRÉMI JÁNOS *(tudálékosan beszél)*

Tisztelt esküdtszék. Kérem szépen,
midőn elémbre hozták nevezettet, gyen-
ge komplexiójúnak találtam, ha értik,
mire gondolok. Az egész teste reszke-
tett, és minekutána tőlem alaposan
megvizsgáltatott, találtam sérüléseket
szép számmal: *(mutatja magán)* a feje
tetejének hátulsó részén, itt, a két kar-
jának belső felén, itt, meg a farán és
combján nagy contusiókat, és füléből
egy darabocskát kivétem. Melyeket,
hogy így találtam, hitem mellett bizo-
nyítom.

ÜGYÉSZ

Mi okozhatta ezen nevezett sérülése-
ket a sértett testén?

WESZPRÉMI JÁNOS Minden kétséget
kizáróan megveretett bottal és kötél-
lel, fülét pedig éles tárggyal metszet-
ték meg.

ÜGYÉSZ

Ezen sérülések veszélyeztethették-e az
életét a sértettnek?

WESZPRÉMI JÁNOS Mivel a sérülés
igen kiterjedett, úgy veszedelmes álla-
potban volt ugyan a sok sértés miatt,
de halálossá az csak a sértettnek gyen-
ge complexiója miatt lehetett volna.

ÜGYÉSZ

Nincs több kérdésem.

ÜGYVÉD

Mitől lehet megbizonyosodva a sérülé-
seket szerző eszköz mivoltáról? Vagyis
ezeket a fentnevezett zúzódásokat
csakis kötél és bot általi megveretés
okozhatta-e?

WESZPRÉMI JÁNOS Igazság szerint
meg kell mondanom, nem csupán, de
az ügyész úr által ismertetett környül-
állások alapján ezen következésre ju-
tottam.

ÜGYVÉD

Szóval, akármilyen sérüléstől, akár
egy eleséstől is keletkezhetnek hason-
ló zúzódások az emberi tetemen?

WESZPRÉMI JÁNOS

Ha így teszi fel a kérdést, akkor a válaszom igenleges, azzal a kiegészítéssel, hogy a sértett gyenge testi complexiója és az ismeretes környülállások...

BÍRÓ *(közbevág)*

Tisztelettel, engedtessek megjegyz-nem, hogy éppen ezen környülállások kiderítése okán gyűltünk itt össze.

WESZPRÉMI JÁNOS

De kérem, a tudomány mai állása szerint...

ÜGYVÉD

Köszönöm, nincs több kérdésem.

BÍRÓ

Elmehet.

Szólítom Veress Rebeka sértettet, ki nemtelen, nagyszalontai lakos, reformata vallású. Adja elő, mi történt 1808. július 6-tól 8-ig terjedő napokban, mi panasztételre készítette nemes Gali István vádlottal szemben.

VERESS REBEKA *(negyvenes évei elején járó, fekete hajú, fekete szemű, karvalytekintetű, nagyon szemrevaló asszony, fekete kendő a vállán)*

Engemet, kérem, nemes Gali István azzal keresett föl házamnál, hogy ugyan jönnék már el őhözájá, mert a felesége igen beteg lévén, csak én tudok nyavalyatöréses állapotján segíteni.

ÜGYÉSZ

Mi okból kifolyólag tudtál volna csak te magad segíteni rajta?

VERESS REBEKA

Mert már másszor is segítettem én az asszonyon kenyőcsökkel, ráolvasásokkal, gyógyfüvekből főzött teával, borogatásokkal.

ÜGYÉSZ

Mi a foglalkozásod?

VERESS REBEKA

Gyógyítással, szülésénél való segédkezéssel keresem a betevőmet. Hírem van Szalonta határán túlonnan is, egész

Váradig hínak, ha szükség van a tudományomra.

ÜGYÉSZ

Értem, folytasd, mi történt azután, hogy nemes Gali István fölkeresett.

VERESS REBEKA

Igen, kérem. Mentem én vele, önként, mert ahová hínak, ott segíték, kérem, de aztán az a Gali, ez az ördögfattya kurafija, nem az asszonyhoz vezetett engemet, hanem a бүdös kamarába belökött, s bezárt egyenest.

BÍRÓ *(feddőleg)*

Válogassa meg a szavait az esküdtszék előtt, nem a kocsmában van.

ÜGYÉSZ

Mi célból zárt a kamarába?

VERESS REBEKA

Hogy ottan, kérem, előbb édes szóval, ígérettel, ajándékkal csábítgatván a kedvére tegyek néki.

ÜGYÉSZ

Hogyhogy a kedvére tégy?

VERESS REBEKA

Hát úgy, ahogyan az asszony szokott a férfiember kedvére tenni.

ÜGYÉSZ

És te a kedvére tettél?

VERESS REBEKA

Nem vagyok én olyan rosszéletű személy, kérem. Szép szóval mondtam néki: édes Gali, van tenéked hites feleséged, hát az Isten előtt tett esküdre nem adsz te semmit? Ezen ő fölbőszülve, rólam a ruhát leszagatta, kezemet lábomat kikötözte, és hiába sikoltoztam, többször megszeplősített ottan engemet a бүdös kamarában...

GALI *(közbekiabálva)*

Nem igaz. Hazudsz, te ördög szukája, sátán kurvája, egy ujjal se nyúltam hozzád...

BÍRÓ *(kalapácsával a pulpitusra ütve)*

Uralkodjék magán, vagy kivezettetem. *(A nőhöz fordulva)* Folytassa!

VERESS REBEKA (*egyre vadabbul*)
Tartott ottan étlen-szomjan, megkö-
tözve három nap és három éjjel. Köz-
ben mocskos vágyát napjában többször
kiélte énrajtam, és amikor megunta,
hívta komáját, nevezett Füsüs Nagy Já-
nost, hogy ő is kedvét töltsé rajtam, ki-
szolgáltatottságomat kihasználván...

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Hazudik ez, tekintetes esküdszék,
minden szava kigyóknak sziszegése,
varnyúnak károgaása...

BÍRÓ

Kendet is kivezettem, ha még egy-
szer közbekiált. Megértette-e, kend?

ÜGYÉSZ

Meddig tartott ez áldatlan állapot?

VERESS REBEKA

Amíg, kérem, az ármások segedel-
memre nem siettek, és meg nem szaba-
dítottak ezeknek a kurafiaknak a
mocskos kezei közül.

BÍRÓ

Ügyvéd úr, öné a tanú.

ÜGYVÉD

Honnan ismered nemes Gali István
vádlottat?

VERESS

Mondtam már, kérem, másszor is gyó-
gyítottam a feleségét néki. Sehonnan
máshonnan, mint innen.

ÜGYVÉD

Máskor is erőszakoskodott-e Gali Ist-
ván teveled?

VERESS

Igenis, kérem, ölelgetett, simogatott,
tapogatott, ha úgy kapott.

GALI (*közbekiabálva*)

Nem igaz, hazudik a beste kurvája, fe-
kete kányája!

BÍRÓ

Utoljára figyelmeztetem, ha nem tud
uralkodni magán, kivezettem.

ÜGYVÉD, ÜGYÉSZ (*előbb összesúgnak,
majd a bírói pulpitushoz lépnek*)

Kérjük a tisztelt bíró urat, hogy a vád-

lott és sértett szembesítését rendelje el,
hogy egymás szemébe mondhassa ki-
ki a maga igazságát, hogy elejét ve-
gyük az efféle rendbontásoknak.

BÍRÓ

A bíróság elrendeli nemes Gali István
elsőrendű vádlott és Veress Rebeka
sértett szembesítését. Kérem, álljanak
fel, és nézzenek egymásra. Nemes Gali
István, ki nagyszalontai lakos, refor-
mata vallású, mondja a vádlója szemé-
be, hogy hogyan is esett, hogy az ár-
mások ez év július 8-án kénytelen vol-
tak kiszabadítani itt jelen lévő Veress
Rebekát a kamarájának fogságából.

GALI ISTVÁN

Veress Rébékét a feleségem betegsége
miatt annak gyógyítása végett hívtam
légyen magamhoz. Más céloom velem
voltage, sem szemérmében, sem testi mivoltá-
ban én ötöt meg nem szeplősítettem.

VERESS REBEKA (*gúnyosan, édelegve*)

Ugyan, ugyan, édes Galim, hát nem
emlékszel, hogy harapdáltad lecsupa-
szított csecseimet, azt mondogatva,
hogy adsz pénzt, fehéret, csak enged-
jek neked?

GALI ISTVÁN

Szemedbe mondom, Veress Rebeka,
hogy én ilyen istentelen ocsmánysá-
got, jó keresztyén ember létemre el
nem követtem.

VERESS REBEKA (*gúnyosan*)

Hát most azt is tagadod, hogyan pró-
báltad begyömöszölni erőnek erejével
gyöngye szemérmembe ágaskodó fa-
szodat, mégsem sikerült.

BÍRÓ (*felkapja a fejét, szórakozottan*)

Nem sikerült neki?

VERESS REBEKA

Nem bizony, mert még ágaskodtában
is annyira kicsike neki, hogy sehogyan
se fért hozzá a likamhoz. Akkor dühö-
dött be, és húzott föl az ágasfára lán-
con, hogy hátulról jöjjön nekem, mint a
kutyák szokták csinálni, éppen úgy.

GALI ISTVÁN *(magából kikelve)*

Micsoda szemérmetlen beste teremtés vagy te, Veress Rebeka, hát nem szégyelled mocskos száddal bepiszkolni egy becsületes férjet, keresztyén apát?

VERESS REBEKA

Akkor is annyira férj és keresztyén apa voltál, amikor a бүdös likamba dugtad a karikásod faragott nyelét дühөdben, mikor már magadat férfivá ajzani nem tudtad?

GALI ISTVÁN *(kétségbeesve a Bíró felé fordul)*

Tisztelt bíró úr, nemes ember létemre miért kell eltűrnöm ennek az ebadta sátán kurvájának károгását? Elmondom inkább, ahogy volt, töviről-hegyire az igazságot, csak állítsák le azt az istenkáromló károгást. Mert igaz való, hogy én fogva tartottam ezt a Belzebúb szolgáját, de szemérmében meg nem sértettem, hozzá férfivággal nem közeledtem. Igaz az is, hogy láncsal a derekát megkötöttem, mert hogy ne tudjon dolga végezetlenül elrepülni.

BÍRÓ *(gúnyos fölényel)*

Úgy, komolyan mondja, hogy különben tényleg elrepült volna? Még hogy elrepül? Ember, hallja, hogy miféle babonáságot beszél össze, felnőtт, keresztyén ember létére?

VERESS REBEKA

Nem másért beszél mindent összevissza, csak hogy mentse póre baszdühét.

BÍRÓ

Maga meg vigyázzon a szájára, jót mondok!

GALI ISTVÁN *(makacsul)*

Igenis, kérem, hogy elrepül. Ugyanis hírében, nevében az egész városban, mint boszorkány tartatik számon. És szerte beszélnek róla, ha keresztülbucskázik a fején, hát varnyúvá változik s úgy elrepül, s a feleségemről le nem veszi a rontást, mit ő tett rá maga.

BÍRÓ *(gúnyyal)*

Gali, magát tanult ember hírében halottam, hogyan hihet el ilyesféle buta babonáságot?

GALI ISTVÁN *(szemlesütve, riadtan, de teljes meggyőződéssel)*

Igenis, kérem, hogy így volt. Többen látták a városban egyik portától a másikhöz szállni, hogy rontást vigyen oda, ahonnan valami hasznot remél. Boszorkány ez, kérem, nem közönséges asszonyszemély. Hiába is mondanánk mást.

VERESS REBEKA *(hisztérikusan közbeváгva)*

Miket hordasz itt össze, te istentelen, bezzeg nem boszorkányoztál, mikor komáddal, azzal a Füsüssel egyre másra meggyaktatok, amikor ahhoz támadt kedvetek, s férfi erőtök is viszszaért kis idő telтével, meg hogy a másikat lestétek a kulcslikon át, hogy mit mivel velem.

ÜGYÉSZ

Kérem a bíró urat elrendelni Füsüs János szembesítését.

BÍRÓ

Szólítom nemtelen Füsüs Nagy Jánost, hogy tanúskodják az őt ért vádak ellenében maga mentségére. Kinek hínak, hová való vagy? Hány esztendős vagy, és micsoda valláson vagy? Van-e feleséged, gyereked?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Füsüs Nagy Jánosnak hínak, Nagyszalontára való vagyok, 42 esztendős vagyok, van feleségem, gyermekem, reformata valláson vagyok.

BÍRÓ

Voltál-e valaha fogva?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Soha nem.

ÜGYÉSZ

Esméred-e Veress Rebekát, Székely János feleségét? És tudod-e, mi módon, mi okból hívatta nemes Gali István magához?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Veress Rébékét igenis ismerem, és tudom, hogy azért hívatta magához Gali sógor, mert a feleségét megrontotta boszorkányos praktikával, tudniillik, hogy a nyakát félretekerte, s a szeme rángatózott, s sem a szeme, sem a szája nem úgy járt, mint embernek, és a fél tagját sem bírta. *(mutatja)*

BÍRÓ *(félre az Ügyészhez, Ügyvédhez)*

Na egy újabb babonás paraszt, jól nézünk ki, még egy jó kis boszorkányper lesz a vége. *(fennhangon nem kevés gúnynyal Füsüshöz)*

Aztán mégis honnan tudod, hogy a felperes tette rá a rontást arra a szerencsétlen asszonyra?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Hogy a Gali István feleségét a Veress Rébék rontotta meg, azt egyenesen onnan tudom, hogy a Gali István cselédje, nevezetesen Fási Ilona nekem azt elbeszélte, hogy azon héten vasárnap, mikor Gali Istvánnal a vásárban voltunk, Gali István az utcán menvén, ötlet Veress Rébék előtálatla az útjában, s megölelte ezt mondván: „No édes Galim!” Ezt az ölelést meglátta az öreg Kozmáné, ahogy hallottam, hogy hívják, elment Gali Istvánékhöz, míg mi Váradon voltunk, s ott azt beszélt: no, meglássák kendtek, vagy magoknak, vagy cselédjeknek, vagy marhájoknak mostanában bajok lesz, mivel vasárnap Veress Rébék Gali Istvánt megölelte. Aminthogy csakhamar Gali Istvánénak baja is lett.

BÍRÓ

Úgy, tehát megölelte Galit, és Galinének tekeredett ki a nyaka?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Úgy volt.

BÍRÓ *(lemondóan sóhajt, legyint)*

Ügyész úr, magáé a tanú. *(foga között)*
Ezt az istenbarmát!

ÜGYÉSZ

És Gali István mit cselekedett ennek okán Veress Rebekával, hogy feleségét meggyógyítsa, vagy a te szavaddal élve, hogy „levegye róla a rontást”?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Mit cselekedett ezért Gali István Veress Rébékkel, én megmondani nem tudom.

ÜGYÉSZ

Hát téged miért fogadott meg Veress Rebeka kínzására? Kínzottad-e, verted-e ötlet, és miféle káromkodásokkal szidtdad, rajta erőszakot tettél-e?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Engem Veress Rébék kínzására Gali István sem nem hívott, sem nem fogadott, hanem az úgy volt, kérem, hogy mint kupeczek vettünk mi Gali Istvánnak 20 disznót. Azokat elhajtottuk a váradi sarlós vásárra, és el is adtuk, mellyeknek árát Gali István felvén, tőlem elválva többet reá nem akadtam.

BÍRÓ *(türelmetlenül közbevág)*

Miért érdekelné ez a sok zagyvaság az esküdtszéket, térj a lényegre!

FÜSÜS NAGY JÁNOS

De hát ez a lényeg, kérném szépen, hogy aztán hogy hazaértem Szalontára azon héten pénteken, uzsonna tájban elmentem Gali Istvánhoz, hogy véle számot vessek az eladott disznók eránt, s mindnyájokat szomorkodva találván, kérdeztem: nohát mi baja van kenteknek? Mire Gali István azt válaszolta: jaj, sógor, megvert engem az isten a rosszak által, erre ismét megkérdeztem: hogyhogy? Na, mire akkor előbeszélte, hogy az asszonyt megrontotta a Veress Rébék, és most a kamarában láncon van. Én akkor bémentem Gali István szavára a kamarába, s már akkor a Veress Rébéknek a derekára volt a lánc lakatolva s csakugyan a gerendára volt kötve,

olyan volt ott, mint egy fekete kánya, de úgy, hogy amiatt ülhesen, ült is a földön. S ekkor mondtam Veress Rébéknek, baszom az anyád születését, te boszorkány kurva, hogy csinálsz az emberből nyomorékot, gyógyítsd meg Galinét, mert mindjárt megkötözlek, s meg is kötöttem a kezét meg a lábát kötéllel, de többet egy ujjal sem bántottam vagy ütöttem meg. – Engem viszont a város őrei Gali István házából a városházára kísértek, ahol három napig szenvedtem.

ÜGYÉSZ

Miért volt szükség a szerencsétlen aszszony megkötözésére, ha már Gali úgyis láncra verte?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Azt megmondani pontosan nem tudom, de az biztos, hogy mikor megkötöttem kezét-lábát Veress Rébéknek, akkor estére, amely nap megkötöttem, fogadása szerint meg is gyógyította Gali Istvánnét, és azóta Gali Istvánnénak semmi baja nincsen.

ÜGYÉSZ

És Veress Rebeka érintkezésbe jött-e evvel a Galinéval?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Bezárva volt, vele érintkezésbe nem tudott jöni.

ÜGYÉSZ

Hát akkor Gali Istvánt még egyszer megölette?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Másodszori megöletetésről én nem tudok semmit is mondani.

ÜGYÉSZ

Akkor hát Gali Istvánnéval nem találkozott Veress Rebeka?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Nem, vele nem találkozott.

ÜGYÉSZ

És mégis meg lett gyógyítva?

FÜSÜS NAGY JÁNOS *(büszkén)*

Ez az igazság.

BÍRÓ *(egyre türelmetlenebbül)*

Csak hogy magam fajta, ilyen boszorkányos ügyekben kevésbé tájékozott ember is értem: Galiné úgy lett megrontva tehát, hogy korábban Galit megölette Veress Rebeka, aztán Galiné úgy lett meggyógyítva, hogy Veress Rebeka keze-lába meg lett kötve, dereka láncsal a gerendához lett béklyózva, és Galinéval nem találkozott sem a megrontásakor, sem a meggyógyításakor?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Igenis, kérem, így volt, mert hogyan is lehetett volna másképpen.

BÍRÓ *(az Ügyészhez és az Ügyvédhez)*

Kérem, jöjjenek ide hozzám rövid tanácskozásra. *(csak kettejüknek)* Valamit csináljanak ezzel a sok ostoba paraszttal, mert még eljut a híre a vármegyéig, hogy itten boszorkányokat akarunk égetni. Csak olyan célzott keresztkérdéseket tegyenek fel, amik a Veress Rebeka fogva tartásához és vele szembeni erőszaktételre vonatkoznak. Megértették?

ÜGYÉSZ, ÜGYVÉD

Igenis.

BÍRÓ

Folytassa, ügyész úr.

ÜGYÉSZ *(Füsűshöz)*

Ugye te se gondolod komolyan, hogy attól gyógyult meg Gali Istvánné, hogy a büdös kamarában megkötözött Veress Rebekán erőszakot tettek?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Erőszakot nem tettem rajta, hozzája illetlen módon sem nem közeledtem, sem nem nyúltam. Hogy a megkötözéstől gyógyult-e meg, nem-e, nem tudhatom, de másnapra Gali Istvánnénak baja nem volt, semmi. Az anyám sírjára esküszök.

VERESS REBEKA *(átkozódva, közbekiabálva)*

Hazudsz, kutya, még a faszod görbülését is meg tudom mondani, hogy balra hajlik el, hogy a rákseb rágja le tövig.

BÍRÓ

Fegyelmezze magát, vagy kivezettetem.

ÜGYÉSZ

Már csak egy kérdésem van. Hát Veress Rebeka jobb füléből minek kellett levágni?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Soha nem vágtam én abból le semmit, hanem amint Gali István elbeszélte, amikor Kozmánét, ki másképpen is nevezetik, és Veress Rébékét a csakugyan megmondott pénteken a házban az ágashoz láncolta, a két asszony összeeszevén, egyik a másikat régibb boszorkánynak kiáltván, Kozmáné Veress Rébék fülét elkapta, s belőle egy darabot kiharapott, és azt mondta Veress Rébék, hogy én vágtam volna el.

BÍRÓ *(leplezetlen gúnyjal, nevetve)*

Harapta, mi, harapta?

ÜGYÉSZ

Biztos vagy benne, hogy nem vágta?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Harapta-e, vágta-e, pontosan nem tudnám megmondani.

ÜGYÉSZ

Akkor hát nemcsak Veress Rebeka alperest, hanem ezt a bizonyos Kozmánét is a gerendához kötözte ez a Gali?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Azt én nem tudom megmondani, akkor már Kozmáné nem volt a kamarában, mikor én oda bémentem.

ÜGYVÉD

A helyzet tisztázása végett, kérem Kozmánét tanúnak szólítani.

BÍRÓ

Szólítom özvegy Kozma Jánosnét, ki szalontai lakos, nemtelen, reformata vallású.

ÜGYVÉD

Mesélje el, hogyan keveredett Gali István kamarájába, és ottan mit látott, tapasztalt.

KOZMÁNÉ *(aszott, ravasz tekintetű öregasszony)*

Engemet, kérném, nemes Gali István keresett meg, mert megmondtam én, kérem, néki, hogy meglássa, kend, a feleségét megrontotta ez a szukafatty, sátán kurvája *(sűrűn köpköd Veress Rebeka felé)*, és ennek okán segítsek én néki rávenni, hogy az átkot levegye szégyen ártatlan asszony fejről.

BÍRÓ

Ne köpködjön itt az esküdtszéken, mert tömlőcbe vettetem!

ÜGYVÉD

Milyen állapotban találta Veress Rebekát ott, a kamarában? Ruhája megszaggatott volt-e, maga testileg-lelkileg meggyötört-e?

KOZMÁNÉ

Nem volt annak semmi baja, kérem, csak megláncoltatott derekánál fogva, hogy át ne bucskázzon a fején, míg meg nem gyógyítja Galinét. Ahogyan azt én Gali Istvánnak előzetesen meghagytam volt.

ÜGYÉSZ

Maga tanácsolta hát a megláncoltatást?

KOZMÁNÉ

Igenis, kérem, így kell eljárni ezekkel a beste boszorkányokkal.

BÍRÓ

Hagyjuk már ezt az átbucsázást, kérem szépen. Elvégre is a tudomány századában élünk, tán még itt Szalontán is.

ÜGYÉSZ

Arra válaszoljon inkább, mi oka volt kiharapni annak a magatehetetlen asszonynak a füléből egy darabot.

KOZMÁNÉ *(fölháborodva)*

Ez már csak szemenszedett hazugság, kérem, még hogy én kiharaptam volna belőle egy darabot, hát minek néz az ügyészúr már engemet?

ÜGYÉSZ

Akkor mivel magyarázza Füsüs Nagy János vallomását, amit Weszprémi borbély szakszavára is alátámaszt,

miszerint Veress Rebeka füléből hibá-
dzott egy darab?

KOZMÁNÉ

Az úgy volt, kérem, hogy nem harapás
által, hanem éles kés metszése által lett
kivágvva belőle egy kis darabka. De
olyan apróka, kérem, hogy szinte vére
se serkent ennek a sátán szukájának,
csak kényeskedik az, hogy sajnáltassa
magát.

ÜGYÉSZ

Mégis mi okból kellett megcsonkítani
ezt a szerencsétlen asszonyt?

KOZMÁNÉ

Méghogy szerencsétlen, kérem. *(megint
felé köp)* Mi másért, mint hogy elvétes-
sék boszorkányos ereje néki, mert tud-
ni való, hogy így testi integritásában
megsértve gyengül a sátántól kapott
bűbája ezeknek a boszorkányos sze-
mélyeknek.

BÍRÓ *(a fejét fogja)*

Uram, irgalmazz szegény fejemnek.

ÜGYÉSZ

És hová lett a Veress Rébék füléből ki-
metszett darab?

KOZMÁNÉ

Hát, kérem, annak rendje s módja
szerént azt a nyavalyatörőssel, avval a
szegény Galinéval lenyelettem, aho-
gyan azt kell, kérem, hogy evvel leve-
gyem a rontást róla, amit ez a sátán
szukája rája tett. *(köp)*

ÜGYÉSZ

Akkor tehát nem Veress Rebeka gyó-
gyította meg az asszonyt, hanem ma-
ga?

KOZMÁNÉ *(büszkén)*

Igenis, kérem, így volt, ha másként
nem. A jó öreg Kozma mamára mindig
számíthatnak, kik bajba kerülnek.

BÍRÓ *(gúnyosan, de egyre idegesebben)*

Akkor hát, Kozmáné, kendtek is bo-
szorkány hírében áll tán? Elvégezhe-
ti-e kendteken is a boszorkánypróbát a
bírótság?

KOZMÁNÉ *(megijedve, észbe kapva, ne-
gédesen beszél)*

Dehogyan vagyok én boszorkány, ké-
rem. Jámbor, istenfélő asszon vónék
én, csak tetszik tudni, segíték, ha meg-
kérnek, amiben csak tudok.

BÍRÓ

Ha nincs több kérdés, akkor szólítom
Fási Ilona 18 esztendő, szalontai la-
kost a tanúk padjára.

ÜGYÉSZ

Fási Ilona, te Gali István házában cse-
lédkedsz, jelen voltál-e a tárgyalat ese-
mények idejében a háznál?

FÁSI ILONA *(pironkodva, alig hallhatóan
beszél)*

Igenis jelen voltam, kérem.

ÜGYÉSZ

Mit tudsz Veress Rebeka sértett fogva
tartásáról, megveretéséről és a rajta
esett erőszaktevéletről elmondani az es-
küdtészeknek?

FÁSI ILONA

Arról én, kérem, semmit elmondani
nem tudok, mert engem Gali István ki-
küldött a leányával a mezőre, hogy fü-
veket szedjünk. Estvére kelve szed-
tünk is jóformán, hogy...

ÜGYÉSZ

Miféle füveket?

FÁSI ILONA

Beléndeket, cickafarkot meg minden
efféle gyógyító füveket, kérem.

ÜGYÉSZ

Aztán mi célból szedted ezeket a füve-
ket?

FÁSI ILONA

Nékem azt mondták, kérem, hogy ne-
mes Gali István feleségét, szegény gazd-
asszonyomat, Veress Rébék megrontot-
ta, ő meg is tudja gyógyítani, csak ezek
a gyógyító füvek kellene hozzá, mert
Gali István osztán magához hívatta Ve-
ress Rébékét, aki is azt mondtotta, hogy
ő meggyógyítja, csak szedjenek néki
olyan fűvet, amelyet ő mond.

ÜGYVÉD

Szóval Gali István magához hívatta
(*kihangsúlyozza a szót*) Veress Rebekát?

FÁSI ILONA

Igen, kérem, Gali István magához hívatta, aztán pedig bezárta a kamarába, hogy addig el nem megy onnan, míg meg nem gyógyul a felesége.

ÜGYVÉD

Láttad, amikor bezárta a kamarába?

FÁSI ILONA

Én azt a magam szemével nem láttam, kérem, de úgy kellett lennie, mert ő csak olyan kóborló személy, s közönséges hír a városba, hogy ő boszorkányos asszon vóna.

ÜGYVÉD

Mit értesz az alatt, hogy kóborló személy?

FÁSI ILONA (*egyre ijedtebben*)

Nem értek én alatta semmit is, kérem szépen, hanem csak így mondják, hogy kóborló vóna.

ÜGYVÉD

De az alatt csak értesz valamit, hogy boszorkányos asszony?

FÁSI ILONA (*már szinte sírva, félve pislogva Veress Rebeka irányába*)

Azt is csak úgy hallottam, hogy megrontott volna sokakat, tulajdon testvér bátyját is, aki ott ül, ni. Ő biztos jobban tudja.

BÍRÓ

Legyen ennyi elég ebből. Szólítom a tanúk padjára szalontai lakos Veress Jánost, ki nemtelen, 52 esztendő, ki a sértettnek testvér bátyja, reformata vallású.

ÜGYÉSZ

Mit tudsz asszony húgod fogva tartásáról s meggyaláztatásáról?

VERESS JÁNOS

Én, kérem, akkor jelen éppen nem voltam, hanem meghozták hozzám hírül, hogy a húgomat, Veress Rébékét Gali István magához hívatta, s ott tartóztatja

avégett, hogy a feleségét, amint mondták, megrontotta, s gyógyítaná meg, mely hírre én odamenvén Gali Istvánhoz, kérdeztem tőle, hogy hol van az a rossz asszony, az én húgom, hadd verjem meg, mert már fejünket vette, rossz magaviseletével, úgy, hogy a városban is szégyenlünk miatta járni. Mire Gali István azt mondotta, nem bántja biz azt, kend pajtás uram, ott van a kamarába, ne legyen őrája kendnek semmi gondja, mert nincsen annak semmi baja.

ÜGYVÉD

Azért mentél hát Gali István házához, hogy megverd tulajdon asszony húgodat?

VERESS JÁNOS

Úgy valahogy, mert szégyent hozott ránk nap mint nap, meg mert az ura is, az a Székely János is ezt tanácsolta nekem, hogy csak így lehet vele bánni, ha már a szép szó mit se használ.

ÜGYVÉD

És Gali István azt mondta, hogy nincsen annak semmi baja?

VERESS

Igen, kérem, úgy mondta.

ÜGYVÉD

Miért mondod rossz életűnek tulajdon asszony húgodat?

VERESS JÁNOS

Ő bizon csak olyan rendetlen életű asszony, az urától is külön lakik, s többnyire koldulással él, és közönségesen boszorkányos asszonynak tartatik a városban.

ÜGYVÉD

Mi okon mondatik boszorkányos asszonynak nevezett Veress Rebeka?

VERESS JÁNOS

Én arra nem merek semmit se mondani, de megrontott már többször engemet is, tulajdon egy testvérbátyját, olyan kurva fattya, ördög szukája az.

ÜGYVÉD

Hogyan rontott meg téged?

VERESS JÁNOS

Hát kérném szépen, midőn nem adtam ki néki az örökségbeli jussán fölül, amit követelt, mondván, azt is eltéko-zoltad, amit kaptál, megsavanyodott a tehénben a tej, oszt rövidre rá el is pusztult. De nekem is azóta hasogat a derekam, most is ni, ahogyan reám te-kint. De megrontotta az még a hites urát is, ki most csupa fekély meg him-lő, ni (*kimutat a tanúk felé*), hogy ma hol-nap halálán lesz. Meg aztán ott van az a szegény Dani gyerek, annak se kelle-tett vóna el-, messze menni, bujdosásra adni a fejit, ha ez a sátán kurvája meg nem rontotta vóna, azt beszélük. Most meg annak a házában lakik ez, mintha mindig az övé lett vóna.

BÍRÓ (*idegesen fölcsattanva*)

Miféle Dani gyerekről hadoválsz itt össze mindent?

VERESS JÁNOS

Hát a Pörgéről, a Pörge Daniról, na.

BÍRÓ (*beletörődően, mint aki megadta ma-gát*)

Halljuk, hogyan rontotta meg nevezett személy, Veress Rebeka azt a szóba hoz-zott férfit?

VERESS JÁNOS

Én csak hallottam, magam szemivel nem láttam, csak ahogy a városban be-szélük, hogy az asszonyon keresztül.

BÍRÓ

Az asszonyon keresztül?

VERESS JÁNOS

Úgy, úgy, mert nagy házasságszerző volt ez az én asszony húgom, aztán meg megkérte az árát, azt beszélük. A kasznárral édesgette össze a Czifráék lányát, akit aztán a Danival ördögös praktikával elvetetett, mivelhogy szé-gyenben maradt a kasznártól. Így mondják legalábbis.

BÍRÓ (*érdeklődve*)

És mi lett azzal a Pörge Dániel neveze-tű megrontott egyénnel?

VERESS JÁNOS

Úgy beszélük a népek, hogy szegényle-génynek állt, aztán a törvény kezére került, s felakasztották.

BÍRÓ

Tán még a szemét is kivájta az asszony húgod varjú képében, miután átbucs-kázott a fején, s elrepült, ezt akartad mondani nemdebár?

VERESS JÁNOS

Én ilyet nem mondtam, kérem szépen, de elképzelné el tudom az én asszony húgomról.

BÍRÓ (*magából kikelve ordít*)

Takarodj innen a szemem elől, amíg kalodába nem dugatlak.

(*Ügyész, Ügyvéd sokatmondóan összenéz-nek.*)

BÍRÓ (*iszik, próbál uralkodni magán, de látszik, hogy össze van zavarodva*)

Szólítom hát Székely Jánost, ki szalon-tai nemtelen lakos, reformata vallású, s a sértett hites ura.

ÜGYÉSZ

Tényleg hites ura vagy-e a sértettnek, nevezett Veress Rebekának?

SZÉKELY JÁNOS

Hitesnek hites, de ágytul, asztaltul el-váltan rég.

ÜGYÉSZ

Hogyan s miképpen romlott meg a há-zasságod Veress Rebekával, hogy ágy-tól s asztaltól elváltatok?

SZÉKELY JÁNOS (*leri róla, hogy súlyos alkoholista, remeg a keze, bizonytalan a te-kintete, stb.*)

Hát nézzen reám a tekintetes úr, nem elég-e, mit a maga szemével lát?

BÍRÓ (*egyre kevésbé kontrollálva magát*)

Én meg úgy látom, hogy inkább az ital, mint az asszony rontott meg téged.

SZÉKELY JÁNOS

Annyi nyomorgattatás meg szégyen után nem csoda, ha ivásra adja az em-ber a fejit, kérem tisztelettel. Mi mást is tehetne az ember gyereke?

ÜGYVÉD

Miféle szégyenről beszél?

SZÉKELY JÁNOS

Közönséges hír a városban, hogy ő bosszorkányos asszony, és félnék tőle, sokat is rontott már meg, amint mondják, ráadásra kurválkodik is, kérném, hiába is mondanám másképpen.

ÜGYVÉD

Miért javasolta a sógorának, hogy verje meg Veress Rebekát?

SZÉKELY JÁNOS

Azt beszélik róla, hogy ha valakit megrontott, s az előkapta, s jól elverte, és azután semmi baja nem lett a megrontott személynek. Meg hát nekem is sikerült hébe-korba megfegyelmennem kicsinység. Igaz, az utóbbi időbe én hiába vertem meg, nem fogott azon már semmi, csak egyre megátalkodottabbá lett. Gondoltam, hátha idegen általi megveretése használ.

ÜGYÉSZ

És Veress Rebeka erőszakos megbecs-telenítése útján is vették már le másról a neki tulajdonított rontást?

SZÉKELY JÁNOS

Nem kellett azt erőszakkal tenni, kérem, szívesen tette szét a lábát mindenkinek magától is, akinek csak tudta. Főleg, ha még pénzt is remélt, mert...

BÍRÓ *(fölkapja a fejét, közbeváág)*

Jól értem, a tanú azt állítja tehát, hogy a felesége pénzért árulta magát?

SZÉKELY JÁNOS

Engem, kérem? Nem árult az, csak átkozott minden szíre-szóra, meg...

BÍRÓ

Mármint az asszony saját magát...

SZÉKELY JÁNOS

Ja, kérem, én azt már nem tudhatom, mert elköltözött tőlem, mikor kikergettem a házból.

ÜGYVÉD

Miért kergetted ki?

SZÉKELY JÁNOS

Mert összeszúrta a levét már a szomszédal is, aztán meg a jó isten tudja, kicsodával. Hát kell nekem az ilyen szégyen, kérem. De meg is bosszulta, azóta tele vagyok fekélyvel, mert rontást tett rám, ahogyan megköpködött. Nézzék. *(mutatja a keléseit, himlőfoltjait)*

ÜGYÉSZ

Nem egyszerűen csak a himlőt kaptad el, ahogyan itt a környéken olyan sokan a járvány idején?

SZÉKELY JÁNOS

Lehet, kérem, de azt is ez a sátán szukája szabadította rám.

BÍRÓ *(fáradt beletörődéssel)*

Ha nincs több kérdés, elmehetsz. És minthogy az ügyben több tanút nem idéztek meg a fiskális urak, hála a jó istennek, kérem az ügyész urat, tartsa meg záróbeszédét.

ÜGYÉSZ

Tekintetes Törvényszék!

Nagyszalontai lakos Veress Rebekát, Székely János feleségét csakugyan szalontai lakos, nemes Gali István 1808. július 6. napján szép szín alatt magához csalta, s midőn hozzáment, ekképpen szólott néki: no, micsoda disznó teremtette bosszorkánya, kurvája, megrontottad a feleségemet, kitekerted a nyakát, gyógyítsd meg, mert ha meg nem gyógyítod, megöllek, itt issza fel a kutya a véredet. Ezután Gali István maga lévén a szobában, láncot tett Veress Rebeka derekára, s lakatot vetvén reá, kivitte a siket kamarába, ahonnan nem hallatszott ki semmi, s ott felhúzta a láncnál fogva a gerendába, és többszörösen megbecstelenítette, mert nem az aszszony meggyógyítása volt az igazi célja, hanem csak az alkalmat kereste, hogy régi, nemtelen vágyát rajta egyszerűsmind kitölthesse. Hiába kérte az Istenre nemes Gali Istvánt Veress Rebeka, hogy őtet ne bántsa, csak annyit enge-

dett néki, hogy lebocsátotta a gerendából annyira, hogy ülhetett. Az után megfogadta nemes Gali István Füsüs Nagy Jánost, hogy Veress Rebekát kötözze meg, meg is kötözte Füsüs Nagy János kötéllel a nyakát, a két karját, keze fejét és a két lábát, s összekötve gombolyagba, ugyancsak felhúzta a gerendába, és többszörösen közösült a magatehetetlen asszonnyal, melyet nemes Gali István kívülről a kulcs lyukán keresztül nézett. Azután, hogy Füsüs Nagy János pedig pusztá kézzel megpofozván Veress Rebekát, kiment a kamarából Gali Istvánhoz, s vele borozván, a borozás közbe bé-bészaladt a kamarába, s egy kötéllel jól meg-megverte, s vallatta mondván: péntek van, valljál, micsoda disznóteremtette kurvája, boszorkánya, megmondtam, hogy a kezembe akadsz. Most már aztán meggyógyítsad Galinét, mert különben itt issza fel a kutya a véredet. Ekkor Veress Rebeka mondta Füsüs Nagy Jánosnak, hogy mivel semmi gonoszsgot nem tud, Galinét meg nem gyógyíthatja, s a lelke esméretibe ne is turkálódjon. Akkor Füsüs Nagy János és Gali István részegségében az asszonnyal való erőszakosságot tovább folytatta. Ennek okán kérem az esküdtszék, hogy nemes Gali Istvánt és nemtelen Füsüs Nagy Jánost bűnösnek állítván, a bíróság méltó büntetésének vesse alá.

BÍRÓ

Köszönöm, ügyész úr, most felkérem Bige Márton fiskális urat, hogy tartsa meg védbeszédét.

ÜGYVÉD

Tekintetes Törvényszék!

Az alperes a maga mentségére és könynyebbségére való tekintettel azt adná elő, hogy ő a megkínóztatottnak állított Veress Rebekát a felesége betegségének gyógyítása végett hívta legyen magához, mivel ottan úgyis híreben,

nevében az egész városban boszorkánynak tartatott. Az asszonnyal ol-talmára lenni állítja magát, és hogy az asszony is önként való vallásánál fogva őtet nem terhelné, mégis mind a felperes a Magistratus Fiscus által előadott írásoknál fogva világosságra jött volna az, hogy ő az asszonyt, minek utána magához hívatta volna, felesége gyógyítása miatt, letartóztatván a büdös kamarába valóságosan bészarta, ottan derekánál fogva leláncolta, de csak hogy el ne repüljön, boszorkányos híre okán, és hogy a feleségét bizton meggyógyítsa, kire maga tett rontást egykoron. Midőn Galiné nyavalyatörése elmúlni látszott, Gali István éppen elengedni készüle Veress Rebekát, ám ekkor reája törtek a törvényszolgák, és erőszakkal megvádolták. Holott tanúsíthatja Füsüs Nagy János, de Kozmáné úgy szintén, hogy felperesen semmiféle szemérmetlen erőszak nem esett, csupán boszorkányos képességei megzabolázásának céljából volt lefogva Gali István kamarájába mindaz idáig, míg Galiné a kínos állapotjából ki nem gyógyult. Gali István tehát nem saját érdekében, pláne nem állatias vágyának engedelmességgel cselekedék, hanem jogos védelmében megbabonázott feleségéért való aggodalmában tette, amit tett. Becsületét, hitét és a közösség javát szem előtt tartva. Bűnükül legföljebb is kétes babonáságuk róható fel, melynek mindketten áldozatául estek. Ennek okán, kérem az tisztelt esküdtszék a vádlottakat fölmenteni.

BÍRÓ

Az ítélethozatal előtt nincs más hátra, mint megkérdezem a sértettet, akad-e még hozzáfűzni valója a tanúvallomásokhoz.

VERESS REBEKA

Tisztelt bíró úr, úgy jött ki a végére, mintha bizony én magam lennék vádol-

va, mert ez a két mocsadék kurafi, ni *(rámutat Galira és Füsüsre)* kedvére kiélték rajtam póre baszdühüket, mocskos vágyaikat, amire már olyan régóta ácsingóztak. Mit tehettem volna erőszakosságuk ellen gyenge fehérszemély létemre, láncra vetve, megkötözve? Semmit is, kérem. Ahogyan nem tehettem semmit is az uram ellenében, ki részegségében vert, kikötözött úgy szintén, ha nem tettem a kedvére, ha olyanja támadt néki, most meg itt boszorkányozik a világ előtt, meg vádol, hogy így rontottam meg, meg úgy küldtem reá a himlőt. Mind állatok ezek, semmi mások, csak találjanak lukat, ahová bedughatják ágaskodó faszukat, hogy aztán lecsapolva nedvüket kanosságuk csillapodván elheveredjenek részegen hortyogva a vackukon. Ilyenek ezek mind. Ilyenek vagytok egytől egyig mindnyájan. *(körbemutat a teremben ülő férfiakon egyesével, majd a nézőtér felé fordulva folytatja)* Te is, meg te is, meg te is... Ennyit szerettem volna még elmondani a tekintetes törvényszék előtt.

BÍRÓ *(szinte megbabonázva nézi a nőt)*

Üljön le, és próbáljon ember módjára viselkedni, ha nehezére esik is. Utolsó szó jogán kérdezem a vádlottakat. Mit tud Gali István elsőrendű vádlott fölhozni a maga mentségére?

GALI ISTVÁN

Tisztelt esküdtszék, elfogadom, bármi is lett légyen a döntés reám nézve. Bűnösök vagyunk, nem-e, úgyis csak a Jóisten a megmondhatója, mert hitünk szerint, ő annak a rendelője is egyszerűsmind. Csak azt nem érem föl ésszel,

miért engemet, becsületes magyar nemes embert vádol a bíróság, mikoron itt vagyom köztünk városunk elveszejtésére egy ártó asszonyszemély, ez a boszorkányos ördög szukája, ki annyiakat megrontott már, s magát rendetlen életnek adva megbabonázott férfiak eszét vette el, családokat dúlt szét. Voltanak szebb idők, tisztelt esküdtszék, nem is oly rég, mikor még máglyán végezték az ilyen sátán kurváit, nem pedig len igazság szolgáltatott nekik. Ezt akarom elmondani minden becsületes magyar ember javára.

BÍRÓ

Utolsó szó jogán Füsüs Nagy János másodrendű vádlott mit tud fölhozni mentségére?

FÜSÜS NAGY JÁNOS

Én, kérem, nevezett nőszemélyt meg nem becstelenítettem, még bottal sem piszkálnám meg mérges pináját neki. Jól is néznénk ki, hogy a végén még megfertőzzön bujakórral, egyéb ocsmány betegségeket ragasszon rám, becsületes, keresztyén ember létemre. Minden, amit piszkos száján káromva kiejt, aljas rágalom, amit...

(félbehagyja a mondatot, és meredt tekintettel, megbabonázva bámulja Veress Rebekát, aki démonikus jelenségként, fekete kendőjét szárnyként szétterjesztve, valójában imitálva a démonikusságot, hisztérikusan nevetve, rikoltozva felugrik helyéről, és nekiront a vádlottak padján ülő Galinak meg Füsüsnek, hogy kikaparja a szemüket)

BÍRÓ *(riadtan, keresztet vetve, mintegy magát védve)*

Hess, madár!

ILLAT, SZÍNHÁZ, ILLÉKONYSÁG, ÉS A TARTÓS EMLÉKEZET PARADOXONA

„mikor a régmúltból többé már semmi se marad, az élőlények halála után, a dolgok pusztulása után, egyedül az íz és az illat élnek még tovább sokáig, törekenyebben, de elevenebben, anyagtalanebbul, szívósabban és hívebben mindennél – mintha csak lelkek volnának, amelyek idézik, várják, remélik, minden egyébrek romjai felett, s amelyek moccanás nélkül tartják majdnem megfoghatatlan harmatjukon az emlék óriási épületét.”¹

A fentieket Marcel Proust írja *Az eltűnt idő nyomában* híres részlete, a madeleine felidézése után pár sorral. Amikor Proust ezeket a sorokat papírra veti, akkorra már az érzéktérületek sorában a szaglás leértékeltté, megtagadottá és mellőzötté vált. A tudományban és a közfelfogásban a hierarchiába rendezett érzékek között a szaglás az utolsó helyre került. Ez a helyzet történeti fejlemény, társadalom- és tudománytörténeti egyaránt, és alapvetően az európai (nyugati) kultúrára jellemző.

Mit tud kezdeni a színházi emlékezet, ehhez kapcsolódva a technikai rögzítés, az archíválás a színházi előadásnak² azzal a vetületével, az illattal, amely létmódjában látszólag a legközelebbi rokona ennek az illékony műfajnak, ám amely az érzékek rendjében a leginkább mellőzött, a hierarchia alján található? A nyugati gondolkodás az érzéktérületek közül a látást és a hallást helyezi az érzékek élére, és a színház genealógiájában is a művészeti ág mint „a látás helye” (theatron) kap meghatározást. A vizualitásnak ezt az uralmát erősítette tovább a látás karteziánus dominanciája, majd pedig a technikai rögzítés alakulástörténete. Az illatok (szagok) tekintetbe vétele természetesen nem a molekuláris szint vizsgálatát vonja maga után. Ahogyan a (színházi) látványban sem fotonokról és hullámhosszokról stb. esik szó, és a (színházi) hang kapcsán sem rezgésekről és frekvenciáról.

Ennek a kulturális/antropológiai kérdésnek a kapcsán tehát nem arról van szó, hogy az illatok (szagok) elkülönülten kerüljenek be a színházról szóló dokumentálási, archiválási, emlékezeti diskurzusba. A gyakorlatilag mellőzött vizsgálati szempont releváns lehet a történeti kutatásban, érintve például a szagoknak az európai középkorban és kora újkorban megvolt sajátosságait és ezek hatását a színházi befogadásra/élményre, vagy például a szagok jelenlétét és hatását a naturalista színpad gyakorlatában, továbbá a szagok szerepét a kortárs színház egyes alkotásaiban/eseményeiben.

A szag – biológiai és pszichológiai vonatkozása mellett – kulturális jelenség. Megítélése és helye koronként, korszakonként és kultúránként is eltérő. A színház, az archívum és az emlékezés kapcsán is figyelmet érdemel, ha e tényezők némelyikével rokon ismerveket mutat. A színházi esemény és az illat (vagy szag – a továbbiakban mindkét kifejezést hasz-

¹ Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában* I. Swann, ford. Gyergyai Albert, Európa, Budapest, 1983, 57–58.

² Színházon a jelen írásban mindenekelőtt az *eseményt* értem, nem pedig az intézményt, az épületet, a struktúrát.

nálom) lényeges ontológiai vonása a tűnékenység, az illékonyság. Ha hihetünk a nyelvben rögzült (bár gyakran feledésre ítélt) emlékezetnek, a magyarban az illa, illan, illat szavak mindegyike ugyanarra a – mára elavult jelentésű – illik (azaz eltűnik, elszalad) alapszóra vezethető vissza. Az (el)illan szóból azért lesz, lehet illat – az *Etimológiai szótár* magyarázata szerint –, mert „az illatok gyorsan terjednek a levegőben és gyorsan el is tűnnek. Eredeti jelentése ‘szag’ volt, ebből jelentésszűküléssel fejlődött a mai ‘kellemes szag’.”³

A szaggal kapcsolatos 20–21. századi fenntartások is részben éppen az illékonysággal, a megragadhatatlansággal függenek össze. A szagok nem rögzíthetők, nehezen tárolhatók, határuk, kiterjedésük bizonytalan, ahogyan az is, hogy térben és időben meddig hatnak. Ugyanakkor ezek a sajátosságok nem teszik lehetetlenné a szagok társadalmi, kulturális – ezen belül színházi – jelenlétével történő foglalkozást, melynek – a színházi tárgyba vonás kapcsán – nem az a célja, hogy (mint említettem) elkülönülten, a többi érzékszervi területtől leválasztva legyen elemzés tárgya az illatok szerepe színházi alkotásokban, eseményekben, hanem az, hogy amennyiben ezekben jelen vannak a szaglással érzékelhető mozzanatok, akkor ezek ne legyenek elnémitva, kitakarva az elemzésben, beszámolóban. Mivel az érzékszerveink együttesen, a maguk összességében működnek, ezért az egyes érzékterületek kizárólagosságként történő számbavétele legtöbbször módszertani könnyítés az elemzés számára. Az itt tárgyalt színházi téma kapcsán indokolt volna, hogy azokban az esetekben, amikor egy-egy színrevitelben a szagok (akár alkotói, akár befogadói oldalról, vagy mindkettőről) funkciót kapnak, akkor ez ne maradjon reflektálatlanul, ne legyenek a szaglást játékba vonó megoldások elfojtva, mintha egyébként befogott orral bármit lehetne a maga teljességében érzékelni.

Előbb azonban lépünk térben és időben hátrébb, hogy vázlatosan szó essen a szagoknak a modernitás előtti jelenlétéről, megítéléséről és jelentőségéről!

A korszakok között nem határvonalak, hanem gyakran évtizedekre, évszázadokra nyúló időszakok vannak. A modern higiénia, a csatornázás, a rendszeres tisztálkodás, a modern gyógyítás kialakulása előtt a szagok jelenléte, az illatszerek használata és a szagoknak tulajdonított jelentőség sokkal nagyobb volt, mint a 19. századdal kezdődően. Erre most nem történelmi, kultúrtörténeti példákat említek, hanem néhány drámarészletet.⁴ Szophoklész az *Oidipusz király* kezdetén azt írja (a darab negyedik sorában), hogy Thébában „[a] város tömjén illatával árad”.⁵

Az egyénnek a szagáról történő felismerésére példa Plautus *A hetvenkedő katona* című darabjának alábbi részlete:

MILPHIDIPPA Most miért bámulsz? Mért nem kopogsz be?

ACROTELEUTIUM Mert nincs a házban.

MILPHIDIPPA Hogy tudod?

ACROTELEUTIUM Mivel szagát nem érzem, tudom, felismerné az orrom, ha bent volna.

[...]

ACROTELEUTIUM Már azt hiszem, közelben áll szerelmem, szaglik, érzem.

PYRGOPOLINICES Többet lát orrával, mint szemével.

PALAESTRIO Mert vak a szerelemtől.⁶

³ *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, főszerk. Zaich Gábor, Tinta Kiadó, Budapest, 2006.

⁴ Ezt a néhány antik drámapéldát a következő kötet is említi: Constance Classen – David Howes – Anthony Synnott: *Aroma. The cultural history of smell*, Routledge, London – New York, 2003 [1994].

⁵ Szophoklész: *Oidipusz király*, ford. Babits Mihály.

⁶ Plautus: *A hetvenkedő katona*, ford. Devecseri Gábor.

A városlakó és a vidéken élő ember eltérő szagáról tesz említést Arisztophanész a *Felhők* egyik helyén:

Vesztett is volna el az a banya,
Ki elvétette az anyád velem!
Mevolt az én víg életem falun,
Bő, csintalan, kényelmes gazdaság,
Méhvel, juhval, szürettel duzzadó ;
De, hogy Megakiesi Megakies úr
Húgát – paraszt létemre városít –
Finnyás, pazarló, fényűző leányt
Elvettem: úgy feküdtünk össze, én
Törköly, aszalvány, gyapjú, pénz szagú,
Ö mirrha, balzsam, nyelvcsók, dőzsölés,
Költség, szerelmi mámor illatú.⁷

A fentiek természetesen nem a színrevitel példái, de azé a közös szaglászervi tapasztalaté, ami a közönség számára ismerőssé tette ezeket a szituációkat.

Az antik drámapéldákat követően említést érdemel a kora kereszténység illattal kapcsolatos felfogása. Pál apostolnak a Korinthosziakhoz írott második levelében szerepel, hogy „[h]ála legyen Istennek, aki Krisztusban mindig győzelemre segít minket, és ismertet jó illatként mindenütt elterjeszti általunk. Mert Krisztus jó illata vagyunk mi az Istennek, azok közt, akik üdvözülnek, éppúgy, mint azok közt, akik elkárhoznak”.⁸A szentség szaga édes illatot jelentett, ami aztán a templomépületek és az ott folyó szertartások állandó illata lett. Az illatosítás helyenként olyan méreteket öltött, hogy a templomokban nemcsak a belső teret töltötték meg erős illatokkal, hanem az építéskor a habarcsba is illatosítókat kevertek.⁹ A szentséget megidézõ leggyakrabban használt illat a tömjén volt. A másik pólushoz, a Sátánhoz és a pokolhoz a kénszagot kapcsolták. Ez utóbbi vezet el bennünket egy színházi előadásnak a szaglásra gyakorolt hatásához, annak vizsgálatához. Az erre vonatkozó alábbi rész Jonathan Gill Harris *The Smell of Macbeth* című tanulmányának főbb megállapításait követi.

Harris abból indul ki, hogy vajon mit jelent az, ha a színházban nemcsak nézünk és hallunk, de szagolunk is.¹⁰ A Shakespeare-kutatók konszenzusa szerint a *Macbeth* 1606-ban került először színre. A nyitó instrukció szerint: „Pusztaság. Villámlik és mennydörög. Három boszorkány jön”.¹¹ Ez nem olvasnivaló, hanem színpadi látvány és történet. Ebből – témánk szempontjából – a „villámlik és mennydörög” az érdekes. Ezt a hatást valószínűleg petárdával, lőporral, gyantaporral idézték elő a Globe-ban. A pirotechnikai eszközök füstje és szaga átjárta a színpadot és a nézőteret. A domináns szag a kén volt, ami a kor felfogásában a pokollal asszociálódott. Ezt rövidesen Lady Macbeth szavai is megerősítik, amikor így szól: „Jöjj, / Sűrű éjszaka s pokolfüstbe öltözz...”¹² Ezt a füstöt (és vele a kén szagát) az előadás kezdete már szerepeltette. De ez a lőpor szag túl is mutatott a színpadra vitt fikción. Nagy valószínűséggel erős érzéki utalást tett a közelmúlt egy rendkívüli eseményére, a lőporos összeesküvésre.

⁷ Arisztophanész: *Felhők*, ford. Arany János.

⁸ Szent Pál: A Korintusiaknak írt második levél, 2: 14–15., ford. dr. Gál Ferenc.

⁹ Vö. Classen et al., i. m., 18.

¹⁰ Jonathan Gill Harris: *The Smell of Macbeth*, *Shakespeare Quarterly* Vol. 58, No. 4 (Winter 2007), 465–486., 467.

¹¹ Shakespeare: *Macbeth*, ford. Szabó Lőrinc, I. 1.

¹² Uo., I. 5.

A darab, amit néhány hónappal a Guy Fawkes és katolikus összeesküvő társai által kitervelt lőporos merénylet felfedezése (1605. november 5.) és a merénylők kivégzése (1606. január 31.) után írtak és mutattak be, világosan utal a botrány nyilvánosan megvitatott részleteire, így arra, hogy egy lojalisnak tekintett személy a király megölésére tör, és a kétértelmű beszéd a hazaárulás egyik eszköze. A lőporos összeesküvés leleplezését egyébként utóbb a király személyes tettének tulajdonították, és a szagnak, illetve a szaglásnak ebben – egy fennmaradt vers szerint – meghatározó szerepe volt.

Then, „Powder I smell;” quothe our gracious King
(now our King was an excellent smeller);
And lowder and lowder,
quoth the King, „I smell powder”;
And downe he run into the Cellar.¹³

A kénszagnak a Sátánnal és a pokollal való összekapcsolása a lőporos összeesküvés révén csak megerősítést nyert, amit a *Macbeth* boszorkányai és a dráma merényletsora tovább fokozott.

A tűzijáték (azaz lőporral működő színpadi eszköz) több korabeli dráma instrukciójában szerepel, például Christopher Marlowe *Doctor Faustus*ában (1597 körül), melyben Mephistopheles tűzijátékkal lép a színre; Thomas Heywood *Silver Age* (1613) című darabjában, ahol a színpad minden sarkából ördögök jönnek mindenféle tűzijátékokkal. Azaz a *Macbeth*ben használt kénszagot árasztó pirotechnika nemcsak a lőporos összeesküvést idézte meg, hanem a katolikus felfogásban a démonit, a sátánt jelölő büzt is. Shakespeare egyébként nem csak a *Macbeth*ben kapcsolja össze a bűnt a szagokkal. A *Hamlet*ben Claudius így beszél: „Ó, rút az én bűnöm, s az égre büzlik!”¹⁴ Vagy az *Othello*ban, ahol Emília ezt mondja Jágóról (és itt az eredetit kell idézni, mert a magyar fordítás ezt megmásítja): „... I smell't; O villany” („... most értem! Ó, micsoda gázság!”).¹⁵

A szag ezekben a példákban a belső morális igazság jelölője. Ami szorosan összefügg azzal, hogy a korban a szagnak és a látványnak a modernítésben kialakult szerepétől eltérően teljesen más felfogása volt. Ha már fentebb az illékonyág kapcsán a magyar nyelvben megőrzött jelentésemlekezetre utaltam, itt az angol nyelvben egykor megvolt jelentést kell előhívnom az *essence* szó kapcsán. Az *Oxford English Dictionary* szerint a kora modern angolban az *essence* szónak kettős, egymástól el nem váló jelentése volt. Egyrészt jelentette azt, ami valamit önmagává tesz, ami egy dolog létezését megteremti (azaz annak a lényegét adja), másrészt egy illatnak, szagnak, parfümnek a sűrítményét (azaz az esszenciáját).¹⁶ Ahogy a magyarban ma is beszélünk valaminek, egy dolognak az esszenciájáról, és az esszenciáról. A szag és a látvány kapcsán egy másik fontos különbség a modernítésben kialakult és ma is meglévő felfogással szemben, hogy a megelőző korszakokban a szagokat úgy tekintették, mint amelyek az ember belső lényegét adják, egy belső igazságnak a megnyilatkozásai, azaz a szagokon keresztül a bensővel lehet kapcsolatba lépni. Ezzel szemben a látás csak a felszínt tudja érzékelni, azaz nem tud hozzáférni a lényeghez.¹⁷

¹³ *Old English Ballads 1553–1625, Chiefly from Manuscripts*, ed. by Hyder E. Rollins, Cambridge at the University Press, 1920, 362. „Aztán, »lőporozagot érzek« szólt a dicső király / (a királyunk kitűnő szagoló), / és hangosabban és hangosabban / szólt a király, »lőporozagot érzek«; / és leszaladt a pincébe.”

¹⁴ Shakespeare: *Hamlet*, ford. Arany János, III. 3.

¹⁵ Shakespeare: *Othello*, ford. Mészöly Dezső, V. 2.

¹⁶ Vö. Harris, i. m., 479.

¹⁷ Classen et al., i. m., 4.

Az ipari forradalom megváltoztatta a (nagyobb) települések szagi környezetét, a szén-tüzelés, az üzemek, gyárak füstje a korábbi organikus hulladék mellé létrehozta az ipari hulladékot a maga bűzével. Amikor Louis Pasteur az 1860-as években felfedezte a baktériumokat, a korábbi vélekedés a szagok fertőző hatásáról megszűnt. Elterjedt az általános egyéni higiénia, és a tisztálkodás mellett megjelent a parfüm újféle felfogása és használata, amit már nem a patikából lehetett beszerezni (gyógykészítményként), hanem a kozmetikai termékeket árusító üzletekben. A parfüm korábbi megítélése is megváltozott, és a kapitalizmus logikája szerint az illatszer a tünékenysége miatt extravagáns árucikké vált. „A parfümre költött pénz szó szerint elpárolgott, ez a folyamat pedig annak a polgári értéknek az ellentétét reprezentálta, ami a pénzt tartós vagyontárgyakba fekteti. Parfümöt venni olyan volt, mint szétszórni a pénzt a szélben. Ebből következően a parfümök többé nem számítottak lényeges dolognak, és átkerültek a pazarló hiábavalóságok kategóriájába.”¹⁸

Miközben az illat ennek következtében kikerült a köznapí életben korábban fontos komponensek közül, aközben a tudományos megítélése és helye is gyökeresen megváltozott. Darwin szerint az emberi törzsfjlődésben a szagérzék feleslegessé vált, és a látásé lett a vezető szerep. Freud pedig azt állította, hogy a normális emberek esetében a szaglász szerepét teljes mértékben átvette a látás.¹⁹ Ezt Freud ugyancsak egy egyetemes evolúciós folyamatba helyezte, amit Jacques Derrida úgy összegez, hogy Freud „azt állítja, hogy a patriarchátusra való áttérés egyet jelent az értelem érzékenységen aratott civilizációs győzelmével, az érzékelés fölött diadalmaskodó tudománnyal”.²⁰ Azokat, akik a fentiek dacára „hangsúlyozták a szag jelentőségét, vagy tökéletlenül kifejlődött vadaknak, degenerált proletároknak, vagy másféle aberráltaknak: perverzeknek, örülteknek vagy bolondoknak minősítették”.²¹ Ez utóbbiak között volt számos – a szagoknak, illatoknak jelentőséget tulajdonító és alkotásaiban ezt meg is jelenítő – művész. És ugyanez a megítélés övezte – és övezi máig – a szaglászra irányuló kutatásokat, amelyek „ugyanattól a kulturális kiközösítéstől szenvednek, mint általában maga a szaglász, és [... ez azzal jár, hogy] egy kutatás fontosságának vagy jelentéktelenségének megítélését nem annyira belső minőségéhez, mint inkább a tárgyához társított értékhez kötik”.²²

Az európai színházban a 19. század végére előtérbe kerülő polgári illúziószínház mint intézményi közeg sokféle stílusirányzatnak és színházfelfogásnak volt a terepe. A szagok használata ezek mindegyikében előfordult. Csak egy-két példát említve: alkalmazta a naturalizmus előfutárának számító Meiningeni Színház, amikor Albert Lindner *Vérnász* című darabjának előadásában „illatosított gyertyákat használtak, hogy a közönség is érezze a »halálos méreg« szagát”.²³ André Antoine 1888-as *Mészárosok* című rendezésében a Theatre Libre-ben például igazi báránytetemből származó agyarak lógtak a színpadi mézszárszékben – minden bizonynal érzékelhető szagot árasztva a nézőtérre. Használta a teátrális, stilizált színház irányába tájékozódó Mejerhold is, amikor például 1910-es *Don Juan*-rendezésében Szentpéterváron a függöny nélkül játszott előadásban – ahogy ő maga feljegyezte – „[a] statiszták a néző szemé láttára készítik majd elő a színpadot az előadás-

¹⁸ Classen et al., i. m., 83.

¹⁹ David Howes: *Sensual Relations. Engaging the Senses in Culture and Social Theory*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2003, xv.

²⁰ Jacques Derrida: *Az archívum kínzó vágya. Freudi impresszió*, ford. Bereczki Péter, Kijárat, Budapest, 2008, 50.

²¹ Classen et al., i. m., 4.

²² Chantal Jaquet: Szaglászfilozófia, ford. Farkas Henrik, 2000, 2015/12, 64–70., 66.

²³ Kékesi Kun Árpád: *A rendezés színháza*, Osiris, Budapest, 2007, 22.

hoz”,²⁴ aminek része volt az is, hogy parfümöt permeteztek szét a színen, „hogy a fényűzés légkörét megteremtsék”.²⁵

Vannak olyan elterjedt példái a színpadi szaghatásnak, amelyek mint szagok szinte mindig reflektálatlanul maradnak. Ezek közül leggyakoribb a dohányfüst. Ha nem is ilyen gyakori és csak a nyilvános füvezést lehetővé tevő országokban találkozhatunk vele, a *Hair* színrevitele során számos esetben van jelen a marihuána szaga stb.

Sally Banes *Olfactory Performances*²⁶ (hozzávetőleg szaglászervi/szagokra épülő előadások) című tanulmányában felvázol egy tipológiát, amelybe a szagokra épülő vagy azokat számottevő módon használó előadások és a bennük előforduló szaghasználati módok besorolhatók. Kiindulópontja az, hogy a színházi előadás integrált érzékszervi kép, amelynek a szaglászervi hatás (csak) az egyik összetevője. A szagok szerepe a következő lehet: (1) illusztrálja a szöveget, a szereplőket, helyszínüket, cselekvéseket; (2) hangulatot teremt; (3) az akusztikus és/vagy képi jelek kiegészítője vagy ellenpontja; (4) bizonyos emlékek felidézője; (5) rítusként keretezi az előadást; (6) az eltávolítás eszköze. Banes említi egy hetedik típust is, a felismerhetetlen szagokat (amelyek érzékelhetők, de nem beazonosíthatók).²⁷ Ebbe a tipológiába a színházi előadásokban előforduló szagok többnyire különösebb nehézség nélkül besorolhatók, és ebből az osztályozásból az is kitűnik, hogy a leggyakoribb szaghasználat az illusztráló és a hangulatteremtő.

Sally Banes a tipológiájában a leggyakoribb szaghasználatra példaként a színpadi (vagy kulisszák mögötti) főzést hozza fel. Idézek egy színikritikából, amely reflektál egy ilyen esetre és annak a (kritikusra gyakorolt) hatására. A cikk a *Kurázi mama* 1989-es kaposvári előadásáról szól. „A kétrészesben játszott darab első felének végén, a táborig sátorban [...] Kurázi mama az italmérésre alakított kocsin valamit főz. A piros lábas tartalmát időnként megkavarja. S miközben zajlik a játék, és a pap fát aprít [...] a színháztermet bejárja valamilyen illat. (Az én élményem erről a következő volt: miközben a földszint utolsó sorából erősen koncentrálni néztem a színpadi játékot, először csak valamilyen öntudatlan diszkomfort érzés alakult ki bennem. Nem tudom, egy-két perc volt-e, több-e vagy kevesebb, míg megéreztem: az előadásban az zavar, hogy nem elegendő csupán látnom és hallanom. S fokozatosan a tudatomba tolakodott a felismerés, hogy valamilyen szagot érzek. Ám a szagot először nem a színpadhoz tartozónak gondoltam, s ez érthetően – még jobban zavart. Ám éppoly öntudatlanul, mint az »egyenműköző«-ből történő kimozdulás során, egyszer csak megláttam, hogy a lábasból gőz száll föl, s így a szemem segített abban, hogy higgyek az orromnak: a színpadon valóban főztek.)”²⁸

A jelen írás elején említettem színdarabokat, amelyekben a szag a dialógusokban tematizálódik. Magyar drámapéldát megidézve adja magát Örkény István *Tótek* című darabja, amelynek elején a frontról hazaküldött levelében Gyula azt írja az Örnagyról: „nagyon érzékenyen reagál egyes szagokra. Van olyan, amit nem tud elviselni, mások ellenben, például a fenyőszag, valósággal megnyugtatók”. Ennek kapcsán pedig rövidesen az alábbi párbeszéd zajlik le a lajtos és a családfő között:

Lajtos: „Jelenleg a Tót úr árnyékszékének a szaga kissé szúrós, de nem kellemetlen.”
Tót: „Ha szaga van, akkor pumpáljunk! Gyulánk életéről van szó...”

Nincs tudomásom róla, hogy valaha is készült volna olyan előadás, amelyben ezt a „kissé szúrós, de nem kellemetlen” szagú budít szaggal is illusztrálták volna a színpadon, és

²⁴ *Mejerhold műhelye*, válogatta és szerkesztette Peterdi Nagy László, Gondolat, Budapest, 1981, 46.

²⁵ Robert Leach: *Vsevolod Meyerhold*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, 90.

²⁶ Sally Banes: *Olfactory Performances*, *TDR*, Vol. 45, No. 1 (Spring 2001), 68–76.

²⁷ Uo., 69.

²⁸ P. Müller Péter: Személyes történelem (A Kurázi mama Kaposvárott), *Színház*, 1989/5, 1–4., 2.

erre nyilvánvalóan nincs is szükség. Mert elképzelhető, hogy a budit lehet szagtalanítani, de a színpadot és a nézőteret nem (ilyen gyorsan).

Ugyanakkor létezik olyan előadás, amelynek meghatározó összetevője a fekáliaszag, amely terjed, de nem oszlik. Ennek egyik provokatív kortársi példája Romeo Castellucci 2010-es, *Az arc fogalma Isten fiában* című produkciója, amely 2012 szeptemberében Budapesten a Trafóban is látható és érzékelhető volt. Az előadásról szóló elemzések, beszámolók részletesen leírják az inkontinenciában szenvedő idős férfi önkéntelen székletürítéseinek folyamatát, fiának igyekezetét, hogy ezt feltakarítsa.²⁹ Ehhez a felkavaró képi benyomáshoz szorosan hozzátartozik a szaghatás: „A nézőtéren terjeng az ürülék szaga, a közönség befogott orral ül.”³⁰ Miként egy, az előadás felvételét tanítás során levetítő kollégám erről írta, a Trafóban „kibíratatlan fekáliaszag terjedt, ami iszonyatosan fontos szerepet játszott a befogadásban, értelmezésben. Később, amikor az előadásfelvételt megnéztem a diákokkal [...], alákommentáltam, hogy »akkor itt képzeljék most el, hogy borzasztó szarszag terjeng...«³¹ Ez az érzékszervi tapasztalat, amely a szaglást ilyen meghatározó szerepbe hozza, mások számára fel nem idézhető (ellentétben az előadás képileg rögzített audiovizuális dimenzióival), ellenben mélyebben és tartósabban rögzülhet az érzéki emlékezetben, mint a technikai replikáció révén külsővé – a befogadó testétől elkülönültté – tett tárgyi dokumentáció.

De térjünk vissza a magyar drámairodalom példáira! Nádas Péter *Takarítás* című darabjában nem esik szó szagokról. A nyitó instrukcióban sem. Ott csupán – ide vonatkoztathatóan – annyi áll, hogy „Minden valódi. [...] valódiak a koszolódások is...”³² A darab első bemutatójához kapcsolódóan az *Egy próbanapló utolsó lapjai* című esszéjében Nádas ezt írja: „A súrolás nagyon érdekes hangot ad. És a vödörnek is van hangja [...] A rongynak szintén, amikor kicsavarják. És hangot ad a víz a padlón, a víz a vízen...”³³ Ebből az is következik, hogy – bár Nádas nem írja – az előadás során, annak végére meg kell változnia a színpad szagának: dohos, poros térből a frissen kitakarított tér szagát árasztó helyszínné kell válnia. Ehhez szükség van vízre, tisztítószerekre, amelyek mind szagot adnak. Ezzel a „minden valódi” előírással azonban voltaképpen a szerző maga teremt teljesíthetetlen feltételt az előadás illetően nem realista, de valódi megszűletése elé. Illetve az elé, hogy a takarítást követően egy közeljövőben megismételt előadásban az előírt koszolódások újra valódiak lehessenek. Ily módon a *Takarítást* egy helyszínen/színpadon csak egyszer lehet eljátszani, s utána következnie kellene egy hosszú szünetnek, ami akár éveket jelenthetne.

A *Találkozás* című Nádas-darabban a nagyon hosszú bevezető instrukcióban van egy mozzanat – az immár a színpadi történéseket, Mária és a zenészek cselekvéseit leíró részben –, amely kizárólag az előadás során válik felfoghatóvá és átélhetővé. Ezt a felismerést a darab 1989. április 15-i pécsi bemutatóján tettem, és egészen ennek az itteni témának a kifejtéséig azt hittem, hogy meg is említettem az előadásról írott kritikámban.³⁴ De hiába jelentett számomra revelációt a produkció nyújtotta tapasztalat, ennek szóba hozatalától

²⁹ Például Tompa Andrea: Egy felsértett Krisztus-arcról, *Színház*, 2012/7; Néder Panni: A sajnálat grimasza, <https://revizoronline.com/romeo-castellucci-socetas-raffaello-sanzio-sul-concetto-di-volto-nel-figlio-di-dio-hebbel-am-ufer-berlin/> (Ez a cikk a produkció berlini színreviteléről szól. Megtekintés: 2024. 01. 17.)

³⁰ Néder, i. m.

³¹ Antal Klaudia közlése.

³² Nádas Péter: *Takarítás*, in: Uő.: *Színház*, Magvető, Budapest, 1982, 10.

³³ Nádas Péter: *Nézőtér*, Magvető, 1983, 151.

³⁴ P. Müller Péter: Pécsi színházi esték. (Ivo Bresan: *Paraszt Hamlet*; Edward Albee: *Nem félünk a farkastól*; Nádas Péter: *Találkozás*; Dale Wassermann: *Kakukkfészek*), *Jelenkor*, 1989/9, 859–864., 861–862.

épp úgy tartózkodtam, mint ahogyan az a fentebb említett általános kritikai gyakorlatra jellemző. Erről az instrukcióról van szó: „nagyon hosszú csend”.³⁵ Ezt elolvasni csupán egy pillanat. Az előadásban értelemszerűen mindez időtartamot nyer. Ezt a „nagyon hosszú csend” kifejezést megelőzi és követi (kihagyással idézem) a két alábbi szerzői utasítás. Mária „a kályhához megy, és a kávéfőző zsinórját bedugja a konnektorba [...]” Ezt követően a zenészekről következik egy négysoros instrukció, utána pedig ez olvasható: „nagyon hosszú csend / a kávéfőzőből lassan csurogni kezd a kávé, sziszegve, gőzölögve, annak rendje és módja szerint kifolyik”.³⁶

Az előadásban a következő történik: a hosszú csend alatt Mária (Sebők Klára játszotta) mozdulatlanul ül. Percek múltán a kávéfőző csövéből lassan terjedni kezd a kávéillat, ami fokozatosan szétárad a teremben, aztán a csőből folyni kezd a kávé, tovább fokozva a szaghatást. A jelenetnek a kávéfőző a dramaturgia, annak működése szabja meg a csend és a néma színészi jelenlét időtartamát. Azaz a „nagyon hosszú csend” elviselhetőségének határát nem a színészek a közönség magatartására adott válasza, nem a nézőtérnek a reagálása, hanem a szétáradó illat teremti meg.

A szaghatást szándékosan használó kortárs színházi előadások kapcsán röviden érinteni kell a szagok használatában társadalmi szinten bekövetkezett egyik fontos változást, a mesterséges illatok előállításának megjelenését és elterjedésének folyamatát. „Ma olyan világban élünk, amely tele van dezodorokkal, izzadásgátlókkal, illatosított tisztálkodó- és testápolószerekkel, parfümökkel. [...] A testszag tehát marketingelemény eredménye, a 19. század társadalmilag egyik legjelentősebb találmánya, amely még ma is hatással van a világra. Az illatosítás a testünk és a környezetünk minden részletét elérte.”³⁷ Az emberi testen kívül a lakó- és munkahelyi környezetet, a közlekedési eszközöket (például a személyautókat) mesterségesen (vegyi úton) előállított illatok töltik meg. Ezek ma már olyannyira elterjedtek, hogy legtöbbször ezeket a szagokat tartjuk természetesnek, és a természetes szagokat vesszük idegeneknek, zavarónak. Ezeknek a mesterségesen megalkotott illatoknak nem feltétlenül van természetes megfelelőjük. Erre az *Aroma* kötet legvégén a szerzők (és most kivételesen ízfajtára hivatkozom) a kóla ízét hozzák fel példának. Ennek az íznek, amit egy amerikai gyógyszerész talált fel, semmi köze a kóladióhoz, amiről az ízt elnevezte. Ez egy úgynevezett fantázia íz. Ennek a minden ízében mesterséges kreációnak a Coca-Cola marketing jelmondata az 1970-es évektől kezdve az lett, hogy „It’s the real thing”, azaz, hogy „ez az igazi”. Noha nem igazi, nem természetes, hanem mesterséges.³⁸

Mindez a művi szagkörnyezet a színházban használt illatosítás percepciójára is hatással van. A kifejezetten az illatok szerepével foglalkozó elemzések, illetve beszámolók említést tesznek arról, hogy – egy 2021-es tanulmány szerint – manapság a nézők nemegyszer a színpadon használt természetes illatokat is mesterségesen előállított illatoknak érzékelik. Egy 2015-ös amerikai előadásban (M. J. Kaufman: *Sagittarius Ponderosa*) a színpadon látható fenyő (ami a darab címében is szerepel) illatát a nézők illatosítószer szagának érzékelték, azaz a fenyőszagnak mint mesterséges illattípusnak a képzete „győzött” a fenyő valódi szaga fölött. Ezt Charles Spence azzal magyarázza, hogy a városiakok többsége idejének 90 százalékát belső terekben tölti.³⁹ Az ott érzékelt szagmintákról pedig több tapasztalatuk van, mint a természetben jelen lévő szagokról. Azaz ezekre a laboratóriumokban előállított és napi környezetünket alapvetően meghatározó szagokra / illatokra jobban emlékezünk, mint azokra, amelyek a természetben fordulnak elő.

³⁵ Nadas Péter: Találkozás, in: *Színház*, i. m., 96.

³⁶ Uo.

³⁷ Juhász Katalin: Test – szag – tisztaság, *Korunk*, 2011/12, 22–31., 29.

³⁸ Vö. Classen et al, i. m., 199., 204.

³⁹ Charles Spence: Scent in the Context of Live Performance, *i-Perception*, 2021, Vol. 12 (1), 1–28., 17.

De hát mi is a baj a szagokkal? Miért vannak az európai/nyugati kultúrában ennyire háttérbe szorítva, miért ilyen ritkán alkalmazzák a színházi előadásokban, és ha azokban szerepet kapnak is, miért vannak a bemutatókról szóló beszámolókból ilyen mértékben mellőzve? És miért hiányoznak az archívumokból? Mindennek tapasztalati, szemléleti és technikai okai egyaránt vannak.

Az orrban lévő hámszövetekben mintegy 350 különböző típusú szagreceptor található, amelyek egymással kölcsönhatásban állnak. Ennek következtében a feltételezés szerint mintegy tízezerféle szag megkülönböztetésére képesek. Ez a döbbenetesen nagy szám természetesen vitatott, részben azon az alapon, hogy a hivatásos parfümőrök nagyjából 800 féle szagot tudnak megkülönböztetni.⁴⁰ Ugyanakkor ezeket a szagfajtákat nem tudjuk megnevezni. Mert sohasem a szagot nevezzük meg, hanem azt, aminek a szagáról szó van, például levendula, rózsa, bazsalikom, gyömbér, hagyma stb. A testszagok esetében is a testrészt nevezzük meg, nem a szagot, például láb, hónalj, száj. Az ízek esetében nem ez a helyzet, mert ott meg tudunk nevezni a magyarban négy külön alapízt (édes, sós, savanyú, keserű). Az előfordul, hogy az illatra íz megnevezéssel utalunk – lásd „édes illat” –, de az kölcsönvett kifejezés. Az, hogy a szagoknak nincsen nevük, azt jelzi, hogy ez az érzékelés oly mértékben „zsigeri”, hogy nem jutott el a nyelvi absztrakció tartományába. Illetve olyannyira sokféle, hogy diverzitása nyelvileg már nem leképezhető.

A szag európai/nyugati kultúrában történő elfojtásának okaira fentebb már részben utaltam. A vizualitás dominanciája, az ész uralma az ismereteket állította piederesztálra, és a testhez kapcsolta az érzelmeket, amelyeket a fegyelmező ész fennhatósága alá igyekezett kényszeríteni. Az érzékelésben pedig a szorosán, közvetlenül a testhez kapcsolódó érzékelési módokat primitívnek vagy állatiasnak mutatta be – ezek közül leginkább a szaglást és az orral észlelhető jelenségeket. Ennek a deklarált jelentéktelenségnek azonban ellentmond az a tapasztalat, hogy bizonyos szagok észlelése és azonosítása élet-halál kérdés. „Gyakran hagyatkozunk az orrunkra, hogy eldöntsük, biztonságos-e továbbra is kapcsolódni egy adott ingerhez”.⁴¹ Ilyen például a szívárgó gáz szaga, az, amikor füstszagot érzünk, vagy amikor azt akarjuk eldönteni, hogy egy élelem ehető-e még vagy pedig romlott.⁴² Nem szándékom anekdotikus regiszterbe navigálni a jelen szöveget, de ez utóbbi eshetőség kapcsán megemlítem azt az esetet, amely 2023. szeptember elején történt Bordeaux-ban, ahol egy étterem vendégeinek házilag tartósított szardíniát szolgáltak fel. Az ételtől egy személy meghalt, öten lélegeztetőgépre, további vendégek intenzív osztályra kerültek. Az étterem tulajdonosának „[e]lmondása szerint néhány üveg halat ki kellett dobni, mert felbontás után bűdösek voltak, de a többi tartalma megfelelőnek tűnt és felszolgálták”.⁴³

A szaggal kapcsolatos színháztechnikai nehézségek főként abban állnak, hogy egy adott előadáshoz, színrevitelhez, annak részletéhez nehéz egy konkrét, speciális szagot előállítani, azt szétáramoltatni, majd pedig eltávolítani, visszavonni. Ebből eredően, a hatásmechanizmus képlékenységből adódóan nehéz jól körülhatárolható funkciót adni a használatának. Ugyanakkor hatásában mégis ott van minden esetben egy különösség.

⁴⁰ Susan L. Feagin: Olfaction and Space in the Theatre. *British Journal of Aesthetics* Vol. 58, No. 2 (April 2018), 131–146., 132.

⁴¹ Alberto Gallace, Mary K. Ngo, John Sulaitis, Charles Spence: Multisensory Presence in Virtual Reality: Possibilities & Limitations, in: *Multiple Sensorial Media Advances and Applications: New Developments in MulSeMedia*, eds G. Ghinea, F. Andres, and S. Gulliver, Hershey, PA, IGI Global, 2012, 1–40., 12.

⁴² Fabian Huttmacher: Why Is There So Much More Research on Vision Than on Any Other Sensory Modality?, *Frontiers in Psychology* Vol. 10 (October 2019), 1–12., 5.

⁴³ <https://telex.hu/kulfold/2023/09/13/franciaorszag-bordeaux-etterem-szardinia-botulizmus-kolbaszmergezes-halal> (Megtekintés: 2023. szeptember 19.)

Mégpedig az, hogy a szagnak a domináns érzékszervektől eltérően megkülönböztető sajátossága, hogy testi komponenst hoz be a tapasztalatba. Színházi közegben ez azt jelenti, hogy „[a] szag belélegzése során a közönség ráébred saját testi mivoltára és térbeli kapcsolódására”.⁴⁴ Ez egy olyan tapasztalat, amit a látás és a hallás nem hív elő. Ez a testi komponens pedig nem feltétlenül, vagy nem igazán a színpadot és nézőteret elválasztó polgári illúziószínház hagyományát és gyakorlatát követő előadásokban mutatkozik meg, hanem inkább a színpad/nézőtér elválasztását felszámoló előadásokban, a részvételi színház produkcióiban és az immerzív színházi eseményekben.

Ez utóbbihoz kapcsolódó példával zárom a gondolatmenetemet. 2023. szeptember elején került sor a Balatonboglári Kék Kápolnában a *Szeánsz (Necromancy)* című VR-installációra, amelyet a kápolna terében egyszerre legfeljebb két fő tekinthetett meg (élhettett át), a nézők 30 perces turnusokban vehettek részt az eseményen.⁴⁵ A VR-szemüveg 360 fokban tette beláthatóvá a virtuálisan megidézett teret. A projekt kiindulópontja egy fél évszázaddal korábban ezen a helyszínen lezajlott happening volt, amikor a budapesti Dohány utcai lakásszínházban létrehozott *King Kong* produkciót a Kék Kápolnában és környezetében adta elő Halász Péter és csapata. A Kelemen Kristóf által koncipiált és megrendezett VR-szeánsz – alcíme szerint szellemidézés – az első részben a helyszín előzményeit, valamikori történéseit idézi meg, a második rész elvisz a Dohány utcai lakás egykori és mai tereibe és a Kék Kápolna ötven évvel ezelőtti világába, a harmadik pedig a Halász Péter-csoport emigrációját, rotterdami és New York-i jelenlétét, majd a mai – az ő működésüket dokumentáló – archívumi kutatóhelyet mutatja meg. A VR-szemüvegen követhető látványt mindvégig narráció kíséri, ami mellett egyéb érzékelési módok is játékba kerülnek: illatok (levendula), a hűsítő szél szaga; tapintások, a néző tenyerével megérintheti a VR-szemüvegen át látható nőalak tenyerét, megfoghatja a társulatról fennmaradt dokumentumok papírlapjait, úgy, hogy a VR-szemüvegen át látható virtuális térbe „belenyúlva” taktilis élményhez is jut.

A *Szeánsz (Necromancy)* tárgya az emlékezet: helyeké, embereké, eseményeké. A megidézés eszköze pedig egy négy érzékszervet (látás, hallás, tapintás, szaglás) működésbe hozó performatív kompozíció. Az immerzív színház általános jellemzőit pontokba szedő tanulmányában Bakk Ágnes Karolina hét ismérvet említ, melyek közül ebben a balatonboglári produkcióban jelen van a 360 fokos virtuális környezet, az összes érzékre gyakorolt hatás (a *Szeánsz*-ban ízlelés nincs, de ugyancsak megélhető a Bakk említette egyensúly-érzék megszólítása), az előadás nem egy ismert történet adaptációja/feldolgozása, és fontos eleme az atmoszféraérzet megteremtése és megélése.⁴⁶

Noha a szag nem kiténtetett összetevője Kelemen Kristóf alkotásának, mégis szerves része az előadásnak, és visszaigazolja azt a tapasztalatot, hogy a múltidézésben, az emlékezésben a szagoknak szerepük van. Ez az emlékezés nem intellektuális, hanem testi. A test egykor megszerzett, átélte – szagokat magukba foglaló – tapasztalatai válnak elevenné és kapcsolják össze az időben egymástól távolit (az egykorit és a mostanit), úgy, ahogyan arról Proust ír a bevezetőben idézett mondataiban. Ezek a testi tapasztalatokban tovább élő, valamikor érzékelt illatok behozalozzák az egyén érzékeit a korábban megéltől a jelenig tartó privát univerzumba, hozzájuttatva e kiemelt helyzetekben ahhoz az élményhez, amit József Attila úgy fogalmaz meg, hogy „minden, ami volt, van...”⁴⁷

⁴⁴ Jim Drobnick: *Reveries, Assaults and Evaporating Presences: Olfactory Dimensions in Contemporary Art*, *Parachute: Contemporary Art Magazine* 89 (1998), 10–19., 17.

⁴⁵ A produkció azóta szerepelt Drezdában, Budapesten a Jurányiban, a Trafóban és a Merlinben.

⁴⁶ Bakk Ágnes Karolina: *Immerzív színház analóg terekben – görbe tükrökkel*, *Theatron* 16.1 (2022), 44–54., 47.

⁴⁷ József Attila: *A Dunánál*

Az illékony színházi esemény és a tartós emlékezet között feltételezett paradox viszony alapja az archívum logikájában rejlik. A tárgyakkal – köztük szövegtárgyakkal – foglalkozók számára az objektumok tűnnek maradandónak, míg az érzéki, testi tapasztalatok tűnékenynek, emiatt másodlagosnak, vizsgálatra kevésbé érdemesnek. Indokolt azonban emlékeztetni rá, hogy „a posztstrukturalizmus egyik elsődleges belátása az, hogy az eltűnés az, ami *minden* dokumentumot, *minden* feljegyzést és *minden* anyagi maradványt jellemez. Valójában a maradványok az eltűnés révén válnak maradványokká”.⁴⁸ Az archívum logikájában rejlő dichotomikus gondolkodás következménye az is, hogy mivel ott a tárgyasult elemek számítanak, ezért a testtel kapcsolatos nem tárgyasuló vonatkozások elsikkadnak. Ezért lesznek negligálva a szaglás révén észlelhető mozzanatok, annak dacára, hogy gyakorta tartósabban élnek tovább az emlékezetben, mint a tárgyként (képben, hangban, írásban stb.) rögzíthető, archiválható és dokumentummá alakítható elemek.

A prózaíró Marcel Proust szag és emlékezet kapcsolatára vonatkozó gondolatából indultam ki. Zárásul egy képzőművész sorait idézem. Andy Warhol írja a következőket: „Az öt érzék közül a szaglás áll a legközelebb a múlt teljes erejéhez. A szag valójában transzportálás. A látás, hallás, az érintés és ízlelés nem olyan erős, mint a szaglás, ha *egész lényeddel* vissza akarsz térni valamihez egy pillanatra. [...] Az a jó a szag emlékekben, hogy egy pillanat alatt megszűnik a transzportáló érzés, amikor abbahagyod a szaglást. Utóhatása nincs. Ez a reminiscencia tiszta formája”.⁴⁹

Mindkét szerző, Proust és Warhol is a szag/illat egyénre gyakorolt hatása szempontjából hangsúlyozza ennek a hatásnak a közvetlen mivoltát. Ebből a szempontból a színház számára külön kihívás, ha a közösségi befogadás keretei között fordul a szag/illat illékony eszközéhez, ám ennek a kockázatnak a vállalásával mégis megteremtve a lehetőségét egy elmélyültebb és tartósabb emlékezeti tapasztalatnak.

---

⁴⁸ Rebecca Schneider: *Performing Remains. Art and War in Times of Theatrical Reenactment*, Routledge, London – New York, 2011, 102.

⁴⁹ Andy Warhol: *Andy Warhol filozófiája (A-tól B-ig és vissza)*, ford. Halász Péter, Budapest, Konkrét Könyvek, 2004, 165. (Kiemelés tőlem – PMP)

KRITIKUS, SZERKESZTŐ – SZERKESZTŐ, KRITIKUS

Reményi József Tamás: Mindig volt egy szigetem. Darvasi Ferenc életútinterjúja

1

Fontosak a személyes viszonyok. Sok egyéb mellett ez biztosan kiderül abból az életútinterjúból, melyet Darvasi Ferenc készített a nemrégiben elhunyt Reményi József Tamással. Így, mielőtt a Cser Kiadó gondozásában megjelent kötet ismertetésébe fognék, szükségesnek tűnik néhány bevezető megjegyzés arról, ami a könyv főszereplőjéhez és az abban elmondottakhoz köt. Ellentétben Reményi József Tamás kor-, nemzedék- és harcostársával, valamint az életútinterjút lejegyző Darvasi Ferencel, nem ismertem személyesen Reményit – talán egy konferencián hallottam beszélni, kellő távolságból –, így írásom szükségszerűen nélkülözni fogja az értékelés azon dimenzióit, melyeknek a közösen megélt valóság, a személyes ismeretség, az egykoron lezajlott irodalmi-művészeti eseményekben való együttes részvétel lehet az aranyfedezete. Reményi József Tamással leginkább a nyomtatott papír médiumán keresztül – mint Hajnóczy Péter műveinek gondozójával – találkoztam, jóllehet különböző tisztségei, például szerkesztői munkássága vagy kuratóriumi tagságai is részben ismertek voltak előttem. Mindezt azért fontos elmondani, mert a Reményivel kapcsolatos megnyilvánulásoknak – még hirtelen bekövetkezett halálát megelőzően is – gyakran volt, van egyfajta kollegiális-nemzedéki hangneme. Jelen recenzió mindehhez nem tud csatlakozni, célja azonban nem kevesebb, mint megjelölni Reményi pályának olyasfajta tétjeit, melyek a személyes élettörténeten túlmenően általánosabb érvényűek, irodalom-, kritika- és művelődéstörténeti távlatokkal bírnak.

2

Elsőként érdemes áttekinteni a kötet tartalmát. A könyv törzsét azok a 2018 decembere és 2019 szeptembere között készült beszélgetések alkotják, melyekből korábban már megjelentek részletek különböző folyóiratokban, portálokon, valamint lezárásként csatlakozik a beszélgetésfolyamhoz egy összegző jellegű interjú 2023 eseménydús júliusából. Míg a beszélgetések egy-egy jeles mondását címbe emelő fejezetek nagyjából kronologikusan vezetnek végig Reményi pályáján – együtt láttatva a személyes eseménytörténetet, a szerkesztői-kritikusi pálya nemzedéki vonulatait és

*Cser Kiadó
Budapest, 2023
286 oldal, 4995 Ft*

Magyarország kulturális életének változásait –, a kötetzáró interjú egyfelől a visszatekintés, másfelől az aktuális (csaknem egy év elteltével persze már múltba zárult) helyzetértékelés terepe.

A *Mindent jóval később tudtam meg* című első fejezet a debreceni kálvinista hagyományok közegeiből Újlipótvárosba keveredett értelmiségi család (sajtómunkás apa, tanítónő anya) gyermekének élménygazdag, mégis törekeny, titokteljes léthelyzetéről ad hírt: a családi hagyományok elkendőzött-elhallgatott momentumairól (innen a cím), az ötvenes évekbeli Budapest és a meditatív debreceni nyarak disszonanciájáról, a gyerekkori olvasmányokról, a focirajongásról, a Visegrádi utca 53. szám alatti gangos bérház mikrovilágáról. Az apai ágon eredendően ruszin származású Reményi József Tamás családtörténetének taglalásából és az önkényuralmi, majd kora Kádár-kori Budapest részletgazdag leírásából izgalmas fő- és mellékalakok emelkednek ki – például a hatvanas évek elején a szintén a Visegrádi utcában lakó, időnként sakk- és fejelőbajnokságot rendező, danolászó Szörényi-testvérek –, ám ennek a részegységnek egyértelműen az édesapa, az ötvenes évektől az MTI-nél elhelyezkedő, ezzel nagyjából egy időben a titkosszolgálatba is beszerzett idősebb Reményi József a főszereplője.

A meleg, szeretetteljes hangon emlegetett anya, a hivatását, a magántanítást szinte „infantilis odaadással” (17.) végző Boross Edit, aki tulajdonképpen egyedül felelt a fiú neveléséért („Én gyakorlatilag anyámmal nőtem föl. Bizonyos feminin jegyeket is ennek köszönhetek.” [18.]), személyisége rejtőzködő-elnyomott voltában („Apám szinte nem is lakott otthon, állandóan megcsalta anyámat, akit gyakorlatilag rabszolgaként tartott.” [17.]) eltörpül a talányos személyiségű, besúgóvá lett apa portréja mellett. Miképp a politikával átszőtt családi eseménytörténetre érzékenyen rákérdező riporter, úgy a beszélgetések alanya, Reményi is érzékeli, hogy a diploma nélkül, hiányos nyelvtudással osztályvezetőként dolgozó, folyton s kényszeresen bizonyítani akaró, ismeretségét-feletteseit kisszerűen lepipálni vágyó, de alapvetően tehetséges, jó íráskészségű apa életútja és meghasonlása már-már *Tények és Tanúk*-sorozatba kívánczik. Jóllehet, végül nem vállalkozott apja történetének tüzetes feldolgozására és megírására: „Napra nap végigdolgoztam az életemet, kérnem kellett volna rá egy ösztöndíjat?” (42.) Apák és fiúk, egymást követő generációk szükségszerű párbeszédképtelenségének nagyszabású példameséjét látjuk kibontakozni az idősebb és fiatalabb Reményi kapcsolatában: a kritikusként, szerkesztőként, rádiósként szép karriert befutó Reményi József Tamás csak a 2000-es évek elején tudja meg, hogy édesapja az ötvenes évektől egészen a hetvenes évek végéig jelentett – azonban az idős apa ekkoriban már Alzheimer-kórral és súlyosbodó paranoiával küzdve (több szökési kísérlet után) végleg eltűnt a Fehér Kereszt Alapítvány zebegényi gondozó-épületéből: „Még eltemetni sem tudtam” (38.).

A következő fejezetben az apa hideglelős élettörténetéről (melyre a későbbiekben már csak egyszer történik érdemi visszautalás [221.]) az iskolai, majd egyetemi tanulmányokra, általánosságban a kulturális-irodalmi szocializációra terelődik a szó, így jutunk el a korai újságírói és szerkesztői karrier hátterének megismeréséhez (*A hatalom szemében „árulók”*). A Kádár-korba beleszülető értelmiségi nemzedékek számára jellegzetesen az érvényesülés szinte egyetlen útját jelentő művelődés („A család egyetlen szórakozása az volt, hogy olvasunk.” [49.]) éthosza, valamint a fullasztó konfliktusok közötti kompromisszumos lavírozás vonul végig e fejezeten, megmutatva, miképp vezetett az út az állandó olvasmányéhségben leledző, film- és színházkedvelő Reményi József Tamás számára a Kölcsey Gimnáziumtól az ELTE orosz–magyar szakán és a Szovjet–Magyar Baráti Társaság hírszerkesztői állásán át egészen a Pándi Pál vezette *Kritika* szerkesztőségéig, majd pedig a külön fejezetben tárgyalt (rég) *Mozgó Világ*ig. A visszaemlékezés gyakran felbukkanó, fontos mellékszereplője Reményi barátja, évfolyam- és szerzőtársa, Tarján Tamás, az ELTE egykori docense, akivel voltaképp együtt kötelezték el magukat a kritikaírásnak,

majd pedig az irodalmi paródia műfajának. Tarján izgalmas alakjáról, gazdag és szertelen életművéről Reményi nekrológban is megemlékezett,¹ illetve – mint a kötetből megtudhatjuk – a hetvenes években a publikáláshoz fölvetett második, Tamás keresztnevében a pályatárs emléke is tovább él(t).

A *Nem mentiünk az öltözőbe* című fejezet – túl azon, hogy röviden értesülünk Reményi magánéletének egynémely eseményéről: házasságáról, gyermekeiről, válásáról, jugoszláviai utazásairól is – voltaképp az 1980-ban havilappá alakult és ebben a formájában 1983 végéig fennálló, utóbb önmagán túlmutató jelentőségre szert tevő *Mozgó Világ*ról, a szerkesztőség működéséről és tágabb szerzői köréről kíván hiteles krónikát nyújtani, mely rövid periódus a szerkesztői pályakép leginspiratívabb korszakának tűnik: „Nemcsak a legfontosabb lapom, de a legfontosabb szellemi műhelyem volt a *Mozgó*” (106–107.). S természetesen Reményi ebbéli ténykedése, a szakadék felé igyekvő kultikus folyóirat élén vállalt főszerkesztői helytállása, karizmája tette alkalmassá, hogy majdan a rendszerváltás utáni irodalmi élet legintegratívabb, mindig mozgósítható „hídember”-szereplőjévé (247.) váljon, akár mint kiadói szerkesztő, akár mint kuratóriumi döntnök. Persze a régi *Mozgó* tragikomédiába illő (a helyzethez képest sokszor ironiával és leülepedett humorral előadott) ellehetetlenülésének felidézése szükségessé teszi a szerkesztőséget egykor összetartó ember kapcvallását is: Reményi beszámol az Alexa Károlytól, Kulin Ferenctől való elhidegüléséről, arról, miképp teremtődtek „az eszmei-politikai térben nagy távolságok” (125.) közte és a lap egynémely szerzője között. S ugyancsak ebben a fejezetben emelkedik ki a sporadikus említések és névsorolvasások sűrűjéből két fontos szerző, az irodalomértelmező és szöveggondozó Reményi életművének két (hasonlóan tragikus sorsú) főhőse: Hajnóczy Péter és Sziveri János; a kötet érzékletes képet ad a velük való „találkozás” egzisztenciális és esztétikai dimenzióiról.

A következő fejezetben (*Nincs honnan beszélni*) a *Mozgó Világ* szétverése utáni években, s majd a rendszerváltozás után is huzamosabb ideig a *Filmvilág* munkatársaként tevékenykedő Reményi egyetlen jelentős lapalapítási kísérletéről, a mindössze egy-másfél évig működő *Magyar Napló*ról, a hetilap sikertelenségének hátteréről és mindennek a kilencvenes évekbeli irodalompolitikai összefüggéseiről (leginkább az Írószövetség belső konfliktusairól) esik szó, mintegy beletorkollva a „mai helyzet” (megreformált NKA, megvágott és diszkriminatív támogatási rendszer stb.) pesszimista kritikájába: „Egyre inkább azt tapasztalom, az abszurditásig menően, hogy tényleg nem az számít, mit írsz, hanem az, hogy honnan beszélsz” (225.). Tanulságos a ma már leginkább a Wikipédiáról ismert avétos irodalmárok, nagyhangú publicisták és expolitikusok gyakran nevetséges csatározásairól olvasni Reményi élvezetes előadásában, mivel a kilencvenes évek e helyzetközeli leírása egyértelművé teszi, hogy harmincegynéhány évvel ezelőtt milyen előzményei, egyértelmű előjelei voltak a mai társadalmi polarizációnak a kultúra egy igen szűk – persze akkoriban még sokkal inkább közügynek tekintett, több presztízzsel bíró – területén, az irodalomban. A *Magyar Napló* dicstelen történetét és a kilencvenes évekbeli irodalmi állóháború hosszadalmas elbeszélését jótékonyan temperálja a személyes élet-történet továbbcsövése; a kötet ezt követő egysége az egyéniség árnyaltabb bemutatása felé mozdul el. Reményi a lapszerkesztéstől visszavonulva az irodalmi kultúra kevésbé látványos területein és szerepeiben vállalt testhezálló feladatokat – volt olvasószerkesztő

¹ Reményi József Tamás: Tarján Tamás (1949–2017), *Jelenkor* 2018/1, 1–3. Itt érdemes megjegyezni: a beszélgetéseket rögzítő Darvasi Ferenc nem csupán fókuszált és gondolatébresztő kérdéseivel adja tanújelét a Reményi-univerzumban való jártasságának: a konkrétan idézett vagy csak szórtentén említett Reményi-írások előzékeiny („rjt” rövidítéssel jelölt) lábjegyzetek formájában kísérik végig a beszélgetőkönvet, amiképp a szóban forgó irodalmi-közéleti-kultúrtörténeti momentumokat is minden esetben korrekt szakirodalmi és forráshivatkozások támogatják meg.

a már említett *Filmvilágnál*, kolumnista a *Népszabadságban*, egy szemeszteren keresztül tanított az ELTE Kazinczy utcai tanárképzőjében fölkérésre, majd jöttek a kiadói munkák (Holnap, Palatinus), végül a Magyar Rádióban lett rovatvezető. A hatvanévesen nyugdíjba vonult, s így „szabadúszóvá” (181.) lett Reményi számba vehetetlen szerkesztői-szöveggondozói munkáiba, kuratóriumi tagságainak (régi NKA, Magyar Könyv Alapítvány, Artisjus) fény- és árnyoldalaiba, irodalomszervezői feladataiba kapunk betekintést az utolsó fejezetben (*Az éppen születő művek mámora*), majd pedig – Darvasi Ferenc már-már unszolásnak ható kérdéseire – hömpölyögni kezd a Reményi által „felfedezett” fiatal írók-költők véget nem érő névsora. Ebben a részben tereli rá Darvasi az interjúalanyt saját életpályájának átfogó értékelésére – kritikusi, szerkesztői példaképek, érenykatalógusok és hibák, kedvenc írók, még élő és már elhunyt mesterek, pályatársak kerülnek itt elő. Míg nem a beszélgetéssorozathoz toldott utolsó, 2023. nyári interjú egyfelől folytatja a szellemi leltárt, még folyó ügyekről, jövőbeni projektekről tudósít, másfelől elkeseredett politizálásba (a „hatalom”, a politikai polarizáció és napi közéleti ügyek kritizálásába) fullad, amely – különösen egy ilyen egyenletesen élvezetes, gondolatgazdag kötet végén – némileg rossz szájját hagy maga után az olvasóban.

A fentiekén túl hosszasan el lehetne időzni még az életútinterjú számos izgalmas fejezeténél, szót ejtve Reményi filmélményeiről, irodalmi-irodalompolitikai kapcsolatrendszereiről, utazási tapasztalatairól és más inspirációs forrásairól, saját olvasatomban viszont csak néhány kiemelt jelentőségű – vagy legalábbis a könyvben megrajzolt portré árnyalása szempontjából kulcsfontosságúnak tűnő – mozzanatra terjeszkedem ki.

3

A kortárs magyar irodalom újabb és újabb vonulatait lapszerkesztőként (*Mozgó Világ, Magyar Napló*) és kiadói szerkesztőként, irodalmi vezetőként (Palatinus) ösztönző, mederbe terelő Reményi József Tamás impozáns portréja mellett a kötet olvasása alkalmat ad a kritikus és irodalomértelmező Reményi értékelésére is.

A már említett Tarján Tamás-nekrológban – melyet Darvasi Ferenc is felidéz az interjúkönyvben – Reményi úgy fogalmaz: „mi pedig tényleg kritikusnak készültünk (szerintem ma már ilyen állatfajta nem létezik)” (92.), s ítélete elgondolkodtató. A kritikusnak az a típusa, amely Reményi és kortársai számára még alapvető volt – az elsősorban a szélesebb sajtónyilvánosságban érvényesülő, nem feltétlen szaktudósi minőségben megszólaló, de az irodalom és a művészet iránt elkötelezett, közlésvágytól fűtött recenzens – ha nem is halt ki egészen, de ritkaságszámba megy. A kritika gyakorlatának professzionalizációjával – hogy tudniillik a szerző, nagy respektussal bíró irodalmi-kritikai lapokba leginkább „hivatalos olvasók”, irodalom- és kultúratudósok vagy annak készülő lelkes PhD-sok írnak – az is egyértelműnek látszik, hogy azok a kritikus életművek, amelyek nem alakítanak ki egy meghatározott, egyéni stílust és gondolkodásmódot, jellegzetes megszólalást, valamint nem szervesülnek valamilyen tudományos működésben, hamar kihullanak a kulturális emlékezetből. Már a kötet elkezdésekor is gondolkodóba estem azzal kapcsolatban, hogy vajon az irodalmi-kritikai közéletben konszenzusosan nagy tiszteletnek örvendő Reményi József Tamás írásai mennyire élnek élénken a köztudatban, akár ismertebb nemzedéktársaihoz (Alexa Károly, Balassa Péter, Margócsy István) vagy épp az elmúlt évek-évtizedek befutott kritikusaihoz mérten. Azt hiszem, a beszélgetőkönyvet szorgosan végigjegyzetelő Darvasi Ferencen kívül ma viszonylag kevesen ismerik a kritikus Reményi József Tamást. Ennek okai pedig lépten-nyomon előkerülnek a *Mindig volt egy szigetem* lapjain.

Mikor Reményi arra emlékezik vissza, hogy Tarjánnal beiratkoztak az egyetemen Kabdebó Lóránt kritikaíró szemináriumára (ahová többek között Ördögh Szilveszter és

Tverdota György is járt), következőképp viszi tovább a gondolatmenetet: „mi [...] Tamással kritikusok lettünk – azt kell mondanom, hogy elég felemás felkészültséggel. Elméleti irodalom a mi kezünkbe alig került, ami nagy baj. Ennek máig is érzem a hiányát. Nem véletlenül arattak gyors sikert az új irodalomelméleti iskolák jóval később, hiszen légüres terepre zúdultak be.” Majd folytatja: „Gyakorlatilag hályogkovács módjára dolgoztunk. A pusztá izlésünk segített bennünket. Azért lehettünk kritikusok, mert tudtunk írni, és az olvasottságunk révén rendelkezünk viszonylag biztonságos ízléssel. A kellő filozófiai, esztétikai, irodalomelméleti felkészültség hiányzott, utólag pótolva szereztük be” (67.). Ha kezünkbe vesszük Reményi életében megjelent két karcsú kritika- és tanulmánykötetét, melyeket sok évtized szerkesztésnyi kritikájából válogatott össze két menetben,² csakugyan ez lesz a benyomásunk. Egy kivételesen érdeklődő, remek íráskészségű,³ profi zsurnaliszta munkamódszerének rutinszerűen előállított produktumait látjuk magunk előtt; és egy olyan olvasót, aki éppúgy nyitott nagyszabású életművekre (Esterházy, Mézőly, Tolnai Ottó, Bodor Ádám, Parti Nagy stb.), mint különös ködlovagok és ma már kevesek által ismert szerzők könyveire, írásmódja pedig tükrözi a szöveg mögötti olvasmány örömet. Persze érzékelhetők szükségszerű eltérések a két kötet írásmódjában: az 1998-as *Sinistrától Ibusárig* kritikáiban – az irodalmi diskurzus nyolcvanas–kilencvenes évekbeli átalakulását megélő szerzőkre jellemző módon – többnyire az *értelmezés*, az elidőző analízis nyomja el a művek tárgyilagosa *bemutatását* és az ítéletalkotás, az *értékelés* mozzanatát,⁴ míg a körülbelül 60 darab, egyenként 2,5 oldalas (legfeljebb 4000 karakter terjedelmű) írást tartalmazó *Zsurnál* (2007) épp a szövegek napi- és hetisajtóhoz kötődő beszédmódja (rövidsége és kedvcsináló jellege) miatt nem alkalmas határozott kritikusai arcél felmutatására.

E formai-műfaji kötöttségnek s a hozzá kapcsolódó gondolkodási módnak valaminő korlátait Reményi is érzékelteti az interjúkönyv egy-egy pontján: „Ez lett a műfajom, ez a két flekk. Teljesen beleálltam abba, hogy két flekkben igenis plasztikusan el lehet mondani valamit. Nem mint egy recenzióban, hanem a kritika klasszikus értelmében. Ez a műfaj pedig fényévnnyi távolságra van az összefoglaló munkáktól. Ha megírok, mondjuk, a ma-

² Reményi József Tamás: *Sinistrától Ibusárig. Irodalmi kalauz*, Budapest, Orpheusz, 1998; *Zsurnál. Újságos kritika*, Budapest, Kortárs, 2007.

³ Figyelmet érdemel Reményi szóhasználatában az „íráskészség”, amely egyfelől saját szakmai elvárásrendszerének a mércéje, a tehetség szinonimája, másfelől a meghasonlott apa emlékét is magában hordja: „Amikor megtudtam, hogy besúgó lett, valamilyen kutatási céllal, másként nem lehetett, fogadtak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL), igazán előzékenyen. Csakhogy a jelentései szétszórva heverték itt-ott, belefogtam, ezt-azt megtaláltam, de módszeresen még sem időm, sem erőm nem volt szembeülni az összképpel. Valószínűleg nem is lesz már soha. A Takács Tibor kötetében [*Besúgók a besúgásról*, 2013 – R. D. Sz.] megjelent szövegek tanúsága szerint 1969–1970-ben részben emlékiratként, részben egy tartótiszt kérdéseire válaszolva mondta el besúgói »krédóját«. A rendkívül zavaros, helyenként primitív indoklások s főképp az egész szöveg hivatali stílusa mögött keserves volt ráismerni a kiváló irodalmi ízlésű és publikációiban ritka íráskészségű emberre...” (27.); „Apám egyébként közölt tárcanovellákat az *ÉS*-ben és a *Magyar Hírlapban* is. Elég sokat publikált egy időben, jól írt. Az íráskészségemet tőle örököltem. És a formakészséget, a szókincset is, amellett persze, hogy végigolvastam az egész gyerekkoromat” (43.); „Ezekben az években [az 1970-es években, az egyetem alatt – R. D. Sz.] teljeseedett ki az irodalom iránti, immár szakmai jellegű rajongásom. Rájöttem, hogy az íráskészségemet mégsem abba kellene ölni, hogy éppen hogy hívják az ENSZ főtűtkárát – hiába volt rossz agyam: a nevetek a világpolitikából, az államalakulatokat napra készen ismertem, mindent tudtam. De az irodalom jobban izgattott, és emellett a színház és a film is” (65.).

⁴ Mindezekről lásd Lapis József *Elég* című kötetének metakritikai írásait: Lapis József: *Elég. Közéletések a kortárs irodalomkritikához*, Debrecen, Alföld Alapítvány – Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2022, 17–120.

gyar folyóirat-irodalom legújabb fejleményeiről tizenhét oldalt, az nekem már grandiózus vállalkozás. Ilyen az alkatom, a természetem. Nincs türelmem. Ötleim, jegyzeteim (úristen, de mennyi!) persze vannak” (222.). Ugyanakkor a kritikaíró szerep problematikusága, úgy vélem, összefügg az irodalomfogalom és a szakszerű irodalomértés történeti változásával, melyre fentebb már utaltunk. 1998-ban, Reményi első önálló kötetének hátlapján jogosan szerepel affiliációként, hogy a szerző „kritikus, irodalomtörténész”, mert minden bizonnyal három évtizeddel ezelőtt még irodalomtörténészként volt felfogható egy újságokba aktívan publikáló, néha előadásokat tartó, szerkesztőként tevékenykedő, irodalom-szervezői feladatokat magára vállaló szerző (ezt némi eufemizmussal ma „irodalmárnak” mondanánk); s az irodalomértés bevett gyakorlatai közé tartoztak azok a ma már marginalizálódott (vagy épp halott) műfajok, amelyeket Reményi színvonalasan művelt. Hiszen mit írt Reményi József Tamás, ami nem kritika? Kötetnyi *műelemzés*⁵ és *irodalmi paródiát*⁶ publikált Tarján Tamással – olyan szövegtípusokat, amelyekkel ma már csak elvétve találkozni. Az iskolai irodalomoktatás szótárában még létező, de az agyonjegyzetelt szaktanulmányokra, recenziókra (mint amilyen ez is) és monográfiákra szűkülő irodalmi kultúrában már ritkaságnak számító műelemzés mellett az irodalmi paródia műfajának leértékelődése⁷ is jelzi azt a folyamatot, hogy miképp távolodott el egymástól a történő irodalom és a művelt olvasóközönség, pontosabban: miképp változtak meg az irodalomról való beszéd (társadalmi, technológiai, mediális) feltételei. Nem véletlen, hogy az életútinterjúban már ekképp vélekedik a kritikus/irodalomtörténész önmeghatározás kényszeréről: „Van, hogy megkérdezik egy-egy közreműködés alkalmával, minek tituláljanak engem, mit írjanak a nevem mellé, alá. Van, hogy előre beírják, hogy irodalomtörténész, netán azt, hogy író. Én mindig azt kérem, azt írják oda: szerkesztő, kritikus. Nem vagyok irodalomtörténész, persze kritikusként lenni irodalomtörténeti háttér nélkül nem lehet” (214–215.).

Havasréti József taglalja részletesen a Réz Pál visszaemlékezéseit tartalmazó kötetről írott bírálatában *alkotó* és *szerkesztő* burkolt szerepkonfliktusát, s ennek nyomait Réz látásmódjában.⁸ Érzésem szerint az életútinterjúban is megemlített Réz Pálhoz hasonlóan Reményi pályaképebe is belelátható egy nem feltétlenül tudatosított szerepkonfliktus, ám ez leginkább a *szerkesztői* és a *kritikusi* működés összeegyeztettségével van kapcsolatban. Hiszen Reményi leginkább a szerkesztés változatos terepein tudott kiteljesedni, s munkásságának igazi értéke irodalmi szövegek publicitásának a megteremtése volt – annak ellenére, hogy Reményit eredendően az írási kedv és a kritikai gyakorlat felszabadító ereje vonzotta az irodalmi (s emellett filmes, színházi) világhoz, s annak ellenére is, hogy a *Holmit* több mint húsz éven át irányító Réz Pállal szemben csak kétszer, s viszonylag rövid ideig lehetett irodalmi-kritikai folyóirat vezető szerkesztője. Ugyanakkor a kritikus működés Reményi által is elősorolt – s a maga szempontjából erénynek minősített – kor-

⁵ Reményi József Tamás – Tarján Tamás: *Magyar irodalom 1945–1995. Műelemzések*, Budapest, Corvina, 1995.

⁶ Reményi József Tamás – Tarján Tamás: *Írtok ti így? Paródiák ötven íróról és egy évtizedről*, Budapest, Kozmosz, 1980; *Mindent hét lapra*, Budapest, Magvető, 1981; *Babérköszörű*, Budapest, Kozmosz, 1987; *Ciróka-maróka. Irodalmi paródiák*, Budapest, Ferenczy, 1995; *Sírfirkák*, Szentendre, Kairosz, 1997; *Susztarmatt. Válogatott és új paródiák*, Lakitelek, Antológia, 1998; *Szénszünet. Irodalmi paródiák*, Budapest, Palatinus, 2009.

⁷ A paródia műfajának voltaképp létoke is a parodizált szerzők, művek érvényessége, maradandósága és/vagy széles körű ismertsége az olvasók körében. Az se véletlen, hogy manapság ritkábban íródnak irodalmi paródiák; az utóbbi évekből Darvasi László – *hogy-hogysen* – Karinthy címadását idéző paródia-összeállítása ugrik be, amit az *Élet és Irodalom* is úgy harangozott be, mint valamifajta kuriózumot. Lásd: Darvasi László: *Így írunk mi, Élet és Irodalom*, LXV. évfolyam, 16. szám, 2021. április 23.

⁸ Havasréti József: A filosz. Réz Pál: *Bokáig pezsgőben*. In: Uő.: *Ráolvasás. Irodalmi tanulmányok és kritikák*, Pécs, Kronosz, 2022, 277–289.

látai (irodalomelméleti jártasság hiánya, zsurnalisztikus beidegződések) mellett arra is érdemes utalni, hogy az újabb és újabb szerzők publikálási fórumának hősies kieszközlése (melyről sok szó esik a kötetben) önmagában is olyan tevékenység, amely más módon alakítja az irodalmi mezőt, mint a kritikusi gyakorlat. Míg a lapszerkesztés és a kritikairás tevékenységi körei viszonylag összeegyeztethetők egymással, az újabb irodalmat üzleti vállalkozásként népszerűsíteni törekvő kiadók szerkesztői munkája és a kuratóriumi szerepvállalás, ha nem is egészségben ellentétesek a kritika gyakorlatával, mindenesetre más módon járulnak hozzá az irodalmi élet vitalitásához, s ekképp a két szerep összekeveredése problémákat vethet föl. Amennyire meg tudom ítélni, Reményi számára mindez azért nem okozhatott különösebb fejfájást, mert egyrészt a kritikairásról nem voltak különösebben teoretikus elképzelései,⁹ másrészt pedig a kritikát is az irodalom életben tartásának egy lehetséges módozataként: szerzők és szövegek láthatóvá tételeként foghatta fel, nem pedig olvasási módok artikulációjaként vagy épp etikai-esztétikai-világnézeti modellek ütközőzónájaként. Így Reményi esetében végső soron a kritikairás átfogóbb, életprogramszerű tevékenység, a szerkesztői munka – legyen az lapszerkesztés, korrektorság, szöveggondozás, miegyéb – kiegészítéseként, mintegy melléküzemággként tudott működni. (Az is jellemző Reményi kritikusi önmeghatározására, hogy Schöpflin Aladárt nem elsősorban maradandó, értékálló esztétikai ítéletei miatt tartotta példaképének, hanem „elfogulatlan, modernitástól megérintett konzervatívizmusát” méltatta, „amellyel rendkívül széles spektrumot tudott átfogni, és sokféle irányban volt fogékony” [206].)

4

A beszélgetőkönyv talán leglátványosabban explikált problémája *élet és irodalom* összefüggése: az írott szöveg élet-halál fölötti primátusa és az irodalmi működés személyes, emberi háttere, e két érték különválasztásának nehézsége. Nem véletlen, hogy a kötet fülszövegét jegyző Lapis József is azt a részletet tartotta fontosnak kiemelni, amikor Reményi – Hajnóczy Péterhez és Szivéri Jánoshoz fűződő kapcsolataról szólva – élet és irodalom összefüggéséről beszél, mivel e két életmű (és személyes kapcsolódás) „jól példázta, hogy az embernek az irodalom az élete, és az élete az irodalom” (133.).

Voltaképp az egész visszaemlékezés azt a nagyon törekeny – s Reményi által is csak fokozatosan kiismert – viszonyrendszert próbálja láttatni, amely az elmúlt ötven év magyar irodalmi kultúráját jellemezte-jellemzi, s változatos módokon állítja előtérbe a mező működésének személyes vonatkozásait (találkozásokat, barátságokat, konfliktusokat,

⁹ Feltűnő például, hogy a könyv részletesen tárgyalja az irodalmi élet kilencvenes évekbeli átalakulását s annak politikai dimenzióit, ugyanakkor a kortárs irodalomkritika mai viszonyait alapjaiban meghatározó 1995–96-os („nagy”) kritikavítáról egy szó sem esik. Reményi József Tamás 1996. április 27-i, *Népszabadság*-ban publikált kromatogramjából arra következtethetünk, hogy nem igazán érezte magát megszólítva az akkoriban még zajló kritikavita(k)ban, illetve véleménye leginkább a zsurnalisztika megvédelmezésére szorítkozott: „A kívülrekedő közönség kiszivárgó hírek, információk alapján igyekszik tájékozódni, s az ízlését az irányítja, amit pedig »a szakma« megvet: a zsurnalizmus. A könyv máskülönbön kicsi példányszámban (sem) fogy. Ugyanott tartunk hát, ahol a *Nyugat* forradalmának hajnalán. De őszinte beszéd, terapikus kibeszélés híján. Kezdehetjük az irodalom polgárosulását még előbből. Az érdekelődő érdekháború képlekeny, alkalmi szövetségekben zajlik, változó ellenfelekkel, csupán egy dolog állandó és változatlan: maguknak a műveknek a kiszolgáltatottsága. Ami körülveszi őket: zagyva, kicsi publikum, fölszabadult zöld írók, dafkekritikusok.” Reményi József Tamás, *Jól értesültem, Népszabadság* 1996. április 27., 25. (A szöveg egyébként a Kulcsár Szabó Ernővel készített *Az irodalom legyen csak irodalom* című interjú alá lett betördelve.) 2007-es *Zsurnál* című kötetének fülszövege alapján Reményi ebbéli meggyőződése később sem változott.

esztétikai/politikai rokon- és ellenszenvek dinamikáit stb.), rálátással bírva a születő irodalom és az emberi kapcsolatok elválaszthatatlanságára: „Sokan nőttünk fel úgy a mi generációnkban, hogy nem lehet különválasztani a magánéletet és az irodalmat, és az irodalmon belül sem lehet különválasztani bizonyos funkciókat. Összekeverednek, átjárások vannak köztük, és erősítik is egymást” (133–134.). Nem véletlenül örökít meg az életútinterjú sok-sok egymásra találást, megismerkedést, huzamosabb ideig fennálló kapcsolatot (például az önmagát fokozatosan felszámoló Hajnóczynak való egzisztenciális segítségnyújtást vagy a „véget nem érő iváztatokba” torkolló találkozásokat Sziverivel és Balázs Attilával). Ugyanígy: a régi *Mozgó* gárdájának széthullása is azért keltett nemcsak csalódást, de utóbb elkeseredést is Reményiben, mert a Bertalan Lajos utcai szerkesztőségben a roskadozó rendszer súlya alatt „együvé préselődött” szerzők összetartása, közösségi éthosza egészen rövid időn belül illúzióknak bizonyult.

Reményi azonban a személyes kötődéseknél döntőbnek fogta fel az írott szöveg önértékét; ugyanazon gondolatmenet részeként, a Hajnóczyhoz fűződő kapcsolat taglalása után fogalmazza meg szerkesztői-kritikusi krédójának másik, sugalmazása szerint lényegesebb oldalát: „Ha olyasvalakiknek a könyvét szerkesztettem, vagy olyasvalakik kötetéről kellett írnom, akiket nem szeretek, ellenszenvesek, sőt ki nem állhatom őket – vannak jó néhányan –, esküszöm, soha a legcsekélyebb mértékben sem befolyásolt sem az emberi kapcsolatunk, sem az ő jellemük. Durván fogalmazva: felőlem az anyjukat is meggyilkolhatták volna. Azt kell nézmem, mi lehet az, ami szöveggé megállja a helyét, akár még akkor is, amikor mi már rég nem élünk. És ez sokszor azzal a sajátos döntéssel is jár, hogy bizony egy-egy művet meg kell védenünk a szerzőjétől. E tekintetben nem ismerek se istent, se embert, csak szöveget” (134.). Nincs okunk kételkedni Reményi elveiben, ám a kötetet olvasva az a benyomás keletkezhet, hogy esztétikailag értékelhető műalkotás és alkotói aura nehezen választhatók el egymástól: a folyamatosan születő újabb és újabb szövegek (eltérő mértékben persze, de) „szívügyekké” (133., 199.) váltak Reményi kezén, lett légyen szó a körülrajongott Hajnóczy Péterről, Sziveri Jánosról vagy épp Borbély Szilárdról, Szvoren Edináról és Grecsó Krisztiánról. Az se véletlen, hogy Reményi szöveg-gondozói munkásságának két igazán maradandó főhőséről (Hajnóczy, Sziveri) a napi kritikáirason túlmutató módon, hosszabb terjedelemben is értekezvén nem tudott megmaradni a szövegelemzés neutrális nyelvhasználatánál, így két nagytanulmánya – hosszúságos műelemző részleteik ellenére – csak szenvedélyes *portréként* olvashatók.¹⁰ Az interjúbeszélgetés közepette reflektál is rá ironikusan az emlékező, hogy folyton névsorolvasást tart azokról a szerzőkről, akik publikáltak a lapjaiban, akikkel jó kapcsolatot ápolt, akiknek szerkesztette írását, akivel együtt elnökölt kuratóriumokban, s akinek a halála pótolhatatlan hiány. Mindez azt is mutatja, hogy az irodalomhoz való hozzáférés, az irodalom iránti elemi érdeklődés forrása mai napig elsősorban a *szerzői én* – nem csupán a rajongásra és reflexszerű ítéletekre hajlamos mindennapi olvasók számára, hanem egy rutinos szerkesztő számára, akinek élete menthetetlenül összefonódott az irodalmat életben tartó, s abba belépni óhajtó egyénekkel. (Nem igazán meglepő, de érdemes följegyezni: a könyvben sokkal többször szerepelnek nevek, mint címek.) S mindez, hogy Reményi számára az irodalom „szívügy”, s a szerkesztői-kritikusi munka „személyes érintettség” volt, – legalábbis számomra – egyáltalán nem visszatetsző: a kötet végére érve olyanakk képzeltem Reményi József Tamás világát, mint amelyet Ray Bradbury festett föl *451 Fahrenheit* című regényének végén. Reményit valóban „könyvemberek” vették körül, s minden ember valamilyen izgalmas szöveg eleven másaként lépett be életébe, minden könyv egy-egy nagyon különleges embert és életutat jelenített meg tárgyi mivoltában –

¹⁰ Reményi József Tamás: „Szétszórom, majd felépítem magam” (Hajnóczy Péter). In: *Simistrától Ibusárig...*, i. m., 114–145.; „Isten báránnya, nyárson” (Sziveri János). In: uo., 146–165.

ahogy könyvember, „könyves ember” volt maga is, hiszen munkásságának igazi nagysága *mások* műveiben, könyvek sokaságában mérhető.

5

A *Mindig volt egy szigetem* és a hozzá hasonló, manapság nagy népszerűségnek örvendő értelmiségi visszaemlékezések nem pusztán történelmi hitelük miatt, dokumentum mi-voltukban értékesek, hanem lélektani szempontból is érdekfeszítő olvasmányok. Már so-kan mások leírták, hogy nagy hadvezérek, jelentős államférfiak, világhírű művészek élet-és lélekrajzainál mennyivel érdekesebbek-tanulságosabbak lehetnek kisebb jelentőségű karriertörténetek, melyeknek a dolgok sűrűjébe vetett (gyakran középszerű) főhősei a maguk történetén keresztül egy hajdani valóság sok-sok rétegét képesek megmutatni. Ugyanez igaz Reményi József Tamás visszaemlékezésére is: noha szerkesztői-kritikusi pályája nehezen nevezhető sikertörténetnek (ahogy Margócsy István fogalmaz: „nemes próbálkozásai rendre kudarcba fulladtak”¹¹), az ő történetén keresztül mintegy fél évszázad magyar irodalmi kultúrája – az irodalom „közélete” és „magánélete” – bontakozik ki egy nem túlpontírozott, kellően mértéktartó vonal- és színkezelésű tablón. Ha az olvasó nemcsak az elmúlt évtizedek nagy irodalmi teljesítményeire kíváncsi, hanem arra is, hogy milyen volt egy *átlagos* és egy *nem-átlagos* szerkesztőség élete a szocializmusban, milyen érdekcsoportok alakították a rendszerváltás utáni kulturális nyilvánosságot, mekkora mozgásteret van egy szerkesztőnek a szöveg megszületésétől a publikálásig vezető úton – biztosan kap valamilyen választ a kérdéseire.

A könyvben felvonuló fő- és mellékalakok – a besúgó apa, a korán elhunyt Hajnóczy és Sziveri János, Tarján Tamás, a pályatárs, vagy épp a könyv vége felé felbukkanó Kabai Lóránt stb. – pár vonással fölskiccelt személyiségrajzán túl a visszaemlékezés természetesen önjellemzés is: mire befejezzük az olvasást, Reményi személyes ismerősünké válik. Remek stílusa, már emlegetett íráskészsége, humora s a legtöbb esetben tárgyilagos hozzáállása és mértéktartó ítéletei egyértelműen megkedveltetik az énelbeszélő főhőst az olvasóval, visszaigazolva azokat a pozitív ítéleteket, amelyek életében és halála után is olvashatók voltak róla az irodalmi sajtóban. Különösen megható például, hogy szenvedélyes szónoklatokban bár, de ugyanazzal a melegséggel, érzelemgazdagsággal tudott beszélni közös ügyekről, projektekről és emlékekről, mint emberekről: „Az nagy baj, ahogyan rávetítjük gyakran elhibázott utóéletünket a múltunkra. Ahelyett, hogy a múltunk értékeit próbálnánk melengetni – mert én érzelmesen melengetem, ezt nem szégyellem. Enélkül mi marad az embernek?” – írja a *Mozgó Világ* felemás utóélete kapcsán (169.), s szóhasználata, az abból kiolvasható odaadás önkéntelenül felidézi a fiúgyermekét az éjjeli félhomályban cumisüvegből tápláló és ringató apát is a kötet egy korábbi pontjáról (91–92.).

Persze az is egyértelmű, hogy Reményi rendkívül önértékes ember volt: indirekt és szándékolt bántást, méltánytalanságot sosem hagyott szó nélkül, időnként már-már görccsösen ragaszkodva igazához. Mint a kötetből kiderül, megírta Szirák Péternek, hogy Kertész Imre-monográfiájában helytelenül, kontextusából kiragadva idézte saját korábbi *Sors talanság-kritikáját* (69.); többször „beleállt” az amúgy általa nagyra becsült Bán Zoltán Andrásba: egyszer mivel más véleményen voltak Hajnóczy Péter irodalomtörténeti helyével kapcsolatban (208.), utóbb pedig azért, mert BZA „meglepően felületes írást” tett közzé *A betiltott Mozgó Világ* (2017) című kiállításról (mindehhez Reményi kissé zavarba ejtő módon hozzászóló zárójelben: „2019-ben, az Artisjus-díj »véleményező bizottságának« tagjaként habozás nélkül, nagy elismeréssel szavaztam meg BZA díját, a *Betűtészta* című remek kötetéért” [156.]). Végül, a kötet leginkább elkedvetlenítő részében, a 2023. júliusi záróbeszélgetésben az ország sorsa fölötti keserűséget is tetézi Reményi számára,

¹¹ Margócsy István: „Pályám emlékezete”, *Élet és Irodalom*, LXVIII. évfolyam, 5. szám, 2024. február 2.

hogy Nádas Péter – aki korábban saját maga által alapított egyszeri díjat adományozott a *Mozgó Világ* lemondott szerkesztőségének – „feszélyező stílusban” meztagsadta mozgós múltját. Előbb idézi Nádat: „»...a *Mozgó Világtól* én elég távol álltam, az nem az én ízlésem szerint való volt, bár szolidáris voltam velük, publikáltam is ott többször, kétségtelenül.« Kétségtelenül. Micsoda hányaveti mellérendelés attól az embertől, aki nem »szolidárisan«, hanem megrendülten adta át a díját a szerkesztőség minden egyes tagjának (ahogy arról korábban már esett szó). Mi nem volt ízlése szerint? Mészöly, Pályi, Balassa, Esterházy, Kocsis meghatározó jelenléte? És persze másfajta értékek is – ez az érdem ma már gondot okoz? Miért nem mondja el magyarul, mi a baja? Hol marad a konfesszió? Károlyi Csaba hiába erősködik, nincs válasz. Mára ilyen messze jutottunk a magunk egykori esélyeitől” (248.). Sorait nem pusztán azért olvashatjuk némi melankóliával, mert kiérezhető belőlük az idősödő szerző egyszerű csalódottságon túlmenő keserősége, lemondása, szomorúsága, hanem azért is, mert a fentiek magukban hordozzák a dialógusképtelenség egyre inkább mindennapossá váló tapasztalatát. Azt a folyamatot, hogyan lett a kis közösségekben, barátok között megélt szigetletből (229.) „lángban álló szigetterger” (250.).

6

Mint minden súlyosabb olvasmány, úgy Reményi József Tamás életútinterjúja esetében sem lehet igazán rámutatni egy „ideális olvasóra”: míg egy hajdani pályatárs a saját személyiség és a közéleti tapasztalatok analitikusabb megközelítését hiányolhatja (minden bizonnyal jogosan), egy látványos tehetségű fiatal irodalmár önnön szerkesztői-kritikusi példaképét vélheti benne megtestesülni.¹² A magam részéről azzal a gondolattal zárnam méltatásomat, hogy a *Mindig volt egy szigetem* című, rendkívül gondosan szerkesztett kötet – melynek izgalmas képmellékleteiről nem is tudunk szót ejteni – nem pusztán egy nagyon érdekes és tanulságos irodalmár-életúton vezet végig, hanem nehezen reprodukálható módon példázza riporter és interjúalany, kérdező és válaszadó optimális találkozását, amely egyúttal az olvasó érdekeltté válásáért, valódi beszédpartnerre avatásáért is szavatol.

¹² Lásd: Margócsy István: „Pályám emlékezete”..., i. m.; Zelei Dávid, Irodalom életre-halálra. *Élet és Irodalom*, LXVIII. évfolyam, 5. szám, 2024. február 2.

„HOL A KULCS, MELY MINDEN ZÁRT KINYIT?”

Forgách András: A játékos és a többiek. Válogatott színdarabok

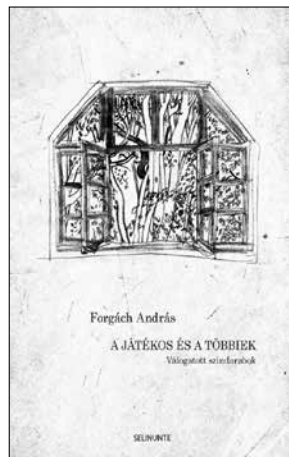
A kötet reprezentatív módon áttekinti Forgách András drámaírói életművét, összesen hét művet tartalmaz, amelyek 1979 és 2013 között születtek (*A játékos* [1979], *Vitellius* [1982–1989], *Mandulák* [1987], *A pincér* [1988], *A fiú* [2013], *A takarítónő* [2002], *A kulcs* [2003]). A kötetet záró jegyzetekből megtudhatjuk, hogy a hétből három valamilyen módon kötődik Pécshez.¹ Több darabját a szerző maga rendezte, és néhány eljutott külföldi színpadokra is. Ha a darabok születési (és nem előadási) dátumát tartjuk szem előtt, akkor négy a rendszerváltás előtti, három a rendszerváltás után született. A terjedelmet tekintve a kötet kétharmadát a rendszerváltás előtti művek teszik ki. (Érdekes, hogy az 1990-es évekből egyetlen mű sem szerepel – valószínűleg nem is született –, miközben a rendszerváltás fontos cezúrát képez a művek sorában.)

I. Egy színpadi adaptáció és a kötet értelmezésének kiindulópontja

Forgách András első drámája, *A játékos*, Dosztojevszkij azonos című művének színpadi adaptációja, 1977 és 1979 között készült (a szerző ekkor a kecskeméti színház dramaturgja volt). A darab a Radnóti Zsuzsa által szerkesztett *Dinamit* című drámaantológiában jelent meg először, 1983-ban. Ennek a kötetnek az irodalmi és drámatörténeti jelentőségét aligha lehet túlbecsülni.² De előbb nézzük azt a két adalékot, amelyet a szerző most a záró jegyzetekben a darab keletkezéséről közöl: (a) „Radnóti Zsuzsa kihúzott körülbelül húsz szereplőt” (376.), vagyis a dramaturg munkájának dramaturgja lett. És ez természetesen a darab lényeges lerövidítéséhez vezetett. (b) Radnóti Zsuzsa megmutatta a darabot Nádas Péternek, azzal a kérdéssel, hogy beválogassa-e a drámaantológiába. „Nádasnak tetszett.” (Uo.) – A darab egyszerre benne áll a *Dinamit* kötet kontextusában, és hozzá is járul ennek a kontextusnak az értelmezéséhez.

¹ A *Vitellius* című darabnak Pécsen volt az ősbemutatója 1992-ben, rendezte Vincze János. A *Manduláknak* volt egy felolvasószínházi változata, amelyet Pécsen adtak elő, vélhetőleg ugyan csak 1992-ben. Végül *A takarítónő* című drámát a *Jelenkor* közölte 2002 júniusában.

² Egy róla szóló tanulmánynak feltétlenül ott lett volna a helye *A magyar irodalom történetei* című mű utolsó kötetében. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály és Veres András, Gondolat Kiadó, 2007.

Selinunte Kiadó
Budapest, 2024
180 oldal, 5990 Ft

(1) A kötet címadó darabja Hajnóczy Péter *Dinamit* című drámája volt. Ennek első jelenetében a narrátor ezt mondja: „Azon törtem a fejem, hogy a műűvészetek minden lehetséges, a kifejezést szolgáló eszközei, valamint e kifejezési eszközökkel létrehozott műűvek szükségszerűen tragikumot, mégpedig méééléséses tragikumot szűlnek e világra.”³ (A darabot a szerző az ekkor már öt éve elhunyt Latinovits Zoltánnak ajánlotta, a hosszan kitartott magánhangzóknak nyilván az ő sajátos deklamációját kellene hallanunk.) Mehetűnk tovább, jön az alkotó tragédiája: „Tessék kérem fontolóra venni, kényes ízléssel latolgatni az alkotó tragikumát, azt, hogy a fentiek tudatában mégis újra és újra kísérletet tesz, eleve kudarcra ítélt művekbe kap, a Nagy Fazekast szeretné ... khm ... lepipálni.”⁴ És ezután következik a darab: a világ tragédiájával. Az ábrázolt tragédiáról írja nagyon szépen Ács Margit: „Igen fontos eleme a Hajnóczy írásoknak, hogy az a személy, akiről szólnak, aki megszólal bennűk, nem rabiátus forradalmár, ellenkezűleg, minden erejével azon van, hogy megfeleljen az elvárásoknak, mérlegel és belát minden ellenérvet, elmegy az alkalmazkodásban a végsűkig, aműg elmehet – csak itt a bűkkenű; hogy ez sose elég, hogy a világ mindig a teljes behűdölásra pályázik, s ez a személy ennek nem képes megfelelni.”⁵ Ez a tragédia: itt mindenki vesztes (vagy azzá lesz). A „dinamit” szó a darabban az 56-os forradalomra utal, amit „hivatalosan” nem vett észre senki; a drámaantológia címeként viszont azt jelenti, hogy lázadó darabokról van szó; s a darabok azáltal ilyenek, hogy a vesztes-létet ábrázolják, merik ábrázolni. Ehhez kiválóan illik Forgách András *A játékos* című Dosztojevszkij-adaptációja is. A játékos mondja a darab végén: „Műt írjanak a síromra? Ez az ember nem tanult semmit. Ez nem tanult meg semmit, ez az ember. Ez semmibűl sem tanult, ez az ember. Ez az ember szűrnyű.” (63.) Ez az ember a vesztes. (Ez a motívum – a vesztesek iránti érdeklűdés – végűghűzűdűk Forgách András egész drámaírűi *œuvre-jén*.)

(2) Radnűti Zsuzsa 1983-ban egyetlen pillantással az egész fiatal drámaírű generáció alapvetű beállítottságát szerette volna megragadni. Ehhez kiindulópontként Bereményi Géza – Cseh Tamás *Dosztojevszkij* című dalának néhány sorát használja: „A miéert helyett csak a *hogyan* keresi majd, mivel / Érdekesek az emberek! / Így jut el emberhez az *intézmény* helyett.” És ezt Radnűti Zsuzsa nagyon szépen így kommentálja: „*Hogyan?* Mintha ez a kérdés állna most az érdeklűdés középpontjában. Hogyan viselkednek és élnek az emberek az adott történelmi és társadalmi viszonyok között? A személyiség belsű rajza, rejtettebb alakulásai kerültek elűtérbe, úgy, hogy a külsű körűlményekre (az »intézményre«) az írűk csak utalnak.”⁶ Radnűti Zsuzsa még nem mondja ki elég egyértelműen: ami elveszett, az tulajdonképpen a történelmi perspektíva, vagyis a reálisán létezett szocializmus nagy-elbeszélése. Mire a kötet megjelent, már egy félelmetes visszatekintés- és nosztalgia-hullám sűpűrt végűg az országon és a magyar kulturális életen.⁷ (Ekkor lesznek népszerűek a történelmi drámák, amelyek közű Forgách András *Vitellius* című darabja is

³ Radnűti Zsuzsa (szerk.): *Dinamit. Drámaantológia*, Magvetű Kiadó, 1983, 97. Az antológia szerzői: Baranyai Lászlű, Forgách András, Hajnűczy Péter, Kornis Mihály, Schwajda Gyűrgy, Spirű Gyűrgy.

⁴ Uő. 98–99.

⁵ Ács Margit: [Utűszű], in: Hajnűczy Péter: *A véradó. Válogatott elbeszélések*, Osiris Kiadó 1999., 172–173.

⁶ Radnűti Zsuzsa: Utűszű, in: *Dinamit*, i. m., 410.

⁷ „[A tapasztalat azt mutatja], hogy a nosztalgia vagy viharok elűltével, vagy várható viharok árnyékában köszűnt be. [...] Tehát: megrázkűdtatások utű- vagy elűszele. Nos 1978–79: érkeznek az elsű híradások delű szomszédunk kiemelkedű államférfiűjának megrendűlt egészségű állapotáról, bekövetkeznek az elsű áremelések, fokozott nyilvánosságűt kap a gazdasági helyzet.” Papp Zsolt: Emlékképek a 70-es évek végérűl, *Élet és Irodalom*, 1983. december 2., 3. Papp Zsolt a nosztalgiahullám kezdetét 1978–79-re datálja vissza, pedig talán érdekesebb lett volna a csűcspontja, ami nagyjából egybeesik a cikk megjelenésével. És a fenti felsorolás is néműleg tétova, a szerző

tartozik,⁸ amely nyomtatásban először 1991 januárjában jelent meg a *Színház* című folyóiratban.) A *miértről* a *hogyanra* való áttérésnek lesz egy fontos következménye: a jövő teljesen bizonytalanná válik. Radnóti Zsuzsának nem kellett tovább idéznie, nagyjából mindenki tudta, hogy a fent citált vers vége felé többször elhangzik a kérdés: „Hogy itt mi lesz, ki érti ezt?” (Ez a motívum is végigkísérte Forgách András egész drámaírói pályáját: a darabok mindig csak a konkrét személyek mindennapi életéről szólnak, sohasem érdekesekek – elsődlegesen – a történelmi-társadalmi keretfeltételek.)⁹

II. Két kamaradarab

A *pincér* című darab még a rendszerváltás előtt, 1988-ban született, 1991-ben jelent meg nyomtatásban, de a bemutatójára csak 1995-ben került sor (Zsótér Sándor rendezésében, Miskolcon). A darabnak azért van döntő jelentősége, mert Forgách András itt a nagy művek adaptációja és a történelmi drámák sokszereplős kísérletei után egy minimalista kamaradarabot ír. Az ilyen darabokban viszont – szinte magától – a kommunikáció és annak stílusa kerül előtérbe. A 2007-es Városi Színház bemutatóhoz (rendezte: Illés Edit) Forgách a következő ajánlást fogalmazta meg: „Írtam egy sorozat kétszereplős darabot, afféle dramaturgiai spanyol lovasiskolának tekintettem, hiszen korábban, ha egy színpadi helyzetet nem tudtam megoldani, mindig behoztam egy újabb szereplőt. A sorozat első darabja *A pincér*”.¹⁰ Egy vidéki szállodában vagyunk, a színész egy sikeres fellépés után már-már elaludt a szobájában, amikor belép a pincér, és hozza a megrendelt kaviárt. A szereplőknek nincs nevük, nem mutatkoznak be egymásnak, de elkezdnek beszélgetni. Szigorú értelemben a darabnak nincs is cselekménye; így minden azon múlik, hogyan sikerül megformálni a beszélgetést. Forgách András azt írja: „Arra voltam kíváncsi, hogyan lehet végig játszani egy ilyen játszmat csalás nélkül.”¹¹ „Csalás nélkül” – ez talán azt jelenti, hogy a kommunikációban semmiféle megszépítő, üres udvariaskodás nem lehet. Ez a kommunikáció nagyjából abból indul ki, amit Almási Miklós Csehov kapcsán leírt: „Ma már értjük azt a rejtőzködő, önmagát soha meg nem mutató magatartást is, amely legfeljebb olykor-olykor engedti, hogy átlássunk maszkjain, ám akkor is csak annyira, hogy egy újabb álcára bukkanjunk.”¹² De ez csak a kiindulópont, létrejön egy kellemetlenkedő, a sértegetés és a bántalmazás határán mozgó kommunikáció. A beszélgetés egyik csúcspontja a következő: „SZÍNÉSZNŐ Maga egy kicsit bolond, ugye? / PINCÉR Mondták már. / SZÍNÉSZNŐ Kicsoda? / PINCÉR Orvosok. / SZÍNÉSZNŐ És maga mit gondol? / PINCÉR Nem szeretek gondolkozni ezen.” (219.) Bolond itt mindenki: a pincértől a színésznőig és vissza.

2002-ben jelent meg *A takarítónő*, egy rádióváltozata hangzott el 2003-ban, Zoltán Gábor rendezésében, a kötet végi jegyzet nem említi színházi bemutatót, de rá lehet bukkanni, hogy Szolnokon a Cafe Freiben volt egy előadása 2010-ben, rendezte Rigó József. A darab mintha formailag semmi újítást sem tartalmazna *A pincér*hez képest. De talán két újítást mégiscsak rögzíthetünk. (1) A beszélgetésnek van egy nagyon határozott referen-

---

ugyanis nem mondja ki a döntő okot: a kommunista jövőkép a lakosság széles körében minden hitelét elvesztette.

⁸ A hetvenes és a nyolcvanas évek fordulóján ilyen műveket írtak (a korabeli *Rivaldák* tanúsága szerint): Hernádi Gyula, Páskándi Géza, Németh László és Szabó Magda.

⁹ És ez még a *Vitellius* című drámára is vonatkozik, amit azonban most nem tudok részletesebben megmutatni. (Ugyanúgy, ahogy a *Mandulák* és *A fiú* című drámát sem fogom itt elemezni.)

¹⁰ https://szinhaz.hu/2007/03/21/forgach_andras_a_pincer

¹¹ Uo.

¹² Almási Miklós: *Mi lesz velünk, Anton Pavlovics?*, Magvető, Budapest, 1985, 7.

ciapontja: válás után – vagy már közben – a (takarító)nő szeretne beköltözni a férfihoz. „TAKARÍTÓNŐ Most énvelem mi lesz már? Mi lesz már énvelem? Meghúznám magam a konyha mögött. Itt lennék és meghúznám magam a konyha mögött. És csöndben lennék, nem zavarnám magát. Én itt mindent megcsinálnék.” (305.) (2) A beszélgetés most nem egyenletesen zsörtölődő, vannak nagyon empatikus részei is. „TAKARÍTÓNŐ Ne haragudjon, hogy ekkora bajt csinálok magának. Hogy pont magának csinálok ekkora bajt. FÉRFI Nem haragszom. / TAKARÍTÓNŐ Maga megért engemet, ugye, megért? / FÉRFI Megérttem magát.” (303. és 306.) A nő lassan elmegy, becsukja maga mögött az ajtót, a férfi utána néz, de hogy ez a távozás végleges-e, nem tudjuk, és nem is lehetünk benne egészen biztosak.

Mintha Forgách Péter itt a drámai kommunikáció egy sajátos alakjának kikísérletezésén fáradozna: mindkét esetben egy férfi és egy nő, egy alá- és egy fölérendelt szereplő (akik nem vagy alig-alig ismerik egymást) egy szűk térben találkoznak és beszélgetnek egymással.

III. Szintézis

A *kulcs* című darab Forgách András drámaírói életművének legsikeresebb alkotása, és azt gondolom, teljes joggal. A 21. század első évtizedének legjelentősebb művei mellett van a helye. (Szubjektív elfogultsággal: Eörsi István *Halálom reggelén*, Háty János *A Pityu bácsi fia*, Egressy Zoltán *Portugál* és Háty János *A Gézagyerek* című darabjai mellett.) A mű már 2003-ban elkészült, de csak 2005. október 15-én mutatták be a budapesti Katona József Színházban, Ascher Tamás rendezésében. Nyomatásban a 2005–2006-os *Rivaldában* jelent meg. A darab három jelenetből áll, ezek közül az első kettő egy kávéházban, az utolsó pedig egy budapesti lakásban játszódik. Az első kettő rövidebb is, és jóval kevésbé súlyos, mint a harmadik. Az első kettőben két fivér beszélget, a korábban említett két kamaradarab stílusában. Csomó mindent kerülgetnek, és pontosan nem is tudjuk, miről beszélgetnek, hogy *egyáltalán* miről is van szó. Talán mindegy is: érezzük, hogy az életutak szétváltak. Még azt sem tudjuk meg egyértelműen, hogy a szereplők mivel foglalkoznak. (Egy helyen a báty azt mondja, hogy „filozófus vagyok” – de aztán a következőkben ezt semmi sem támasztja alá.) Egyvalamit lehet biztosan megtudni: a két testvér nem szereti egymást, és inkább fegyverszüneti viszonyban állnak egymással. Ha mégis valahogy lokalizálni akarjuk a darabot, akkor talán ebből a két mondatból lehetne kiindulni: a báty mondja az öcsnek a második jelenetben: „Rossz rád nézni. Ártott neked a rendszerváltás.” (331.) A 21. század első évtizedének közepe táján lehetett először érezni, hogy a rendszerváltás a maga általánosságában is félrecsúszott, de azt talán még nem lehetett sejteni, hogy totális zsákutcába fog torkollni. Itt már mindenki a rendszerváltás vesztese, még akkor is, ha a nyertesek oldalán áll vagy állhatna. (Erről nem tudunk meg semmi részletesebbet.) Hogy lett itt mindenki vesztes? Forgách darabja azt sugallja, hogy ez a jelző nem az anyagi gazdagságra vagy szegénységre vonatkozik, hanem a társadalom kommunikatív struktúrájára. Először is tönkrement a testvérek közötti kapcsolat: van egy bizonyos egymásra való rászorulás, de mellette egy masszívan ellenséges, sokszor már-már agresszióba hajló beszédmódot használnak. „BÁTY Nem akartam veled találkozni. Egyszerű tényközlés ez a részemről. Nem akartam, mert nem akartam. És nem is érek rá. Pá, kis aranyom, pá. (Föl-áll.)” Aztán a hang még tovább és még tovább durvul: „ÖCS Igazad van, meg is ölhetnél. / BÁTY De nem öllek meg. Nem szerzem meg neked ezt az örömet. / ÖCS Örömlés. Népi szokás. Ezt felhasználhatom? / BÁTY Mire? / ÖCS Akármire.” (311.) Beszélnek-beszélnek, de sokáig úgy tűnik, mintha a beszédnek nem lenne semmi referenciája. Vagy ez talán túl szögletes megfogalmazás: mintha a referencia valahogy rejtve maradna. „ÖCS

A VALÓSÁG MINT VÉGTELEN CSILLAG- PORBÓL GYÚRT GYŰRŰSFÉREG

Mircea Cărtărescu: Szolenoid

Mircea Cărtărescu legfrissebb magyarul olvasható regénye kimerítő, hátborzongató, izgalmos, kétségbeejtő *mindfuck*, totális tobzódás – nyelvében, motívumaiban, utaláshálójában egyaránt. Totális nemcsak önmagában nézve, hanem az életmű eddigi alakulását, a Cărtărescu-művek átjárhatóságát, ismétlődő motívumait, kapcsolódásait is tekintve, amint a *Szolenoid* legtöbb értelmezője kiemeli. Katartikus is a szerencsés – a kiválasztott? – olvasó számára, akinek sikerül rácsatlakozni a megbabonázó szövegfolyamra, amelyben nincsen langyosság, hanem minden intenzív, hiperbolikus, gyötrelmes, a tanári élet unalma és nyomora, a város áporodottsága és fantasztikuma, a szerelem és a rettegés is. A regény olyan sűrű nyelvileg és történetét tekintve, hogy beszippant, ránk nő, elvárás, de, ismétlem, csak ha rácsatlakozunk. Különben pusztán egy nárcisztikus paranoiás örült képzelgéseinek, egzisztenciális neurózisának látjuk az elénk terülő oldalakat, így azonban elszalasztjuk a lehetőséget, hogy meglássuk a lepusztult Bukarestben a csodák vetületeit.

A *Szolenoid* névtelen énelbeszélője egy húszas évei végén járó férfi, aki, miután nagy-szabású költeménye hatalmas kudarcot vallott az egyetemi irodalmi körben, lemondott az írásról, és romántanárként Bukarest egyik külvárosi iskolája és az otthona közötti tengelyen éli a nyolcvanas évek sivár és nyomasztó hétköznapjait. Tulajdonképp az ő újabb kéziratát olvassuk, amelyben élettörténetét, hatvanas-hetvenes évekbeli felnövekvésének körülményeit, a kommunista rezsim teremtette képtelen elvárások és életkörülmények által keretezett iskolai és orvoslátogatási epizódokat beszéli el. De a szöveg legfőképpen a „rendellenességeinek” – több mint nyugtalanító álmainak, tripszerű élményeinek, gyerek- és felnőttkori furcsa, hiányos emlékeinek, örökös félelmének, végtelen magányának – beszámolója. E beszámolókhöz összefüggéseik és azok magyarázatai is hozzátartoznak, továbbá elgondolások az irodalom, a fikció, a valóság és az emberi lét értelméről, valamint kitérők igazán érdekes tudománytörténeti figurákról. A narráció nem lineáris, a kézirat írásának (és a történetek egy részének) idejével szinte egybeolvadnak a felidézett tapasztalatok és a férfi régi naplóiból vett betétek. A befogadó eligazodását azonban sok minden segíti, bár első olvasásra a szöveg lehengerlő volta miatt talán kevésbé szembeszökő, hogy az első fejezetek mennyi mindent megelőlegeznek, a későbbiek pedig olykor igazi metanarratív

Fordította Koszta Gabriella
Jelenkor Kiadó
Budapest, 2023
572 oldal, 7999 Ft

összegzések. (És noha Koszta Gabriella munkája nagyszerűen adja vissza magyarul az eredeti szöveg lexikai és szintaktikai komplexitását, hatalmas fordítói tudásról és készségről tesz tanúságot, a regény első felében maradt jó néhány, szórendileg nehézkes vagy félrefordított többszörösen összetett mondat, amely a szerkesztő figyelmét elkerülhette, és az olvasást megakasztja.) Metanarratív összegzés például a regénybeli kézirat négy füzetének rövid tartalmi összefoglalása (a 431. oldaltól), amely füzeteket a regény négy nagy fejezetének feleltethetünk meg. Ezen belül ötvenegy alfejezet járul hozzá a labirintikus szerkezetű, bűvópatakként fel-felbukkanó szálak, ismétlődések, előreutalások és megszakitások által szabdaltnak ívű történet kibontakozásához, amely azonban végig két fő síkot váltogat épp olyan tempóban, hogy egyikbe se fáradjunk-unjunk bele: „Ilyennek képzelem az életemet, úgy érzem, mindig ilyen volt: az egyhangú, monoton és megfogható világ az egyik, és a titokzatos, intim, képzeletbeli, álomszerű valóság az érem másik oldala” (66.).

Az elbeszélő kéziratának fő tárgya saját maga, hiszen önmaga felfokozott fontossága, felsőbbrendűségi tudata egyszerre oka és okozata azoknak a képzelgéseknek, miszerint különleges küldetésnek a része, a kiválasztottja. Az egyszerűség kedvéért képzelgésekről beszélek, de a regény dimenziójában egyáltalán nem biztos, hogy pusztán képzelgésekről van szó. Legalábbis Cărtărescu végig ezt az elbizonytalanító játékot űzi mesterfokon, s korántsem – vagy csak részben – posztmodernkedő öncélúságból (ettől függetlenül bizonyára sokaknál kiveri a biztosítékot). De miközben a gyerekkori fogak, a levágott hajfürtök, a régi fényképek őrzése, azaz az önkonzerválási gesztusok (majd a regény végi látomásos utazásban a saját élete „múzeumának” a bejárása) az önmagába zárulás jelei, az elbeszélőt mind jobban foglalkoztatja az önmagából, a saját világából való kilépés lehetősége a kézirat, valamint a valóság egyre aprólékosabb feltérképezése által: „paradox módon a boldogtalanság, hogy nem lettem író, utat nyitott, és remélem, ez nem újabb illúzió, az életem valódi értelméhez. Nem írtam fikciót, de ez felszabadította a valódi hajlamomat: a valóság kutatását, a tisztánlátás, az álom, az emlékezés, a hallucináció és minden más valóság iránti érdeklődésemet. Bár félelemmel és rettegéssel jár, teljesen kielégít ez a kutatás” (27.).

Amint a regény egyik értelmezője-kritikusa, Radu Vancu észrevételezi, „a nagy romantikusokhoz hasonlóan Cărtărescu is szolipszista, akinek meggyőződése, hogy a világ pusztán a saját én projekciójaként létezik, aki az egyetlen valóban létező (*solus ipse*), vagy legalábbis akinek a létezése szigorúan ellenőrizhető. Életműve a *Szolenoid*-ig érzésem szerint egy olyan szolipszistáé, aki azon igyekszik, hogy elhiggye, a világ létezik. A *Szolenoid* ellenben egy olyan szolipszista rendkívüli dokumentuma, aki *tudja*, hogy minden eshetőség ellenére a világ létezik. És aki – ritkaság a szolipszisták között – empátiákkal tud viszonyulni a világ többi részétől légmentesen elzárt szigetekhez (amilyen ő maga is).”¹ A szolipszista énből való kilépésnek az első módoszata az ének a másikaival való szembe-sülése, illetve feltétele az azoktól való elválása. A regény előbb a nemíró-énnek az író-éntől való elszakadásáról tudósít, amikor a költeményt lesújtó bírálat éri a „híres kritikus” (34.) részéről azon a végzetes irodalmi körön. Cărtărescu autofikciós furfangja, hogy a *Szolenoid*-ban a valóságban (mármint abban a valóságban, amelyben ezt a recenziót a *Jelenkor* számára írom) sikeres debütálásának az ellentettjét írja meg – a *Szolenoid* elbeszélője pedig elgondolja azt az énjét, akiből a rajongással fogadott költeménye után sikeres, elismert, a narrátor által pedig irigyelt-megvetett író lesz, azaz egy olyan meg nem nevezett valakit képzelt el, amilyen a valóságban a Mircea Cărtărescu nevű író maga. (A *Szolenoid* román recepciójának egyik pikantériája, hogy a regénybeli híres kritikus referenciája a valóságban az idén márciusban elhunyt Nicolae Manolescu, a XX. század második felé-

¹ Radu Vancu: Mircea Cărtărescu, „Solenoid”. „Mesia printre sarcopti”. *Contributors.ro*, 2016. január 26.

nek egyik legmeghatározóbb román kritikus és irodalomtörténész, Cărtărescu sikerpályájának megágyazója, aki elég lesújtó véleménnyel fogadta e regényt, többek között számon kérve rajta klasszikusabb strukturális és koherenciabeli konvenciókat.)

Ám ezt az imaginatív megkettőződést az elbeszélő élettörténetében jóval több és fizikaibb megkettőződés előzi meg, amelyekről viszont később értesülünk (talán mert pusztán retrospektív kitalációk?). Például a mű egyhatodánál kerül szóba a Victor nevű testvér, aki „mint egytetűjű iker nem volt azonos velem, hanem az ellentétem volt, egy másik dimenzióba fűródött hasonmásom” (111.). Ez a gyerek egyéves korában betegség következtében „eltűnt”, az esetről megnyugtató magyarázatot nem kap az elbeszélő. Az ilyen jellegű réseket tudja aztán nagyon jól kiaknázni a fantázia – vagy ezekben feslik fel a világnak a rejtélyes és borzalmas működése. A regény egésze mindkét értelmezési lehetőséget megengedi: vagy arról van szó, hogy tényleg valamilyen titkos terv részévé válik a narrátor, és kiskora óta erre a szerepére készítik elő a jelek; vagy arról, hogy a szülők nem akartak a halálról vagy egyéb kellemetlen témákról beszélni a gyerekeknek. (A gyerekek és felnőttek közti különbségekről több ponton szó esik: lásd a gyerekekről mint egyenesen másik fajról való eszmefuttatásokat [84.], mint akiknek az esze közelebb van a szentséghez, mert kevésbé korrumpált [334.]; vagy a tébécés gyerekeknek fenntartott „álszanatóriumbeli” barát meséit a felnőttek gyerekekkel szembeni hazugságairól halál és nemzés témájában [amelyek valódi tabuk szoktak lenni], az automata nevelőről, a gyerekeken végzett kísérletekről – nem nehéz elképzelni, mindezek miként befolyásolhatják egy hiperérzékeny és a fantasztikumra fogékony kisfiú elméjét). Szintén egy a testhez köthető „másik” jelenik meg akkor, amikor az egyik gyereke elvesztése miatt vélhetőleg traumatizált anya egy ideig az életben maradt fiát lányként neveli, öltözteti, fésüli – a női én (az anima?) felfedezéséről való beszámoló a *Második rész* elejére kerül. A *Harmadik rész*ben a tükörbeli énnel való nagyon későre bekövetkező találkozás drámájának felidézésével is találkozunk, ugyanis ha hihetünk az elbeszélőnek, életében először a tébécés megelőzőszanatóriumban, kilencéves korában néz tükörbe, és ismeri fel benne önmagát. (Kiváló ez a terep a pszichoanalitikus megközelítések számára is.)

Mindezek összefüggenek tehát az elbeszélő fantáziaműködésével vagy éppenséggel jelzésértékűek a küldetése tekintetében, hiszen hasonló „anomáliák” észlelése miatt végig azt érzi, predesztinálva van valamire. A saját legendárium mellé pedig kiválóan illeszkednek a világirodalmi olvasmányok, művészettörténeti jelentőségű alkotások, s a férfi élete eseményeinek értelmezésekor olyan alkotók műveire utal, mint Kafka, Borges, Dalí, Dosztojevszkij, Lewis Carroll, Thomas Mann és sokan mások a nagyok közül (sőt, egy Dylan Thomas-vers is kulcsfontosságúvá válik a cselekmény során). A *Szolenoid* az expliciten jelzett kapcsolódásokon túl is rengeteg mű felé nyit, világirodalmi és hatástörténeti kontextusára Thomka Beáta mutatott rá még a magyar fordítás publikussá válása előtt, értekezésében motivikus párhuzamokra hívta fel a figyelmet olyan alkotókkal, mint Proust, Camus, Hieronymus Bosch, Piranesi, Desiderio Mansú, Blake, Dalí, Borges, Swift, Lautréamont, Poe, Hoffmann, Chamisso, Kafka, Nichita Stănescu és Pynchon, hozzátéve, hogy „Cărtărescu kései utódja a fantasztikus irodalom klasszikusainak szentelt, hetvenes években indított sorozatnak. Éppen e kontextusban értelmezhető a huszadik–huszonegyedik századi hozzájárulás, amivel a román szerző az elődök látomásos és abszurd tapasztalatát tovább viszi”.² Bármennyire számonkérő és talán rosszmájú a kritikája, Nicolae Manolescu is érdekes párhuzamokra világít rá, Joyce Dublinját említi, de román irodalmi elődfeléseket, Mihai Eminescut, Max Blechert, Mircea Eliadét, Camil Petrescut is szóba hozza.³ Ezekon felül Marius Chivu a sci-fi-mozi, többek között Kubrick és Ridley

² Thomka Beáta: A feszítvot kítágító fikció. 1749.hu, 2022. december 29.

³ Nicolae Manolescu: Fratele meu geamăn, scriitorul. *România literară*, 2016/2.

Scott látványvilágának hatásait is tetten éri a regényben.⁴ S ha már film, Gyenge Zsolt David Lynch és David Cronenberg felől értelmez.⁵

Az elbeszélő magabiztos nagyképűséggel állítja, hogy „tulajdonképpen már az összes valaha leírt betűt elolvastam” (26.), és saját ifjúkori költeménye, a végtelen magányban született *Bukás*, a „világot helyettesítő költemény” (32.) is ezek egyfajta összegzése (vö. a Cărtărescut ért örökös plágiumvádakkal, amelyek értetlenül állnak a posztmodern intertextusokkal építkező poétikája előtt. Ahhoz hasonló helyzet, mint amelyben Esterházy Péter találta magát.). Kudarca után mintha ezzel az irodalmi írószággal (is) számot kellene vetnie, így kezdi mind jobban elutasítani az elképzelt sikeres író-énjét, és az irodalmat kárhozzatni, mint ahogy később megfogalmazza: „Így tesznek mind az írók, filozófusok, zenészek és festők az egész világon, s ezt teszik a cirkuszi szemfényvesztők és bolhaidomárok: mentik a művet, és hagyják benn égni a gyermeket. Itt írom estéről estére a lakásom, a város, az univerzum közepén az ellenkönyvet, az elleníró mindig zavaros művét” (436.). A regény jelenében épp íródó kézírata így lesz az elleníró ellenregénye, a profi irodalmi alkotásokkal szemben álló („Igen, a kéziratom meghaladja az irodalmat, mert igaz” – 363.), a metaforikus bőrre írás, amely a menekülést jelenti (hogy honnan hová, arról később). Mindez akkor lényegült képletesen az *élet vagy irodalom?* kérdésévé, amikor szerelme, Irina feltette a kérdést: „mit tennél, ha csak egy dolgot menthetnél ki egy lángokban álló házból, és választanod kellene egy értékes festmény és egy újszülött között?” (232.)

Habár a narrátor rögtön rávágja a választ, hogy a gyermeket, odáig még el kell jutni, hogy Irina is azt válassza, és hogy el is következzen az a helyzet, amikor a választás nem pusztán teoretikus. Ehhez azonban különböző szürreális terekben szükséges különböző szerkezeteket, a mérnöki precizitással különböző bukaresti épületek (köztük a saját háza) alá elhelyezett és a narrátor által megtalált, elektromágneses tereket létrehozó szolenoidokat „aktiválni”, legalábbis erre következtethetünk a sok bolyongásból, pszichedelikus pokoljárásból és zűrös műveletből az elhagyott gyáregépekben, álomszerűen folyamatosan változó szerkezetű folyosórendszerekben, föld alatti üregekben. Nem tekinthetünk el hangsúlyos jelenléte és atmoszférája miatt attól, mennyire Bukarest-regény ez a könyv minden szürreális, groteszk, abszurd és sci-fi jellegével együtt. Olyanná írja Cărtărescu „a földkerekség legszomorúbb város”-át (89.), mint az egyetlen helyet a világon, ahol egy másik dimenzió vetületei észlelhetők volnának. Mintha minden bukaresti épület valami titokzatos funkciót rejtene (lásd a következetesen működtetett architektúra/emberi organizmus egymást leíró/átható metaforikáját is: „Bukarest nem város, hanem lelkiállapot, mély sóhaj, szálnalmas és hasztalan kiáltás. Az öregekhez hasonló, akik két lábon járó sebek csupán, megalvadt vágyak, mint a lehorzolt bőrre száradt vér” – 381.), ilyen az iskola épülete is, a narrátor saját, hajó formájú háza (állandó ez a jelzős szerkezet, mítikus áthallásokat engedve meg), a Mina Minovici Intézet Halottasháza, de még a várostól meszezebb, a Bucsecs-hegységben elhelyezkedő gyerek-tüdőszanatórium, Voila is.

Az én és a másikai, a mű és a fikció, a terek és a hozzájuk kötődő emlékek kiismerhetlensége, valamint a szolenoidok léte egyre kétségbeejtőbben élezi ki a kérdést, hogy mi a valóság, honnan tudhatjuk, és megismerhető-e a szerkezete az emberi elme által: „Honnan tudhatnám, hogy létezik Malibu, ha sohasem jártam ott, és sohasem találkoztam senkivel, aki ott járt? Hogyan nevezhetjük egyaránt valóságnak a konkrétan felfogott, körülöttünk lévő dolgokat, a szemünkkel, a fülünkkel, az ujjbegyünkkel és nyelvünkkel érzékelt topográfiájukkal és a szóbeszédet helyekről, városokról és csillagokról, amelyeket sohasem látunk? (...) *Mi a valóság?* (...) Sokszor gondoltam arra, hogy mennyire tévedünk, amikor úgy gondolunk a valóságra, mint valami egyszerű és alapvetően adott do-

⁴ Marius Chivu: *Dimensiunea Solenoid (III). Dilema Veche*, 624. sz., 2016. február 4–10.

⁵ Fazakas Márta – Gyenge Zsolt – Tamás Dénes: *Négydimenziós Möbius-szalag. Látó*, 2024/3, 96–102.

logra, miközben a valóság az elképzelhető legbonyolultabb állapot, a legrétegzettebb, belső szervekkel, nyelvekkel, csövekkel, zsírokkal és porcokkal teli. Az állapot, amelyben élünk, a végtelen csillagorból gyúrt gyűrűsféreg.” (379.)

S ha mindez nem volna elég, ott az egész örület, amivé konvergálnak a különböző, az elbeszélő által jelekként („jelentéscsomók, a világ idegrendszerének gócpontjai” – 145.) interpretált „rendellenességek”, az álmok, az éjjeli hátborzongató látogatók jelenléte, a hallucinációk. A szürreális atmoszférateremtéssel párhuzamosan persze pszichiátriai racionalizálás is fut: a narrátor maga ad a kezünkbe olyan terminusokat, mint a paranoia, a skizofrénia, az alvási bénultság, a „bal parietális lebenyben görcsökkel nem járó álombeli epilepszia” (325.). A szent, látónoki örület korántsem új keletű motívuma hasznosul Cărtărescu regényében, amint arra minduntalan figyelmeztet is a szöveg maga: „Itt, a kéziratom gyomrában, a tekervényes belrendszerében bolyongva, a különös bugyogásait hallgatva érzem a szabadságot és elmaradhatatlan kísérőjét: az örületet” (344.). Ám ugyanennyire a tünetek önmagukon túlmutató jelentőségét hivatottak igazolni és a valóság szövetébe ágyazni azok a tudománytörténeti kitérők, amelyek különleges kutatással foglalkozó (valós) személyiségek különös élettörténeteit és teljesítményeit beszélik el. A *Szolenoid*nak ezt a vonulatát a férfi egy kiskamasz kori hiányos olvasmánya, Ethel Lilian Voynich 1909-es *A Bögöly* című műve körüli kutakodás indítja el. Így jut el a Boole család tagjainak matematikai, matematikafilozófiai teljesítményeinek részletezéseiig, majd Charles Howard Hinton „tesseract”-jáiig (a hiperkockáiig, amelynek háromdimenziós vetülete a kocka, kétdimenziós vetülete a négyzet, egydimenziója a szakasz); másfelől pedig Nicolae Minovici orvosnak a dobrozdtsai tetoválásokat dokumentáló, 1898-as úttörő munkájáig (vö. a bőrre írás motívuma, az írás testisége), az általa gyakorolt, különös víziókat indukáló ellenőrzött akasztási technikáig, majd pedig Nicolae Vaschide pszichológus és pszichiáter, Alfred Binet munkatársának álomkutatásaiig. Mindezek hosszas – de magával ragadó – elbeszélésével megteremti azt az értelmezési lehetőséget, hogy a saját álmok/kísérteties látogatók/hallucinációk az ő „látó” elméje által felfogható vetületei egy magasabb – negyedik – dimenzióknak. Innen csak egy lépés annak elgondolása, hogy rengeteg dimenzió létezik végtelenül egymásba ágyazva, és ez egyszerre rettenetes, mert ijesztő a felfogóképesség számára a felsőbb dimenzió elképzelhetetlensége, és egyúttal reményteli – amennyiben létezik az átjárás-szabadulás lehetősége. Itt tetten érhető újabb metafikciós játék: a *Szolenoid* (a regény, amelyről most beszélünk) maga is egy külön dimenzió, s így ezen a dimenzióon belül valósnak tekinthetők a képtelenségnek tűnő dolgok is.

És miért van mindennek a dimenziósdinak tétje? Épp azért, mert az elbeszélő a kilépést keresi az énből, a testből, a valóságból – a szenvedés, illetve e világ meghaladásának vágya hatja át, azt vallva, hogy „[a] menekülés volna a sorsunk, még ha csak tágabb börtönbe is, ahonnan még tágabb nyílik, zárkák végtelen sora...” (70.) (vö. Marin Sorescu *Jónás*ban, a XX. századi román drámairodalom egyik fontos művében, az egymást elnyelő cetek sorával). Arra érzi predestinálva magát, hogy megtalálja a menekülési útvonalat, a megváltást a félelemtől, a magánytól – és ami nem mondódik ki, de kikövetkeztethető: az eredendő kudarcától, a hatalmas egó hatalmas bukásának szégyenétől. Miközben az erőteljesen magába forduló férfi egyéni megváltásigényéről van elsősorban szó, a kilépés a saját tudatból a többi ember felé fordulásnak is egy gesztusa, és az egyéni megváltás a kollektív megváltás kulcsa lesz és fordítva. Az elbeszélő az emberi szenvedés minden formájával szemben tiltakozók (köztük több tanárkollégája) csoportjához (szektájához) csatlakozik, velük együtt kiáltja az eltűnése után áttetsző bőrrel visszatérő, profétává előlépő cigány iskolai portás buzdítására tizenkét oldalon keresztül, hogy „segítség!” (496–507.), és lesz majd egy szolenoid indukálta káfkai átváltozás révén a rühatkák Jézusa, aki azzal küszködik, hogy emberi tudattal egy rühatka testében lefordítsa a könyvtáros kézfején tenyésztett rühök számára a teremtőjük – a gazdatest – gondviselő üzenetét. Ha a

mű e pontjáig nem volt nyilvánvaló, hogy a regény nyelve miért él obszesszívan a rovarokkal, férgekkel, tetvekkel, atkákkal, lárvákkal való hasonlítás stilisztikai eszközével (ráadásul egy, a világirodalom emlékezetes kezdőmondatainak halmazába illeszkedő indítással: „Megint megtetvesedtem...” – 9.), azon túl, hogy az iskola leírásaival, a gyerekkori betegségek és orvoslátogatások gyötrelmének hiperbolizáló elmesélésével együtt a groteszk-abszurd atmoszférák megteremtésének részei, itt adódik egy további lehetséges indok: a rüh-ember közti léptékváltás segít elképzelni, az embert hogyan láthatja egy nála komplexebb intelligencia: „vajon nem vagyunk-e mi is atkák egy felsőbbrendű világban, amely olyan hatalmas, hogy túl van a felfogókéességünk határán” (521.). És itt nyílik tér egy újabb, énből való kilépésre, valamiféle paradox alázat, illetve a világ minden létezőjével való összekapcsoltság érzése számára is, amire egy regény eleji mondat is felkészített már: „Mert nincs több esélyünk a megváltásra, mint a bélfloóránk bármelyik baktériumának” (73.).

A rühátka-Jézus ugyanúgy jár, mint az emberek Jézusa, de visszatér a saját dimenziójába, magától értetődően folytatódnak még néhány tíz oldal erejéig szürreális kalandjai. És amikor élesben kell választania a kézírata és a pár hónapos kislánya között, felmerülhet az olvasóban a kérdés, hogy ez valódi választás-e, vagy pusztán beteljesülése annak, amire determinálva van. Vagyis ha ő az az én a multiverzumból, aki nem lett író, akkor szükség-szerű, hogy nem a művet választja, hanem a gyereket, aki „mint az összes véletlenül és szerelemből született gyerek, a kemény és vak érme élére esése, a megvalósult képtelenség, vagyis a csoda, hogy lehetséges a szabadulás” (533.). Akkor ez az önlegitimáció vagy a beletörődés regénye-e, ha ezután, a zárlat közelében elhangzik, hogy „[ö]rökre ennek a völgynek a foglya vagyok” (570.)? Érzésem szerint mindkét lehetőséget fenntartja a *Szolenoid*, és mindkét eset konklúziója az olvasó számára is felszabadító lehet. (Más megközelítésben viszont giccses a regény zárlata, lásd erről és a regény összetett világteremtő és nyelvi teljesítményéről Fazakas Márta, Gyenge Zsolt és Tamás Dénes már hivatkozott hatkezesét.) Megtörtént-e az egyetemes kilépés a szenvedésből, ahogyan bekövetkezett Bukarest fantasztikus felemelkedése az emberek fájdalomából táplálkozó démonok közegéből? Ez már kevésbé biztos. S végezetül: igazabb – vagy ironikusabb-e ez az ellenkönyv minden irodalomnál, szükségtelenné teszi-e bármilyen további könyv megírását?

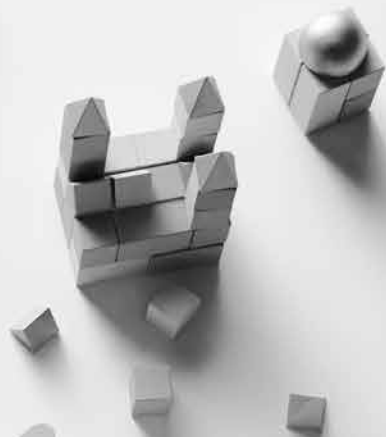
Érdekes módon a *Szolenoid* magyar megjelenését rögtön a *ne kiáltsd sohasem segítség* követi Visky András fordításában (Bookart, Csíkszereda, 2024), amelynek eredetijét 2020-ban adta ki a bukaresti Humanitas, több másik, a 2015-ös *Szolenoid*-ot követő Cărtărescu-kötet után. Az új verseskötetnek a *Szolenoid*-beli tizenkét oldalnyi segélykiáltáshoz visszacsatoló címe és abszolút nyelvi-képi minimalizmusa esztétikai-poétikai tekintetben folytathatatlannak mutathatná az itt elemzett regény vállalásait. De a *Szolenoid* saját inherens logikája szerint talán mégsem a végső ellenkönyvet tartjuk kezünkben, hiszen: mindig van egy következő dimenzió, minden zárkából csak egy nagyobb zárkába lehet szabadulni.

ZSOLNAY

FÉNY FESZTIVAL PÉCS

2024. JÚLIUS 4–7.

fenyfesztival.hu

**FÉNYFESTÉSEK ÉS FÉNYMŰVÉSZETI ALKOTÁSOK PÉCS MEDITERRÁN
BELVÁROSÁBAN | FÉNYÁRBAN ÚSZÓ UTCÁK | MEGELEVENEDŐ ÉPÜLETEK
LÁTVÁNYOS UTCASZÍNHÁZI PRODUKCIÓK | NEMZETKÖZI VIDEO MAPPING
VERSENY A VILÁG LEGJOBBJAIVAL | AZ ORSZÁG ELSŐ ÉS EGYETLEN
FÉNYFESZTIVÁLJÁN!**

Megvalósult a
Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával

